

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ.

ХРЭСТАМАТЫЯ

*Дапушчана
Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь
у якасці вучэбнага дапаможніка
для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі
па спецыяльнасці «беларуская філалогія
(па напрамках)»*

УДК 811.161.3'0(075.8)

ББК 81.411.3-03я73

Г51

Складальнікі:

Г. І. Кулеш, М. І. Свістунова

Рэцэнзенты:

кафедра мовазнаўства і лінгвадыдактыкі
Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта
імя Максіма Танка (загадчык кафедры –
кандыдат філалагічных навук дацэнт *Д. В. Дзятко*);
доктар філалагічных навук прафесар *В. К. Мароз*

Гісторыя беларускай мовы. Хрэстаматыя : вучэб. дапам. /
Г51 склад.: Г. І. Кулеш, М. І. Свістунова. – Мінск : БДУ, 2022. – 231 с.
ISBN 978-985-881-332-1.

Вучэбны дапаможнік змяшчае фрагменты манаграфій, дапаможнікаў, навуковыя артыкулы вядомых даследчыкаў, у якіх асвятляюцца найбольш важныя і складаныя пытанні гісторыі беларускай літаратурнай мовы і гістарычнай граматыкі беларускай мовы.

Для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі, якія навучаюцца па спецыяльнасці «беларуская філалогія (па напрамках)».

УДК 811.161.3'0(075.8)

ББК 81.411.3-03я73

ISBN 978-985-881-332-1

© БДУ, 2022

ПРАДМОВА

Дысцыплінам «Гістарычная граматыка беларускай мовы» і «Гісторыя беларускай літаратурнай мовы» належыць значнае месца ў падрыхтоўцы спецыялістаў па беларускай філалогіі, паколькі гісторыя мовы – надзвычай важная крыніца вывучэння і асэнсавання гісторыі і культуры народа, без ведання якой немагчыма стаць кампетэнтным беларусазнаўцам.

Традыцыйна вывучэнне адзначаных дысцыплін гістарычнага профілю грунтуецца на тэарэтычным матэрыяле і практычных заданнях, прадстаўленых у аўтарскіх курсах лекцый, вучэбных дапаможніках, практыкумах, вучэбна-метадычных комплексах. Разам з тым іх глыбокае засваенне мае на ўвазе і знаёмства з асноўнымі працамі спецыялістаў у галіне гісторыі беларускай мовы, якія адыгралі важную ролю ў распрацоўцы адпаведных навуковых напрамкаў і праблематыкі.

Хрэстаматыя змяшчае фрагменты манаграфій, дапаможнікаў, навуковыя артыкулы вядомых даследчыкаў, якія асвятляюць найбольш важныя і складаныя тэмы гісторыі беларускай мовы. Іх вывучэнне дапаможа студэнтам авалодаць патрэбнымі для будучага філолага ведамі, асэнсавана і трывала іх засвоіць, забяспечыць выпрацоўку неабходных прафесійных кампетэнцый.

Арыгінальныя крыніцы прапанаваных у хрэстаматыі твораў з’яўляюцца цяжкадаступнымі для выкарыстання, таму што былі даўно выдадзены (пры гэтым захавалі сваю навуковую вартасць) або надрукаваны абмежаванымі тыражамі. Як правіла, такія крыніцы не маюць і агульнадаступных лічбавых копіяў.

Хрэстаматыя створана на аснове актуальных вучэбных праграм па дысцыплінах «Гістарычная граматыка беларускай мовы» і «Гісторыя беларускай літаратурнай мовы». Матэрыялы для вывучэння скампанаваны ў дзве часткі. Кожная з іх уключае раздзелы і падраздзелы, якія адпавядаюць тэмам, што вывучаюцца ў межах названых дысцыплін.

Частку I выдання (складальнік – дацэнт М. І. Свістунова) пачынае раздзел 1, дзе асвятляюцца агульнатэарэтычныя пытанні: прынцып гістарызму пры вывучэнні гісторыі мовы, прадмет і задачы вывучэння гістарычнай граматыкі, крыніцы гістарычнай граматыкі беларускай мовы, яе сувязь з іншымі дысцыплінамі, параўнальна-гістарычны метады у даследаваннях па гісторыі мовы. Адпаведна традыцыйнаму падзелу гістарычнай граматыкі ў раздзеле 2 разглядаецца гісторыя асобных гукаў і фанетычных з’яў, у раздзеле 3 – адметнасці фарміравання і функцыянавання асобных часцін мовы і граматычных форм.

У частцы II (складальнік – прафесар Г. І. Кулеш) асаблівы акцэнт зроблены на асвятленні спрэчных пытанняў, якія не атрымалі пакуль што адназначнага вырашэння ў гістарычным мовазнаўстве. Так, у раздзеле 1 апісваюцца

розных падыходы ў азначэнні паняцця «літаратурная мова», яе зместу, прадмета вывучэння, а таксама некаторыя праблемы перыядызацыі. Раздзел 2 утрымлівае ўрыўкі з прац розных даследчыкаў, звязаныя з праблемай існавання агульнай усходнеславянскай літаратурнай мовы. Прыведзены меркаванні гісторыкаў мовы адносна характару і паходжання літаратурна-пісьмовай мовы Кіеўскай Русі; прадстаўлены публікацыі, у якіх апісаны моўныя асаблівасці тэкстаў кніжна-славянскага, свецка-мастацкага і дакументальна-юрыдычнага тыпаў. Раздзел 3, прысвечаны старабеларускаму перыяду, пачынаецца падборкай матэрыялаў па праблеме ўзнікнення беларускай народнасці і яе мовы. Тут жа змешчаны фрагменты публікацый, у якіх ахарактарызувана моўная сітуацыя ў Вялікім Княстве Літоўскім, апісаны лінгвістычныя асаблівасці тэкстаў розных стыляў старабеларускай літаратурнай мовы. У раздзел 4 уключаны фрагменты прац, у якіх асвятляюцца пытанні, звязаныя з пачатковым этапам новага перыяду: умовы станаўлення, аснова фарміравання, роля беларускіх пісьменнікаў у развіцці і ўнармаванні беларускай літаратурнай мовы.

Змешчаныя ў хрэстаматыі фрагменты не маюць на мэце і з-за абмежаванага аб'ёму выдання не могуць раскрыць адпаведныя тэмы цалкам; яны з'яўляюцца хутчэй ілюстрацыямі асобных аспектаў абазначаных тэм. Напрыклад, у падраздзеле 1.2 часткі I пададзены два артыкулы, дзе раскрываецца значэнне матэрыялаў сучасных народных гаворак і фальклору для вывучэння гістарычнай граматыкі, якое можа быць не зусім зразумелым студэнтам на першых этапах вывучэння гістарычнай граматыкі, у той час як значэнне, скажам, старажытных твораў пісьменства або фактаў сучаснай беларускай мовы для іх будзе відавочным.

Для пашырэння мовазнаўчага гарызонту студэнтаў у падрадкавых спасылках указваюцца крыніцы, паводле якіх прыведзены публікацыі ці іх фрагменты, і ў канцы кнігі падаюцца кароткія звесткі пра іх аўтараў. У тэкстах матэрыялаў, змешчаных у выданні, захавана арыгінальная арфаграфія і пунктуацыя, іх афармленне, у тым ліку, напрыклад, скарачэнні, можа не адпавядаць нарматыўнаму і прынятаму сёння.

Хрэстаматыю можна выкарыстоўваць падчас аўдыторных заняткаў, для выканання заданняў кіруемай самастойнай работы, а таксама для самастойнага вывучэння яе матэрыялаў студэнтамі. Кніга можа быць карыснай пры вывучэнні як дзвюх абазначаных дысцыплін, так і гісторыі беларускага мовазнаўства, бо ўтрымлівае фрагменты прац па гістарычным мовазнаўстве, створаных у перыяд ад XIX і да пачатку XXI ст.

Складальнікі выказваюць надзею, што выданне будзе запатрабаваным для рэалізацыі не толькі ўласна вучэбных, але і навуковых задач, паколькі з'яўляецца кампактным зборам важных для даследавання гісторыі беларускай мовы матэрыялаў.

ЧАСТКА

**ГІСТАРЫЧНАЯ
ГРАМАТЫКА
БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ**

1. ТЭАРЭТЫЧНЫЯ АСНОВЫ ГІСТАРЫЧНАЙ ГРАМАТЫКІ

1.1. ПРАДМЕТ І ЗАДАЧЫ КУРСА «ГІСТАРЫЧНАЯ ГРАМАТЫКА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ»

Я. Ю. Лёсік

Граматыка і родная мова*

<...>

II

<...> ...Паўстае пытанне – што ж павінна даваць беларуская граматыка, аб чым яна павінна вучыць, на якім грунце давядзецца яе будаваць? Дый дарэчы сказаць – што гэта **граматыка**, які яе змест?

Першай падставай, на якой павінна закладацца беларуская граматыка, гэта будзе навука. Граматыка наша павінна будавацца толькі на навуцы, на навуцы сапраўднай, на моцных навуковых законах. А ўсё тое, пра вошта не даведзена навукай, не павінна мець месца ў нашай граматыцы. І ўсё трухлявае, што даўно асуджана навукай, не павінна мець сцэжкі да новай беларускай граматыкі. У нас сталася так, што скрозь проста баяцца навуковасці ў граматыцы, жахаюцца гэтай навуковасці, як страхоцця, як чагось нечуванага і немагчымага. Навуковасці не жануць ні з гісторыі, ні з прыродазнаўства, ні з матэматыкі. Толькі нябога-граматыка мусіць цурацца навукі, як чагось чужога, не роднага і нават шкадлівага. І цяпер па школах пад назваю граматыкі вучаць нешта такое мізэрнае, што з пагляду навукі не мае жаднай вартасці. Усе вучоныя-філолагі даўно ўжо ў адзін голас прызналі, што расійская школьная граматыка набіта шкадлівай бяссэнсіцай, усім, чым хочаш, але не тым, што мае звязкі з сапраўднай навукай. Мы ўсе вучылі расійскую граматыку, але мы вучылі не сапраўдную граматыку, а толькі граматычныя формы і правапіс. <...>

Трэба парупіцца, каб беларуская граматыка ўхілілася ад шкадлівых забабонаў. А граматычныя забабоны страшэнна цупкія і вякамі пану-

* Тэкст прыводзіцца па выданні: *Лёсік Я.* Творы: Апавяданні. Казкі. Артыкулы / уклад., прадм. і камент. А. Жынкiна. Мiнск, 1994. С. 188–194. (Упершыню апублікавана 30 жніўня 1917 г. у № 17 газеты «Вольная Беларусь» пад крыптанiмам *Я. Л-к.*)

юць у школьных граматыках. Напрыклад, возьмем пытанне – аб чым павінна вучыць граматыка? На гэта яшчэ вядомы рымскі граматыст Элій Донат адказаў: «Граматыка ёсць навука добра размаўляць і пісаць». Першыя беларускія (і ўкраінскія) граматысты перанеслі гэтае Донатавае разуменне граматыкі і да сваіх кніжак. У граматыцы Лаўрэнція Зізанія¹ 1596 году чытаем: «Граматыка есть певное ведане, жэбысь мы добре мовили и писали». Гэта самае знаходзім і ў вядомай беларускай граматыцы М. Смятрыцкага² 1619 году. Цікава зазначыць, што гэтая беларуская граматыка амаль не два сталецці служыла падставаю, на якой будаваліся ўсе расійскія (маскоўскія) граматыкі.

З часу Доната прамінула ўжо не больш не менш як 15 вякоў, а школьныя граматыкі яшчэ і цяпер ставяць сваім заданнем Донатавае разуменне граматыкі, хоць навука даўно ўжо давяла, што змест граматыкі не ў тым павінен тоўпіцца. На беларускай граматыцы павінна быць чырвонымі літарамі выдрукавана: «Граматыка – гэта навука пра жыццё беларускай мовы». І з гэтага навуковага задання ў нашай граматыцы мы і мусім паказаць, што **граматыка надае законы і кіруе жыццём нашай мовы**. Вучні з гэтакай граматыкі павінны дасведчыцца, што мова – гэта арганізм жывы, які пастаянна трымаецца сваёй уласнай сцэжкі і залежыць ад сваіх цікавых законаў. З’явішчы мовы родзяцца, жывуць і канаюць, як кожная жывая істота. Граматыка павінна даць поўны і дакладны малюнак жыцця нашай мовы, павінна вымаляваць яе ад яе пачатку да нашага часу. Яна павінна паказаць, што працэс утварэння мовы ніколі не прыпыняецца. Кожны з такой граматыкі лёгка прыроймецца думкай, што цяперашняе становішча нашай мовы не апошняе: быў свой пачатак, ёсць сваё жыццё, будзе і свой пэўны канец. Мова пастаянна пасуваецца ўперад, асабліва калі маецца добры грунт на яе ўзрост і поступ. Гэтак жыве кожная мова, гэтак будзе жыць і наша мова.

З гэткай граматыкі кожны навоч пабачыць, як не да сэнсу тыя выгадкі, што нібыта ў беларускай мове не хапае слоў, што выдумляюцца новыя, штучныя словы, што ў нас многа чужых, не сваіх, пазычаных слоў, што мы не пішам так, як гавораць на сёлах. Усё гэта выгадкі нашай філалагічнай цемнаты, скуткі таго, што мы не ведаем, як расце і жыве кожная мова, які яна мае шлях і паступовасць. <...> Наша мова пекная галіна агульнай славянскай мовы, і не дзіва, што ў нас многа ад-

¹ Лаўрэнцій Зізаній (?–1634) – беларускі царкоўны дзеяч, педагог, перакладчык.

² Мясцэў Смятрыцкі (1572–1630) – беларускі і ўкраінскі царкоўны і грамадска-палітычны дзеяч, пісьменнік-палеміст.

накіх слоў з палякамі, расійцамі, чэхамі, балгарамі і т. д. Але сэнс зусім не ў тым. Музыкальная гама аднакая ва ўсіх народаў: до, рэ, мі, фа, соль, ля, а тым часам, што ж мы бачым? Кожны народ так умее перастаўляць асобныя часткі гэтай гамы, так іх перарабляе па свайму густу, натхненню і здольнасці, што выходзіць саўсім асобная мелодыя: музыка і песня італьянская, нямецкая, іспанская, польская, маскоўская і т. д. Літаратурная мова – гэта мёд, што збіраецца пчоламі з розных кветак і раслін. Чым больш сокаў з усялякіх кветак уходзіць у склад мёду, тым ён прыемнейшы, салодшы, смачнейшы і пахучы. Літаратурная мова павінна, цвёрда трымаючыся агульнага нацыянальнага ґрунту, лучыць да сябе ўсе тыпічныя характэрныя словы, прыслоўі, выразы і іншыя асаблівасці тых мясцовасцяў, гаворак таго народу, моваю каторага яна ёсць. <...>

Мова – гэта душа чалавека, краса і аздоба. Мова, як чалавек, павінна шанавацца, паважацца і прыбірацца з кожным разам у лепшыя, багачейшыя і зграбнейшыя ўбранні. Кожнае адметнае слова, кожны асобісты выраз нашых беларускіх гаворак мы павінны з пашанай страчаць і з вялікай любасцю, як надзвычайную вартасць, далучаць у агульную скарбніцу нашай літаратурнай мовы, а не хавацца за паветалізм, не цурацца і не казаць неабачна, што *ў нас гэтак не кажуць*. Калі, скажам для прыкладу, у адным месцы кажуць *яха*, а ў другім *рэха*, калі адзін кажа *маланка*, а другі *бліскавіца*, *марыць* і *летуцець* – дык і хвала яму, абы яно было наша роднае, беларускае. Наша мова так багатая, пекная і гучная, што часам, дапраўды, не ведаеш, якое слова, які выраз лепей ужыць – ажно вочы разбгаюцца. Ужо адно наша кароткае і доўгае у чаго варта, ёсць чаму пазайздросціць. А гэтыя кароткія і доўгія канчкі ў словах *ідзе – ідзець, спявае – пяець* – гэта цэлы скарб для нашых пісьменнікаў і паэтаў! Усё гэта разам злучанае, разумна і дагэпна ўжытае, дадае багачця, красы, гучнай ёмкасці і далікатства ў літаратуру і людскую размову. А парт гэтага, мова так узгадаваная, усімі гаворкамі выпешчаная, робіцца здатнай, сардэчнай, усім любай і лёгка зразумелай кожнаму, хто хоць крошку падвучыцца.

III

Усё, што б мы не вучылі ў беларускай граматыцы, усё павінна быць асвечана гістарычным паглядом. Трэба пастаянна рупіцца аб тым, каб вучні, або, як заве іх беларускі народ, студэнты, заўжды пыталіся, чаму гэта так у жыцці мовы, а чаму не іначай. Трэба варушыць у іх думку і заўжды наводзіць на гадку, што ў складзе мовы няма нічога выпадковага. І аніяк не можна завучыць дагматычна таго, чаго мы не разумеем. Дзякуючы расійскай казённай школе, наша грамадзянства гісторыі сваёй

мовы не знае. Сярод шырокага грамадзянства пэўны лік, або, як кажуць, мінімум знання па гісторыі, магэматыцы яшчэ патрабуецца, але знання, знаёмства з гісторыяй роднай мовы не вымагаецца. Склалася гэтак, што калі хто знае расійскі ці польскі правапіс, дык ужо і кажуць, што гэты чалавек «граматны», што граматыку ён ведае. Граматыку ў нас падмянілі на правапіс і думаюць, што граматыка – гэта правапіс...

О. В. Воўк-Левановіч

Лекцыі па гісторыі беларускай мовы. Уступ*

Навуковае вивучэнне мовы можа быць апісальным, калі мова вивучаецца ў яе сучасным стане альбо ў адзін з момантаў яе мінулага, і гістарычным, калі вивучаюцца змены мовы за больш-менш працяглы перыяд часу.

Апісальнае мовазнаўства ў сваіх доследах мовы не выходзіць за межы вивучаючага моманту, аб'ясняючы толькі тое, што аб'ясніма з дадзенага яе стану. Гэтак з сучаснага стану беларускай мовы мы можам устанавіць толькі той факт, што, напр., такія словы, як *халад*, *горад*, *солад*, *будзь* і г. п., вымаўляюцца з глухім *t* і *ц* на месцы арфаграфічных *d* і *дз*, тады як у формах *халаду*, *гораду*, *соладу*, *будзеш*, *халодны*, *гародніна*, *саладзіць*, *будны* на месцы арфаграфічных *d* і *дз* чуюцца звонкія зычныя. Таксама, карыстаючыся толькі дадзенымі сучасных беларускіх гаворак, можам прыйсці да вывадаў, што сільнае аканне з'яўляецца тыпічным для цэнтральнай Беларусі, а, напр., канчатак *з* ас. адз. ліку цяперашн. часу дзеясловаў на *-ць* (*-ць*) тыпічны толькі для паўночна-ўсходняй беларускай падмовы і г. д.

Аднак такія факты, як вымаўленне *бярэза* і *бярэзнік*, *царом* і *царэўна*, *ліс* – *лісіны*, але *воўк* – *воўчы*, *рыба* – *рыпка*, але *нага* – *ношка*, *рука* – *ручка*, складанасць скланення і спражэння – усе гэтыя і многія іншыя рысы сучаснага стану беларускай мовы не могуць быць здавальняюча аб'ясненымі, калі мы будзем аставацца толькі ў межах сучаснай мовы. Для аб'яснення іх прыйдзеца ўжо звярнуцца да гістарычнага мінулага нашай мовы.

Гісторыя мовы ў адносінах да першых прыведзеных намі прыкладаў якраз нам і пакажа, што ў глыбокую старыну наш язык зусім не меў у сваім складзе слоў з канчаткамі на зычны, што ўсе словы канчаліся на галосныя гукі, якія былі прытым рознай колькасці: доўгія і кароткія – поўнага вымаўлення і паўкароткія – няпоўнага вымаўлення, якія выга-

* Тэкст прыводзіцца па выданні: Воўк-Левановіч О. В. Лекцыі па гісторыі беларускай мовы. Мінск, 1994. С. 8–28. (Упершыню апублікавана як курс лекцый для студэнтаў Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта ў 1927 г.)

варваліся нясна, глуха, адкуль і названне іх – «глухія». Глухія ўпрочаны былі не толькі на канцы слова, але і ў сярэдзіне.

Гэтыя глухія азначаліся на пісьме літарамі ъ, ь і як гукі – па крайняй меры на тых месцах, на якіх яны пісаліся да нядаўняй пары – да нас не дайшлі.

Прыблізна ў XII ст. як на канцы, так і ў сярэдзіне слова яны зрабіліся нескладовымі, анямелі.

Ад гэтага тыя звонкія, якім прыходзілася стаяць у апошнім складзе, канчаўшымся на ъ альбо ь, не маючы падтрымання для сваёй звонкай артыкуляцыі ў анямеўшым «глухім», пачалі вымаўляцца глуха, як гэта маем цяпер. <...>

Гісторыя мовы. Даволі звярнуць увагу на мову як літаратурных твораў, так і ўсякіх іншых пісаных дакументаў, прытым і не так аддалёнай пары, каб заўважыць, што яна значна адрозніваецца ад той мовы, якой карыстаемся мы цяпер. Часта пры ўважным назіранні можна прымеціць розніцу дажа паміж гаворкаю сучасных нам старэйшага і маладзейшага пакалення¹. І чым далей мы будзем заглядаць у глыб мінулага, тым усё больш будзем пераконвацца ў тым, што язык у цэлым з часам змяняе свае формы, што ён не проста існуе як нейкі сталы механізм, але безупынна відазмяняецца. У працягу гэтага развіцця змяняюцца як вымаўленне, так і граматычныя формы і дажа значэнне слоў, а некаторыя гукі, формы і значэнні слоў зусім прападаюць з складу мовы, іншы раз замяняючыся новымі. Праслядзіць гэтую эвалюцыю гукаў і форм і складае задачу адной з найважнейшых дысцыплін мовазнаўства – гісторыі мовы.

Гісторыя мовы – у шырокім значэнні гэтага слова – ставіць сваёй задачай праслядзіць развіццё дадзенай мовы ва ўсіх яе дыялектах, у тым ліку і ў літаратурным. З гэтай прычыны яна заўсёды і арудзе дадзенымі дыялекталогіі нараўне з дадзенымі пісаных памятнакаў мовы, пачынаючы ад самых старых, імкнучыся ўстанавіць сувязь паміж фактамі сучасных жывых гаворак і адб'іткамі старых гаворак у пісаных памятнаках. Такое параўнальна-гістарычнае вывучэнне жывых гаворак і старых га-

¹ На поўдні Магілёўшчыны – па пасведчанню Раманава – у б. воласцях Краснабудскай, Маршавіцкай, Дастлавіцкай, Целяшкоўскай, Чабатавіцкай, адчасці ў Паповіцкай, такжа ў Покаці, Нісінквічах, Наркулавічах, Жлобіне і Азяранах (апошнія два пункты цяпер Бабруйскай акругі) назіраецца ў нашы дні такая характэрная для нашага пытання з'ява. Старое пакаленне «оае», г. зн. ужывае *o* і не пад націскам, а маладое ўжо «аае» (гл.: *Романов Е. Р.* Белорусский сборник. Вып. 10 : Говоры Могилевской губернии. 1918. – рукапіс).

ворак, наколькі апошнія можна выявіць з памятнакаў дадзенай мовы, можа даць нам малюнак іх эвалюцыі і іх узаемаадносін у гістарычную эпоху, г. зн. ад часу паяўлення першых пісаных твораў на дадзенай мове. Вывучэнне ж фактаў, напр., беларускай мовы параўнальна з фактамі іншых славянскіх і наогул індаеўрапейскіх моў дае магчымасць аднавіць у самых тыпічных рысах і эвалюцыю мовы ў дагістарычную пару. Зразумела, што для магчыма тачнага аднаўлення малюнку ўзаемаадносін паміж усімі дыялектамі дадзенай мовы гісторыку яе прыйдзецца прыцягваць і дадзеныя культурна-палітычнай гісторыі, этнаграфіі, археалогіі, а часткова і іншых дысцыплін. Адсюль бачым, наколькі абшырнай галіной мовазнаўства яўляецца гісторыя мовы і наколькі важнае значэнне набывае яна для разумення не толькі мінулага, але і сучаснага стану дадзенай мовы, для яснага ўяўлення яе адносін да іншых моў як у момант яе ўтварэння, так і ў дадзены час. Мы ўжо маглі дагадацца і аб тым, што гісторыя літаратурнай падмовы (наречыя) дадзенай мовы ўяўляецца толькі часткай агульнай гісторыі мовы, такой часткай, якая праследжае змены фактаў дадзенай мовы ў іх пераймальнай сувязі па пісаных памяtnіках яе да моманту аканчальнага ўстанаўлення літаратурных фанетыкі, марфалогіі і сінтаксісу. Гэты раздзел гісторыі мовы прынята зваць «гістарычнай граматыкай» у працілежнасць граматыцы сучаснай літаратурнай мовы, якая ўжо сістэматызуе сучасныя факты апошняй для непасрэдна практычных цэляў. Як бачым, гістарычная граматыка толькі частка гісторыі мовы, якую прытым трудна выдзеліць асобна. Бо для ўстанаўлення і праверкі фактаў літаратурна-гістарычнай граматыкі заўсёды прыходзіцца прыцягваць факты народных гаворак і наадварот, пры вывучэнні гісторыі мовы ў цэлым прыйдзецца звяртацца да літаратурных памяtnікаў, каб праследзіць у іх адбітак розных дыялектаў. Іншымі словамі – метады доследаў, ужываючыся гісторыяй мовы ў шырокім значэнні і гістарычнай граматыкай, будуць адны і тыя самыя. Розніца паміж імі, значыць, па сутнасці, ляжыць, т. сказ., у размеры кампетэнцыі. Гістарычная граматыка будзе абмяжоўвацца толькі ўстанаўленнем сувязі паміж фактамі, дабытымі доследамі пісаных памяtnікаў мовы, а гісторыя мовы ў шырокім значэнні слова будзе цікавіцца і дагістарычным мінулым мовы, імкнучыся аднавіць і тыя факты яе прошлага, якія не адбіты пісанымі памяtnікамі. Для гэтага гісторыі мовы прыйдзецца шырока карыстацца параўнальным і параўнальна-гістарычным метадамі як у адносінах яе да іншых родных моў, так і да жывых народных дыялектаў дадзенай мовы і камбінаваць вынікі доследаў тых і другіх з вынікамі доследаў піс. памяtnікаў. Усё гэта вывучэн-

не, як мы ўжо казалі, павінна, апрача таго, адбывацца на фоне гістарычна-культурным. Ужо з агульнага пераліку тых задач, якія стаяць перад гісторыяй мовы, наогул, мы можам зразумець, што вывучэнне граматыкі той ці іншай мовы ў гістарычным асвятленні надзвычайна важна для разумення фактаў мовы і іх узаемаадносін паміж сабой і што сапраўды навуковым знаннем мовы можа быць толькі знанне ў паказаным вышэй сэнсе, калі яно дабываецца параўнальна-гістарычным метадам.

Мова і дыялекты. Мы ўжо паміналі, што мова ў цэлым бесперапыўна змяняе свае гукі, формы і слоўнік. Адны з гэтых змен адбываюцца ва ўсёй мове, іншы ж раз адбываюцца толькі ў частцы мовы, якой гавораць толькі ў адной пэўнай вобласці, занятай толькі часткай дадзенага народу. Апошнія змены завуцца дыялектычнымі – ад грэчаскага слова *диалектос* – мова, гаворка. Дыялектычныя змены могуць быць вобласнымі і класавымі. Вобласныя змены пашыраюцца на пэўнай тэрыторыі, а класавыя не звязаны з тэрыторыяй, але адбываюцца ў пэўным грамадзянскім класе, не пашыраючыся на іншыя класавыя групіроўкі. Гэтак у розным напрамку звычайна развіваецца мова гараджан – літаратурная мова – і мова вясковага насялення, народная; гэтак жа па-рознаму (галоўным чынам, у сінтаксісе і слоўніку) развіваецца мова ў прадстаўнікоў розных прафесій. Адсюль мова натуральна ўжо з незапомненых часоў павінна была распадацца на дыялекты як па тэрытарыяльнай, так і па класавай адзнацы. Усякая мова і ў наш час распадаецца на падмовы (наречія) і гаворкі (гаворы), якія звязаны паміж сабою агульнымі ўсім ім рысамі і каторыя ў свядомасці тых, хто на іх гаворыць, прадстаўляюцца як падмовы адной мовы. Пры гэтым пад гаворкаю мы будзем разумець мову невялікіх груп насялення (акругі, раёну, іншы раз дажа паасобнай дзярэўні).

Падмовай жа (наречием) будзем разумець купнасць блізкіх паміж сабой гаворак, якія аб'яднаюцца паміж сабой якімі-небудзь буйнымі асаблівасцямі, паказваючымі на бліжайшую паміж гэтымі гаворкамі сувязь.

Падмовы жа (наречія) на падставе аналагічнай падобнасці яшчэ ў больш буйных фанетычных (пераважна) рысах складаюць ужо мову (язык).

Тут будзе карысна больш уважна спыніцца на тэрмінах «мова» (язык) і «падмова» (наречие). Трэба заўважыць, што навука мовазнаўства ўжывае памянёныя тэрміны не зусім у тым сэнсе, які ім, па большай часці, прыдае не толькі «абывацельская думка», але нават і думка многіх і многіх палітыка-нацыянальных кругоў. Гэтая несагласаванасць, якая асабліва востра дае сябе адчуваць у наш час, але, здаецца, не будзе мець месца, калі мы точна разбяромся ў тым, што разумее пад гэтымі тэрмінамі

мовазнаўчая навука. Гэтая апошняя разглядае «мову» як такую поўную адзінку, якая складаецца з некалькіх дробей. Гэтымі дробямі яўляюцца не толькі жывыя народныя гаворкі і падмовы (наречія), але і літаратурная мова, якую, уласна кажучы, мы таксама павінны лічыць падмоваю (наречіем), бо гэта таксама ёсць «падмова» (наречіе), якая жыве ў вуснах культурных слаёў па большасці гарадскіх класаў, дзе яна, як і вясковыя народныя падмовы (наречія), дробіцца на гаворкі (рабочых розных спецыяльнасцей, інтэлігенцыі, купецтва, служачых і пад.). У пісаных творах мастакоў слова (паэтаў, літаратараў, вучоных) гэтая падмова атрымоўвае сваю найвышэйшую «стылістычную» апрацоўку, да звеснай ступені штучную, паколькі літаратурны, мастацкі стыль патрабуе мастацкасці (художественности), г. зн. у пэўным сэнсе штучнасці (искусственности). Гэтая літаратурная надбудова над жывымі народнымі гаворкамі яўляецца самай рухомай часткай мовы, найбольш інтэнсіўна жывучай і развіваючайся, бо яе развіццё заўсёды ідзе раўналежна з тым інтэнсіўным, кіпучым жыццём, якім жывуць гарадскія грамадскія групы і класы.

<...> Такім чынам, у навуковых адносінах і літаратурную мову якога б то ні было народу мы павінны разглядаць як падмову нараўне з іншымі дыялектамі, складаючымі дадзеную мову як цэлае.

Ф. М. Янкоўскі

Прадмет і задачы курса гістарычнай граматыкі*

Гістарычная граматыка беларускай мовы – першая з дзвюх частак гісторыі беларускай мовы; другая частка – гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Кожная з гэтых частак – асобная навуковая дысцыпліна; абедзве яны вывучаюцца на філалагічных факультэтах універсітэтаў, маюць свае мэты і задачы.

Мэта і задачы гістарычнай граматыкі беларускай мовы – паказаць, як ішло развіццё беларускай мовы, як складаліся яе фанетычная сістэма, яе граматычны лад – марфалогія, сінтаксіс¹. Мэта і задачы курса гісторыі беларускай літаратурнай мовы – паказаць, раскрыць, як скла-

*Тэкст прыводзіцца па выданні: *Янкоўскі Ф. М.* Гісторыя беларускай мовы: гістарычная граматыка : вучэб. дапам. для студэнтаў устаноў выш. адукацыі па філал. спецыяльнасцях / [наук. рэд. і аўт. прадм. Д. В. Дзятко]. Мінск, 2019. С. 8–12.

¹ Сама назва курса (навуковай дысцыпліны) «Гістарычная граматыка беларускай мовы» недакладная, бо ў курсе вывучаецца не толькі гістарычная граматыка, а і гістарычная фанетыка, якая не з’яўляецца часткай граматыкі. Фактычна гэта курс гістарычнай фанетыкі і гістарычнай граматыкі беларускай мовы.

далася, выяўляючыся ў розных жанрах, беларуская (галоўным чынам пісьмовая) літаратурная мова, як развіваліся яе стылёвыя разнавіднасці і выяўленчыя сродкі, як яна паступова ўдасканальвалася і ўзбагачалася.

Толькі на гістарычнай аснове, праз вывучэнне гістарычнай фанетыкі, гістарычнага словаўтварэння, гістарычнай граматыкі (марфалогіі, сінтаксісу), можна глыбока ўразумець і навукова засвоіць сучасную беларускую мову, яе фанетычную сістэму, яе граматычны лад. Любая сучасная мова – катэгорыя гістарычная; сучасныя беларуская, руская, чэшская, фінская ці іншыя мовы не спрадвечныя, кожная з іх развівалася і склалася ў пэўных гістарычных умовах, у пэўную гістарычную эпоху. Родную мову (яе «матэрыю і форму») можна ўразумець толькі тады, гаворыць Ф. Энгельс, калі прасочваецца яе ўзнікненне і паступовае развіццё, а гэта немажліва, калі пакідаць без увагі амярцвелыя формы роднай мовы і роднасныя жывыя і мёртвыя мовы.

Курс гістарычнай граматыкі беларускай мовы не толькі раскрывае асноўныя заканамернасці развіцця фанетычнай сістэмы і граматычнага ладу беларускай мовы, але і тлумачыць шматлікія асаблівасці сучаснай беларускай літаратурнай мовы і сучасных народных гаворак. Для будучых настаўнікаў гэты курс мае і адукацыйна-тэарэтычнае, і практычнае значэнне. Пры разглядзе той ці іншай заканамернасці ў гэтым курсе робіцца аналіз шматлікіх канкрэтных фактаў мовы, асобных слоў.

Без гісторыі мовы не зразумееш марфалагічнай структуры вялікай колькасці слоў сучаснай мовы. І шматлікія асобныя словы, і цэлыя серыі слоў непазнавальна змяніліся: змянілася іх гучанне, марфалагічная структура, нярэдка словы «адарваліся» ад сваіх каранёў і сёння нічым іх не нагадваюць; незразумелыя сёння шмат якія граматычныя катэгорыі, іх выражэнне. Істотна змяніўся націск, яго характар. З улікам усяго гэтага ў курсе гістарычнай фанетыкі і граматыкі асвятляюцца змены ў мове на фактах, моўных з’явах, узаемнай іх сувязі.

Некалькі прыкладаў. Назоўнік *тхор* для недасведчанага ў гісторыі мовы чалавека – непадзельнае на марфемы слова, з незразумелым каранем. А між тым гэта слова суфіксальнага ўтварэння, яно мае агульны карань з цэлым ланцужком сучасных слоў: *дыхаць, дыханне, дыхавіца, удыхаць,дохнуць,дохлы, дух* і інш. Сучаснае *тхор* з былога *дъхорь* – слова з падзельнаю асноваю (корань *дъх-*, суфікс *-ор-*, канчатак *-ь*), у ім было шэсць гукаў, з якіх толькі *х* застаўся без змен; што ж да іншых гукаў, то яны змяніліся: абодва рэдукаваныя (*ъ* і *ь*) страціліся, зычны *р* зацвярдзеў, звонкі *д* прыпадобніўся да наступнага глухога *х* і супаў з пар-

ным глухім *t* (*дъхорь* → *тхор*), кароткі *o* падоўжыўся; карань *дъх-* набыў гучанне *тх-*; граматычная структура слова страціла празрыстасць, яно ўспрымаецца як непадзельнае на марфемы.

Сучаснае слова *чан* мы ведаем як назоўнік мужчынскага роду II скланення з чыстаю асноваю. А паходзіць гэты назоўнік з былога кароткага прыметніка *дъщанъ* (ад караня *дъщ-* ← *дъск-*); *дъщан-ъ* – зроблены з дошак (параўн.: *шкло* – *шкляны*, *зямля* – *земляны*, *скура* – *скураны*, *волава* – *алавяны*, *авёс* – *аўсяны*, *дрот* – *драцяны*, *косць* – *касцяны*). Карань *дъщ-* (з *дъск-*) перажыў цэлы ланцужок змен, стаў непазнавальны, у карані *дъщ-*, падкрэслім, без змен не захаваўся ні адзін гук: спалучэнне каранёвага *ск* з суфіксальным *ј* змянілася на *щ*, рэдукаваны *ъ* страціўся, звонкі *д* прыпадобніўся да наступнага глухога і супаў з парным *т*, які з часам адпаў, у выніку змен стараславянскага спалучэння *š ĭ'* узнікла спалучэнне гукаў *шч*, якое ў сваю чаргу ў большасці беларускіх гаворак спрасцілася: *шч* → *ч* (у гаворках, напрыклад, Парыччыны сустракаем і *шч* – *шчанъ*); у слове *дъщанъ* былі тры склады, прычым усе яны адкрытыя (*дъ-ща-нъ*); былое слова з трох складоў і падзельнае на марфемы (*дъщ-ан-ъ*) стала аднаскладовым і структурна непадзельным (*чан*). Былы адносны прыметнік стаў назоўнікам.

Слова *шчасце* (параўн.: у рускай мове *счастье*, у польскай – *szczęście*) ад караня *час-ц-*, былая граматычная будова слова *сь-чѣс-т-ѡ-ѣ-э*; насаваы галосны *А* (ва ўсходніх славян) супаў у большасці выпадкаў з *'а*, рэдукаваныя *ъ* і *ь* страціліся; у спалучэнні зычных першы, свісцячы, прыпадобніўся да наступнага, шыпячага, супаў са сваім парным *ш* (*сьч* → *сч* → *шч*), абодва шыпячыя зацвярдзелі; памякчоны *т* змяніўся на *ц'* (так званае цеканне), у спалучэнні *ц'ј* развілася поўная асіміляцыя, у выніку якой *ц'ј* → *ц'*; у значнай частцы беларускіх гаворак ненаціскны канцавы *э* (*е*) супаў з *а*: *сьчастье* → *шчасце* – *шчасця*.

У нас ёсць цэлае гняздо слоў – дзеясловаў (і іх форм) і назоўнікаў ад караня **ĕd-* (*ѣд-* → *ед-*): *абедаць* і *абед*, *снедаць* і *снеданне* (*сняданак*), *ядуць* і *ем*, *ядуць* і *елі*, *ядуць* і *есці*, *ядуць* і *ежа* і інш. У гэтых словах (формах) каранёвы *д* змяніўся або страціўся, у выніку ўзніклі варыянты караня **ĕd-*: *ед-*, *яд-*, *ес'-*, *еж-*, *е-*, *я-*: **ĕdti* → *ѣсти* → *есці*, **ĕdja* → *ѣжа* → *ежа*, **ĕdтъ* → *ѣмь* → *ем*, **ĕdli* → *ѣлі* → *елі* і інш.

Прыслоўе *вельмі* – «застылае» былое зменнае слова. *Вельмі* – ад таго караня, што і *веліч*, *вялікі*; *-мі* (← *-ьми*) – былы канчатак творнага склону (успомнім формы *грудзьмі*, *коньмі*, *слязьмі*). *Нашча* – прыслоўе, што ўтварылася ад формы ніякага роду кароткага прыметніка *тъщ-е*

(з *тъск-*) – ‘пусты’ і прыназоўніка *на*; *нашча* – на «пусты» страўнік (нічога не з’еўшы). *На тьце*, дзе *шч* з былога **skj*, змянілася: *натъце* – *натиче* – *нашча*; былы прыназоўнік *на* стаў прыстаўкаю, канчатак *-е* (→ *-а*) – суфіксам. Ад кораня *тъск-* → *тъщ-* да нас дайшло толькі спалучэнне гукаў *шч* (← *щ*).

Суфікс *-у* ў прыслоўі *дадому* – былы канчатак роднага склону адзіночнага ліку назоўніка *домъ*: *домъ* – *дому*, як і *сынъ* – *сыну*, *воль* – *волу*, *низъ* – *низу*, *върхъ* – *верху*, *медъ* – *меду*. Першыя тры словы прынялі канчатак назоўнікаў тыпу *столь*; (з нашага) *дома*, (вашага) *сына*, (спакойнага) *вала*; апошнія тры захавалі свой старадаўні канчатак: (з самага) *нізу*, *верху*, (слоік) *мёду*. Канчатак *-у* прынялі ў беларускай мове шматлікія назоўнікі, што мелі канчатак *-а*: *лѣсъ* – *лѣса* → *лесу*, *грѣмъ* – *грѣма* → *грому*, *дѣждъ* – *дѣждя* → *дажджу*, *пескъ* – *песка* → *пяску*, *сѣлюбъ* – *сѣлюба* → *шлюбу*, *смѣхъ* – *смѣха* → *смеху*.

Сучасныя займеннікі *кто* і *што* – ад каранёвага элемента *к-* (*то* – часціца); *кто* з былога **кѣто*, *што* – з былога **кѣто*. У апошнім яшчэ ў далёкія дапісьмовыя часы зычны *к* перажыў так званае пераходнае памякчэнне – палаталізацыю, супаў з *ч*, г. зн. **кѣто* → *чѣто*. У XI–XII стст. рэдукаванія *ъ*, *ь* у гэтых займенніках страціліся, узніклі пачатковыя спалучэнні *кт* і *чт*, абодва яны перажылі дысіміляцыю (распадабненне): *кт(о)* → *хт(о)*, *чт(о)* → *шт(о)*; гэтыя *хт* і *шт* у займенніках – старажытная фанетычная асаблівасць, якая адлюстроўваецца ў беларускіх пісьмовых тэкстах яшчэ XIII–XIV стст. Пачатковыя *к* і *ч* захаваліся ва ўскосных склонах (апрача вінавальнага – *што*): *к-аго*, *к-аму*; *ч-аго*, *ч-аму*. Каранёвы элемент (корань) займеннікаў ва ўскосных склонах выразны, як выразны і канчатак (параўн.: *каго*, *чаго* і *таго*, *усяго*, *смачнага*, *здатнага*; *каму*, *чаму* і *таму*, *усяму* (свету), *смачнаму*, *здатнаму*).

Сучасныя зваротныя формы дзеясловаў тыпу *гляджуся* (у люстэрка), *чашуся*, *прыбіраюся* – гістарычна складаныя словы, што ўтварыліся зліццём пераходных дзеясловаў з энклітычнаю формаю займенніка *сябе* ў вінавальным склоне – *ся*; гэта былыя словазлучэнні: пераходны дзеяслоў (выказнік) + займеннік *ся* (прамае дапаўненне); *мьюся* – з былога *мью ся* або *ся мью* (г. зн. *ся* ўжывалася і пасля дзеяслова і перад ім).

Беларускія формы ўказальнага займенніка *тая*, *тое*, *той*, *тыя* – поўныя (складаныя) формы (як і прыметнікі *чужыя*, *чужаяя*, *чужое*, *чужыя*); у іх корань (і аснова) *т-*: *т-аго*, *т-ую*, *т-ыя*, *т-ых*; сучасныя *той*, *тая*, *тое* ўтварыліся са старажытных кароткіх форм *тъ*, *та*, *то*.

Гістарычнае асвятленне мовы дае адказ на пытанні, якою формаю – простаю ці складанаю – трэба лічыць умоўны лад (*паехаў бы, зрабіў бы*), што такое паводле паходжання часціца *хай* (*няхай*), як яна звязана з загадным ладам.

У беларускай мове ўжываюцца дзеепрыслоўі незакончанага трывання на *-учы* (*-ючы*), *-ачы* (*-ячы*) тыпу *ідучы, лежачы*, ім адпавядаюць у рускай мове дзеепрыслоўі на *-а* (*-я*): *идя, лежа*. Адрозненне тут гістарычна-марфалагічнае; беларускае *ідучы* – закасцяная форма назоўнага склону адзіночнага ліку кароткага дзеепрыметніка незалежнага стану цяперашняга часу жаночага роду; рускае *идя* (з *ида*) – таксама форма назоўнага склону адзіночнага ліку кароткага дзеепрыметніка незалежнага стану цяперашняга часу, але мужчынскага роду.

Гістарычная фанетыка і граматыка беларускай мовы тлумачаць наўнасць і паходжанне варыянтаў марфем:

○ *кораня*: *смак* – *смачны*, *страха* – (*на*) *страсе* – *застрэшак* – *застрэшыца*, *лёгкі* – *лягчэйшы* – *ільгота*, *замок* – *замыкаць* – *замкнуць*, *прынесці* – *занясуць* – *узнёслы*, *расцілаць* – *разаслаць*, *надрываць* – *нададваць*, *прывыкаць* – *звычайны*;

○ *прыставак*: *збіраць* – *сабраць*, *адрываць* – *адарваць*;

○ *суфіксаў*: *лічэбнік* – *лічба*, *кубак* – *кубка*, *праўда* – *праведнік*.

1.2. КРЫНІЦЫ ГІСТАРЫЧНАЙ ГРАМАТЫКІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Е. С. Мяцельская

Роля даных сучасных народных гаворак для гісторыі мовы*

1. Дыялекты і гаворкі з'яўляюцца адгалінаваннямі мовы, і, не зважаючы на іх іншы раз значную стракатасць, усе яны ўрэшце-рэшт звычайна ўзніклі з адной моўнай крыніцы, з адной моўнай стыхіі. Аднак розныя, а часам адны і тыя моўныя з'явы ў розных рэгіёнах у выніку лінгвістычных і нелінгвістычных фактараў развіваюцца або відазмяняюцца нераў-

* Тэкст прыводзіцца па выданні: Рэгіянальныя асаблівасці беларускай мовы, літаратуры і фальклору : тэз. дакл. Рэсп. навук. канф., Гомель, 25–26 мая 1973 г. / рэдкал.: У. В. Анічэнка, М. М. Грынчык (адк. рэд.), Д. А. Лявончанка. Гомель, 1973. С. 54–56.

намерна, з рознай інтэнсіўнасцю і не заўсёды ў аднолькавых ці тоесных напрамках. Бывае так, што дыялектная з’ява ў адным дыялекце досыць інтэнсіўна развіваецца і значна відазмяняе свой знешні выгляд, а ў другім яе развіццё па пэўных прычынах затрымліваецца, і з’ява працягвае жыць у сваім першапачатковым стане. Так сталася з праславянскім пачатковым *a*, якое, не ўскладніўшыся ётам, дайшло да нашых дзён. Напр., *Дужкі такія гнутыя на шыю валу давалі, аром такі, панімаеш, кладзецца навярху, занозы затыкаем на шыі вала. Грубейшая шыя, аром гэты большы, меньшая шыя, меньшы аром, ба есць вяліка дужка, дзярэцца на сьпіну аром, а есць правільную дужку дасі, добра ён сядзіць* (в. Залужжа Старадарожскага р-на, запіс 1971 г.).

У сувязі з нераўнамернасцю развіцця моўных з’яў тэрытарыяльныя дыялекты захоўваюць рысы, уласцівыя розным этапам гістарычнага развіцця – пачатковыя, завяршаючыя або прамежкавыя формы. У розных гаворках якасць і колькасць рэліктавых з’яў розная. Зразумела, што для гістарычнай граматыкі каштоўны матэрыял у першую чаргу даюць тыя дыялекты (гаворкі), якія ў параўнанні з іншымі дыялектамі затрымаліся ў сваім развіцці, адсталі ад развіцця літаратурнай мовы і захавалі традыцыйныя элементы. Як правіла, архаічнымі найчасцей з’яўляюцца ўскраінныя дыялекты, якія з пэўным спазненнем зазнаюць тыя інавацыйныя працэсы, якія адбываюцца ў цэнтральных дыялектах мовы. У дачыненні да беларускай мовы такімі архаічнымі гаворкамі з’яўляюцца палескія.

2. Рэліктавымі з’явамі асабліва багата фанетыка паўднёва-заходніх беларускіх гаворак. Так, асобным гаворкам поўдня Беларусі характэрны галосныя неаднароднага ўтварэння – дыфтонгі *ie, yo*. У агульнай эвалюцыі агульнаславянскіх *e, o* да сучасных адкрытых *e, o* дыфтонгі з’яўляюцца прамежкавымі ступенямі. Гэты факт аказваецца вельмі важным пры ўзнаўленні фанетычных змяненняў і змены фаналагічнай сістэмы дыялектнай мовы.

Некаторыя паўднёвыя гаворкі захоўваюць спалучэнні губных зычных з ётам: *сыпйут, зробйена, оттопйенае* (молоко), *кормйат* (Бярозаўскі р-н) і шмат іншых фанетычных з’яў.

3. Нямала адрозненняў у марфалогіі дыялектнай мовы з’яўляецца вынікам таго, што ў адных гаворках Беларусі захаваліся рэліктавыя формы, тады як у іншых развіліся інавацыі, якія па пэўных прычынах не змаглі ахапіць усёй беларускай моўнай тэрыторыі ці пашырыліся на ёй не ў аднолькавай меры.

Архаічныя формы трапляюцца ва ўсіх лексіка-граматычных класах слоў. Напр., назоўнікі жаночага і ніякага роду захоўваюць формы парнага ліку ў спалучэнні з лічэбнікамі *два, дзве, абодва, абедзве*, а таксама *тры, чатыры: дзве зіме, абедзве калясе, тры словы*. Не атрымаў канчатковага завяршэння працэс замены форм клічнага склону формамі назоўнага. У паўднёвых гаворках клічная форма ўжываецца ў аднолькавай функцыі з назоўным да апошняга часу: *Маня, а Маня, будэш істы? Манё, ты глухая? Устань, Галё, устань, Галюська, устань, Галачка* (Бо-тава Пінскага р-на).

Рэліктавымі з’яўляюцца дробавыя лічэбнікі *паўдруга, паўтраця, паўчацьвярта, паўпята* і інш., што ўжываюцца ў некаторых гаворках Гродзенскай і Брэсцкай абласцей.

4. Дыялектныя асаблівасці ў сінтаксісе такія ж шматлікія і разнастайныя, як і ў іншых узроўнях мовы. Аднак выяўленне дыялектнай разнастайнасці ў сінтаксісе – справа будучыні, паколькі гісторыка-дыялекталагічныя даследаванні ў гэтай галіне знаходзяцца ў зародкавым стане.

Пры дзейніку, выражаным зборнымі назоўнікамі або назоўнікамі, якія значэнне зборнасці набываюць у кантэксте, выказнік стаіць у множным ліку: *Маладзеш зьбіраліса ў хату й гулялі (клубаў жа ні было), зьбіраліся ў музыканта ў хаця і гулялі* (Залужжа Старадарожскага р-на). *Уся чэлядзь абедваюць* (Пруды Стаўбцоўскага р-на).

Пашыраным з’яўляецца ўжыванне безасабовых сказаў, галоўны член якіх выражаны безасабова-прэдыкатыўным словам *нада* з назоўнікам у форме назоўнага склону: *Атвёртка нада, ізалента нада, а ў мяне німа іх. Прасеця алектрыка плітку наладзіць* (Бяларучы Лагойскага р-на).

Паасобным беларускім гаворкам вядомы таксама архаічныя канструкцыі складаназлучаных сказаў бяззлучнікавага злучэння тыпу: *Па да-розе яны сустрэлі яшчэ шмат людзей, ішлі шукаць ічыасьця* (Валеўка Навагрудскага р-на).

5. Супастаўленне даных дыялекталогіі з данымі пісьмовых помнікаў дазволіць высветліць шляхі развіцця нашай мовы з часоў сівое мінуўшчыны да нашых дзён.

Тэарэтычнае значэнне дыялекталогіі далёка не абмяжоўваецца толькі важнасцю яе фактаў для гісторыі мовы. У гаворках эвалюцыя асобных моўных з’яў можа апераджаць аналагічнае развіццё гэтых жа моўных з’яў у тых дыялектах, што ляглі ў аснову літаратурнай мовы. У такіх выпадках на падставе даных дыялекталогіі можна прадбачыць магчымае развіццё некаторых элементаў літаратурнай мовы ў будучым.

Фальклорныя тэксты як крыніца вывучэння гістарычнай граматыкі беларускай мовы*

Гістарычная граматыка беларускай мовы як асобная навучальная і навучальная дысцыпліна мае адметныя крыніцы вывучэння, сярод якіх вылучаюць асноўныя і дапаможныя. Асноўныя крыніцы даюць найважнейшыя сістэматычны матэрыял для гістарычна-лінгвістычных рэканструкцый на ўсіх узроўнях моўнай сістэмы. Да асноўных крыніц адносяць пісьмовыя помнікі розных эпох і сучасныя беларускія гаворкі. Перспектыўнай асноўнай крыніцай гістарычнай граматыкі лічыцца таксама лінгвістычная геаграфія, магчымасці якой належным чынам яшчэ не раскрытыя. Дапаможнымі крыніцамі звычайна называюць такія: роднасныя мовы, анамастыка, тапанімія, запазычанні і інш. Мову вуснай народнай паэзіі ў падобным пераліку сустракаем толькі ў навучальным дапаможніку «Гістарычная граматыка беларускай мовы» Ф. М. Янкоўскага, які, напэўна, разумеў важнасць гэтай крыніцы, ставіў яе на другое месца пасля мовы помнікаў і сучаснай (дыялектнай і літаратурнай)¹, але абмежаваўся толькі канстатацыяй факта. Дапаможныя крыніцы маюць другаснае значэнне, аднак у пэўных выпадках яны «забяспечваюць гістарычную граматыку найкаштоўнейшым і нават унікальным матэрыялам»². Такая ацэнка дапаможных крыніц справядлівая і ў дачыненні да мовы фальклору.

На думку даследчыкаў, феномен, які называецца мовай фальклору, уяўляе сабой «сінтэз **сістэмы мясцовай гаворкі** і адносна ўніверсальнай спецыялізаванай сістэмы спецыфічных канонаў, якія рэгламентуюць выкарыстанне гэтых сродкаў у фальклорна-творчым працэсе. Першая з гэтых сістэм служыць **“пастаўшчыком” моўнага матэрыялу** (тут і раней выдзелена намі. – Н. П.); другая ж, накладваючыся на гэты матэрыял, надае яму эстэтычныя ўласцівасці»³.

* Тэкст прыводзіцца па выданні: Дыялекталогія і гісторыя беларускай мовы : матэрыялы Міжнар. навук. канф., Мінск, 15–16 крас. 2008 г. / НАН Беларусі, Ін-т мовы і літ. імя Якуба Коласа і Янкі Купалы ; навук. рэд.: Л. П. Кунцэвіч, Н. В. Паляшчук. Мінск, 2008. С. 302–307.

¹ Янкоўскі Ф. М. Гістарычная граматыка беларускай мовы : вучэб. дапам. 3-е выд., выпр. Мінск, 1989. С. 3.

² Горшкова К. В., Хабургаев Г. А. Историческая грамматика русского языка : учеб. пособие для ун-тов. М., 1981. С. 12.

³ Артеменко Е. Б. Язык фольклора: в чем его своеобразие? // Живая старина. 1997. № 4. С. 5.

Вусная народная творчасць беларусаў адна з самых багатых у славянскім свеце (толькі выданні серыі «Беларуская народная творчасць» складаюць больш за 30 тамоў). Яна вылучаецца «надзвычайным паэтычным характам, дасканаласцю формы, вобразнасцю, музычнасцю, адухоўленасцю герояў»¹ і займае пачэснае месца ў шматграннай культуры нашага народа. Перадаючыся на працягу многіх стагоддзяў з вуснаў у вусны ад пакалення да пакалення, устойлівыя народныя творы захавалі ў сабе многія старажытныя моўныя асаблівасці. Невыпадкова навукоўцы гавораць аб тым, што фальклор – гэта «адна з формаў існавання гісторыі мовы на працягу стагоддзяў»².

Аднак яшчэ і сёння фальклорныя тэксты як факталагічная крыніца гістарычнай граматыкі беларускай мовы належным чынам не ўсвядомлены. У пэўнай меры гэтаму, верагодна, спрыяла даволі позняя пісьмовая фіксацыя беларускага фальклору. Таму сістэма заданняў і практыкаванняў па гістарычнай граматыцы беларускай мовы ў большасці навучальных дапаможнікаў грунтуецца амаль цалкам на матэрыяле старажытных пісьмовых тэкстаў, зрэдку ў якасці дадатковага ілюстрацыйнага матэрыялу падаюцца тэксты з сучасных мастацкіх твораў ці дыялектных запісаў³. Такім чынам, надзвычай багатая фальклорная спадчына беларускага народа ў навучальнай літаратуры па гістарычнай граматыцы беларускай мовы да нядаўняга часу не выкарыстоўвалася. Такая традыцыя была парушана намі ў навучальным дапаможніку «Гістарычная марфалогія беларускай мовы. Практыкум» (Гродна, 2002), які «змяшчае шматлікія практыкаванні, падрыхтаваныя на аснове фальклорных твораў – захавальнікаў разнастайных архаічных моўных асаблівасцяў»⁴.

Каштоўнасць аўтэнтычных фальклорных тэкстаў для гістарычнай граматыкі беларускай мовы заключаецца, на нашу думку, у тым, што яны:

¹ *Каханоўскі Г. А., Малаш Л. А., Цвірка К. А.* Беларуская фалькларыстыка: Эпоха феадалізму. Мінск, 1989. С. 3.

² *Ильинский С. В.* Проблема исторического словаря на материале русского фольклора // Актуальные проблемы исторической лексикологии и лексикографии восточнославянских языков : тез. докл. 2-й Всесоюз. конф., ноябрь 1975 г. : в 2 ч. / АН УССР, Ин-т языковедения им. А. А. Потебни, Днепропетр. гос. ун-т им. 300-летия воссоединения Украины с Россией ; [редкол.: Ф. Филин (гл. ред.) и др.]. Днепропетровск, 1988. Ч. 2. С. 113.

³ *Булахаў М. Г.* Практыкаванні і матэрыялы па курсу гісторыі беларускай мовы. Выд. 2-е. Мінск, 1969 ; *Анічэнка У. В., Прыгодзіч М. Р.* Гістарычная граматыка беларускай мовы : зб. практыкаванняў. Мінск, 1999.

⁴ *Памецька Н. К.* Гістарычная марфалогія беларускай мовы. Практыкум : вучэб. дапам. Гродна, 2002. С. 3.

1) фіксуюць узоры **вуснай** разнавіднасці беларускай мовы і таму пазбаўлены ўласцівых для пісьмовых помнікаў усялякага роду кніжных і пісьмовых традыцый, а гістарычная граматыка беларускай мовы якраз вывучае гісторыю беларускай мовы «ва ўсёй сукупнасці яе адгалінаванняў, г. зн. і дыялектаў, у яе звычайным вусным афармленні»¹;

2) адлюстроўваюць разнастайныя старажытныя моўныя асаблівасці, некаторыя з якіх захаваліся дзякуючы рытмічнай аснове гэтых тэкстаў і патрабаванням рыфмы;

3) дэманструюць з прычыны сваёй дыялектнай моўнай асновы розныя накірункі і этапы ў развіцці пэўнай старажытнай моўнай з’явы.

Многія тэксты вуснай народнай паэзіі ўзніклі вельмі даўно, магчыма, яшчэ ў дапісьмовыя часы, і змяшчаюць у сабе моўныя факты, каштоўныя для гістарычнай фанетыкі, марфалогіі і лексікалогіі.

У мове фальклорных твораў шырока адлюстраваліся вынікі разнастайных старажытных фанетычных працэсаў:

1) дапісьмовай эпохі (палаталізацыі заднеязычных і груп зычных у суседстве з галоснымі пярэдняга раду, спрашчэнне груп зычных, першае поўнагалоссе, ётавая палаталізацыя зычных і груп зычных і інш.): *Чатыры заловачкі схілілі галовачкі пад адным капелюшом* (З); *Сядзіць у ключчы вытрашчыўшы вочы* (З); *Да духа не здэявай кажуха, а па дусе – у тым жа кажусе* (ПП); *Рукі залатыя, да гарло ўсё пажарло* (ПП); *Бруха не звярцадла – што з’еў, то прападла* (ПП); *Стаіць цыган у золаце* (З); *Добра цнота дарожша ад серабра і злата* (ПП); *Сам тонак, як паясок, маю востранькі насок, як выйду на поле ваяваці проціў высокіх панічоў у злаце, яны на мяне лезуць, а мае зубкі іх рэжуць* (З); *Не ўважай на ўраджай – жыта сей* (ПП); *Між ялінкі, між дубінкі вісіць ласкут кажурынкі* (З); *У рагулі чатыры гулі, а ў ржулі дзве* (З); *Трашчыць, верашчыць, з балота не лезе* (З); *Да багача баба рабача, па багачы – хоць за плот валачы* (ПП);

2) пісьмовай эпохі, звязаных са стратай рэдукаваных (развіццё прыстаўных, устаўных галосных, спалучэнняў плаўных з рэдукаванымі, з’яў асіміляцыі ў спалучэннях зычных і інш.): *Бегла свінка, залатая спінка, алляны хвосцік* (З); *Амсціслаў сціснуў* (ПП); *Наша сіўка не вязець дык іржэць* (ПП); *Чоран мак, да смашан, бела рэдзька, да горка* (ПП); *Поле шкляное, а межы дрывяныя* (З); *Ззаду жывот, спераду храбёт* (З); *Святое раство – людзям прыгаство* (ПП); *Гадзіна гадзіне, год году – розь* (ПП);

3) пісьмовай эпохі, не звязаных са стратай рэдукаваных (аканне, дзеканне, цеканне, зацвярдзенне шыпячых, *ц* і *р*, развіццё прыстаўных зыч-

¹ Шахун Л. М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. 2-е выд. Мінск, 1984. С. 11.

ных і інш.): *Чарнец – маладзец па калена ў золаце стаіць* (З); *Маладзічак невялічак, у чорну шапачку прыбраўся* (З); *Ішоў Рыгор з малых гор і перад дажджом накрыўся плашчом* (З); *Пабілі ваўка гавечыя слёзы* (ПП); *Кепска каля Вітэбска, а ў Воршы яшчэ горшы* (ПП); *Пайшла слава аж да Аршавы* (ПП); *Белы бык у вакно нік* (З); *Дзеўку вязуць – песні пяюць, песні пяюць – вуслі граюць, вуслі граюць – дзеўкі гуляюць* (КП).

Вусная паэтычная творчасць выступае каштоўнай інфармацыйнай крыніцай і для гістарычнай марфалогіі беларускай мовы, якая аналізуе гісторыю розных лексічна-граматычных разрадаў слоў. Ілюстрацыі з фальклорных твораў, як паказваецца ў нашым навучальным дапаможніку «Гістарычная марфалогія беларускай мовы. Практыкум», дарэчныя падчас вывучэння слоў усіх самастойных часцін мовы: назоўніка, займенніка, прыметніка, лічэбніка, дзеяслова, прыслоўя¹. Тут, для прыкладу, паддазім толькі некаторыя фальклорныя тэксты, якія можна выкарыстаць пры аналізе **назоўніка** падчас вывучэння:

1) гісторыі граматычных катэгорыяў: а) роду: *Госць госця не любіць, а гаспадар абудвых* (ПП); *А другая госць – ясен мясячка. А трэцяя госць – дробен дажджычак* (ЗП); *Як узяў свякратка гостры меч: – Зніму табе, нявехто, голаў з плеч!* (КП); *А ты вазьмі, мой сыноч, войструю меч* (В); *Моля моля есць, а моля прах не бярэць* (ПП); *Моля молю есць, а молі чорт не бярэць* (ПП); б) ліку: *Два галубца сізенькіх, два брацетка родненькіх* (ЗП); *У рыбака голы бака, але панскі абед, а ў стральца дом густы, але абед пусты* (ПП); в) склону: *Пане гаспадару, слаўны мужу. Слаўны мужу над мужамі!* (П); *Не ваюйма, цесцю, памірымся, цесцю!* (В); *Усім сончык прадаваў (камок), а табе, Зосю, дарма даў!* (Дз.); *Што ты, кумко-галубко, ясі?* (К); *Ой, венча, мой венча, красота барвенча!* (ВП); *Госпадзі вышні Ісуса Хрысце, Сыня Божы, маць Прачыстая, Прэсвятая Багародзіца!* (Зам.); г) адушаўлёнасці: *Ці ёсць такоў, як Іван Пятроў: сеў на конь – дыў у агонь!* (З); *Майстар Гірка зрабіў будынка, дзе глянь, то дзірка* (З); *Хто часта коні мяняе, у таго хамут гуляе* (ПП); *Даў Бог госці – гаспадар пажывіўся* (ПП); *Буду капачэ наймаці, буду горы капачі* (В);

2) гісторыі сістэмы скланення і скланавых формаў: *Звыш лобу вочы не ходзюць* (ПП); *Чы е ў печы месца караваяві сесці?* (В); *Жывець у віру на калу* (Высл.); *Пры царэ Гарошку, як было людзей трошкі* (Высл.); *У мяне сватове ўсе бяарове* (В); *Званке звоняць, сватэ едуць, аддай дачку, хоць ядыначку!* (П); *Кніга-раздзвіга, па краях валасы, пасярэдзіне чудзасы* (З); *Мядок залаток – для яго дзяток. Горка гарэлка – для суседзь*

¹ Памецька Н. К. Гістарычная марфалогія беларускай мовы. Практыкум.

яго (Вал.); *Ой, знаю я, знаю, што ў том каравано: з сямёх **поль** пшаніца (В); Ні ў **лецях**, ні ў **дзецях** (Высл.); Люлі-люлі-люлі, прыляцелі куры, селі на **вароцях** у чырвоных **чабоцях** (Дз.); Коце, браце, мяне ліска нясе па **барох**, па **лясох**, па **цісовых мастох!** (К).*

Фальклорныя творы, якія вылучаюцца працяглым перыядам бытвання, захавалі да нашага часу многія ўстарэлыя словы (архаізмы, гістарызмы). Гэта дазваляе актыўна выкарыстоўваць такія тэксты падчас вывучэння не толькі агульных працэсаў фарміравання і развіцця слоўнікавага складу беларускай мовы, але і гісторыі асобных прадметна-тэматычных лексічных груп, напрыклад, такіх, як:

1) грамадска-палітычная лексіка: *А ў тэй калысіцы Сцяпанька, каля тэй калыскі **баяры** (КП); Дваранін зелле капаіць (КП); Ехаў-паехаў **князь** па полі, сеяў красачкі-васілёчкі, а пасеяўшы, аглянуўся (Б); Як на двары змяркаецца, за мной татка пытаецца: – А дзе ж мая **прыгонніца, прыгонніца-нявольніца?** (Жн.); Да наварылі баршчу-гаршчу, да наварылі кашы ў кадзі да будзе ж пану **чалядзі** (Жн.);*

2) сацыяльна-эканамічная лексіка: *З панам у дружбу не ўхадзі, жонцы праўды не кажы і **дольніка** ў двор не бяры (ПП); Пара, жонкі, у двор ісці, згубіла зара ключы, каля **постаці** ходзючы, з каралямі гаворучы (Жн.); Нашы дамы далёкія, а **постаці** шырокія, а сем міль барамі йсці, а восьмую дарогай... (Жн.); Дробна пташачка па лісціку скача, бедны **рольнічак** па дзяўчыне плача (ПК);*

3) гандлёвая лексіка: *На **алтынец** верацёнец заплаціла (ЗП); А **асьмакі** трэба на зараз (Высл.); Мая **грыўна** ўсім дзіўна (ПП); Чырвень **злоты** (Вал.); Вазьмі сабе **карбончык**, ідзі расплаціся (ЗП); Ты будзеш дарыці, а я буду плаціці, ты ручнікамі, а я **талерамі** (В); Налічы тры **талеры**, каб любілі кавалеры (Высл.); **Шынок** – клуб дзеравенскі (ПП); Брат на ліне драг, на сосне луплен, за тры **шалягі** куплен (ПП); Свёкра прадала – **шэлег** узяла, а за свякруху одну **палушку** (С); Увесь народ – па чарцы, а твой татка – **паўгарца** (В); Няма такіх **ятак**, дзе прадаюць матак (ПП);*

4) вайсковая лексіка: *Як паехаў Ясенька на **бой**, на **вайну**, і пакінуў дома маладу жану (Б); І да **булавы** трэба галавы (ПП); Галава – не **булава**, мазгі – не пілавінне (ПП); Дзеля таго **вуланчыкі**, штоб запіраліся чуланчыкі (ПП); На том кані да **жаўнер** сядзіць, на **жаўнеру** **шабля** вісіць, з тае **шаблі** да кроў капаець... (Б); Маладыя **жаўняроўя** вядуць сабе вальначку, маладую Марыначку (ВТ); Заржаў конік вараненькі: – Уставай, панок маладзенькі! Бо ідуць кулі, як мак цвіце, а **шабелькі**, як іскеркі (Б); Нашто той **меч**, калі некага сеч (ПП); Першыя паслы – свякратка, дру-*

гія паслы – нагайка, трэція паслы – гострая меч (КП); **Некрут** харошы будзець (ПП); – Ці не твой жа брацетка ў трох палках служыў, а ў чацвёртым **палочку** галоўку злажыў? (Б); Пасля **раці** многа храбрых (ПП);

5) тэрміны роднасці і сваяцтва: Папалася ў **дзевяр’ё**, як у звар’ё (В); Лепей сем **дзевяроў**, як адна залоўка (ПП); Ідзі ж, мая **нявехто**, не баўся, да белага свету не дзяйся. **Нявехта** таго не обала, да белага свету гуляла (КП); Да не будзе свёкраўка, як мая маманька. Да не будзе **ятроўка**, як мой браціхна (В); Не **стрый**, дык дзядзька (ПП); Ты не **стрыяшка** і не **вуяшка**, будзь здаровенька, пляшка! (Высл.); **І шчурачкі** не пайшлі (Высл.);

б) словы іншых груп лексікі: Ой, вялела б, маці, гораньку капаці, чым з нялюбым другам на **каберцы** стаці (В); З салодкага мёду **кануны** будуць (Вал.); Ідзі, сынок, у новую **клетку**, вазьмі са сценкі раменную плетку, вазьмі, сынок, жонку навучаці (С); Да саўём вяночкі з **кукулю**, да нашы малайцы з тытутю (КП); Каб не тыя стары **леты**, не стаялі б бабы гэты (Высл.); Бабіна дарога – ад пячы да парога; ад пячы да пола – стапала **пастола** (ПП); Кіну **порахам** – стане горадам, будзе і дзявоцкая краска, і панская ласка (З); Салавей уляцеў, на **прастоле** сеў (П); Ой, то-то! Хто гэту гару капаў, ой то-то, чорную **сцягу** таптаў (КП); **А чалом, чалом** пад акенечкам, святы вечар пад акенечкам! (П).

Дарэчы, рускія гісторыкі мовы ўжо практыкуюць выкарыстанне фальклорных твораў не толькі ў выкладанні гістарычных лінгвістычных дысцыплін¹, а і ў складанні гістарычных слоўнікаў. Да прыкладу, рускі фальклорны матэрыял досыць грунтоўна пададзены ў картагэцы СлРЯ XI–XVII стст. Больш таго, рускія мовазнаўцы ставяць пытанне аб стварэнні гістарычнага слоўніка мовы рускага фальклору². Думаецца, што і беларускія гісторыкі мовы павінны ўлічыць гэты вопыт і з большай увагай паставіцца да нашай багатай фальклорнай спадчыны.

Скарачэнні

Б – Балады; В – Вяселле: Песні ў шасці кнігах; Вал. – Валачобныя песні; ВП – Веснавыя песні; ВТ – Восеньскія і талочныя песні; Высл. – Выслоўі; Дз. – Дзіцячы фальклор; Жн. – Жніўныя песні; З – Загадкі; Зам. – Замовы; ЗП – Зімовыя песні; К – Казкі пра жывёл і чарадзейныя казкі; КП – Купальскія і пятроўскія песні; П – Паэзія беларускага земляробчага календара; ПП – Прыказкі і прымаўкі; ПК – Песні пра каханне; С – Сямейна-бытавыя песні.

¹ Сборник упражнений по истории русского языка : учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / Е. Н. Иванецкая [и др.]. М., 1986.

² Ильинский С. В. Проблема исторического словаря на материале русского фольклора.

1.3. СУВЯЗЬ ГІСТАРЫЧНАЙ ГРАМАТЫКІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ З ІНШЫМІ НАВУКАМІ

В. І. Несцяровіч

Сувязь гістарычнай граматыкі з іншымі лінгвістычнымі дысцыплінамі*

<...> Гістарычная граматыка беларускай мовы як вучэбная дысцыпліна не толькі раскрывае асноўныя заканамернасці развіцця фанетычнай сістэмы і граматычнага ладу, але і тлумачыць шматлікія асаблівасці сучаснай беларускай літаратурнай мовы, сучасных народных гаворак і паэтаму з'яўляецца **навуковай базай** пры вывучэнні мовы і літаратуры ў школе. Напрыклад, дзякуючы гістарычнай граматыцы раскрываецца марфалагічная структура вялікай часткі слоў сучаснай мовы, раскрываецца генетычнае адзінства каранёў. Так, аднакаранёвымі з'яўляюцца словы 1) *печ, пячатка, пячэнне, печань*; 2) *дошка, дашчаны, чан*; 3) *дагадзіць, выгада, годны, год, пагода, гадзіна*; 4) *жыццё, жывы, жывот, жывёла, жыта*; 5) *мяць, мука, мука́* ды інш., некаторыя з якіх у сучаснай беларускай мове паспелі сэнсава аддаліцца і ўжо не адразу ўспрымаюцца як аднакаранёвыя. Гэтае назіранне грунтуецца на вывучэнні найперш вынікаў дзейнасці даўніх фанетычных законаў, якія існавалі на апошняй стадыі праславянскай мовы і на пачатку фарміравання асобных усходнеславянскіх дыялектаў.

Яшчэ адзін прыклад, які сведчыць аб выкарыстанні звестак з гістарычнай марфалогіі пры тлумачэнні тых ці іншых словаформаў, ужытых у літаратурных творах. Янка Купала ў паэме «Курган» выкарыстоўвае форму дзеяслова *галосе*, якая адпавядае цяперашняй літаратурнай норме *галосіць*:

Паміж пустак, балот беларускай зямлі,
На ўзбярэжжы ракі шумнаечнай,
Дрэмле памятка дзён, што ў нябыт уцяклі,
Удзірванелы курган векавечны.
Дуб галлё распуціў каранасты над ім,
Сухазелле ў грудзі ўпілося;
Вецер стогне над ім уздыханнем глухім, –
Аб мінуўшчыне ў жальбах *галосе*.

* Тэкст прыводзіцца па выданні: Гістарычная граматыка беларускай мовы: Уводзіны. Фанетыка: для спецыяльнасці 1-21 05 01 «Беларуская філалогія (па напрамках)»: вучэб.-метад. комплекс па вучэб. дысцыпліне / склад. В. І. Несцяровіч. Віцебск, 2017. С. 11–13.

Слова *галосе* ўжываецца без зычнага гука [ц'] у канчатку. Такія формы ўласцівы сярэднебеларускім гаворкам, і няма ніякага дзвіва ў тым, што на пачатку XX ст., калі яшчэ не склаліся літаратурныя нормы, яе ўжывае Янка Купала – прадстаўнік гэтых гаворак. Пытанне тут лінгвістычнае: чаму слова мае нехарактэрны канчатак? Тлумачэнне гэтаму дае гістарычная марфалогія: узніклі такія формы ў мове таму, што носьбіты (людзі) некалі атаясамлівалі іх з дзеясловамі іншага тыпу спражэння, а іменна з тэматычным галосным *e*, такімі як *весці, несці*, якія ў 3-й асобе адз. л. сапраўды не мелі зычнага ў канчатку, параўн.: *вядзе, нясе*, то і *галосе*. Дзеяслоў *галасіць* належаў да спражэння з тэмай *i*, пагэтану ў літаратурнай мове і мае канчатак *-іць*.

А. А. Крывіцкі

Дыялекталогія і гістарычнае развіццё беларускай мовы *

Гаворкі ў складзе беларускай мовы – гэта адлюстраванне і вынік натуральнага гістарычнага развіцця першапачатковай этнагенетычнай старажытнаўсходнеславянскай і іншай па паходжанню моўнай спадчыны продкаў беларускага народа і структурна-тэрытарыяльнага ператварэння і відазмянення яе ў вусных зносінах яго розных тэрытарыяльных частак. Характарызуюцца гаворкі значнай разнастайнасцю сваіх асаблівасцей. Аднак якраз у гэтым і заключаецца іх вялікая каштоўнасць для ўстаўлення паходжання гэтых асаблівасцей і іх гісторыі. Розныя гаворкі «захоўваюць рысы, уласцівыя розным этапам гістарычнага развіцця – пачатковыя, завяршаючыя або прамежкавыя формы»¹. Параўнальнае вывучэнне характару і пашырэння суадносных асаблівасцей, формаў іх рэалізацыі ў розных гаворках у супастаўленні з аналагічнымі матэрыяламі з пісьмовых помнікаў дазваляе раскрыць і новыя формы і нават адкрыць шлях для рэканструкцыі іх яшчэ больш далёкага мінулага.

Зусім відавочнай з'яўляецца, напрыклад, у галіне фанетыкі беларускай мовы адносна большая архаічнасць оканння ў параўнанні з аканнем.

* Тэкст прыводзіцца па выданні: *Крывіцкі А. А. Дыялекталогія беларускай мовы* : дапаможнік. Мінск, 2003. С. 271–274.

¹ *Мяцельская Е. С.* Роля даных сучасных народных гаворак для гісторыі мовы // Рэгіянальныя асаблівасці беларускай мовы, літаратуры і фальклору : тэз. дакл. Рэсп. навук. канф., Гомель, 25–26 мая 1973 г. / рэд.: У. В. Анічэнка, М. М. Грынчык (адк. рэд.), Д. А. Лявончанка. Гомель, 1973. С. 54.

Гэта вынікае не толькі з таго, што аканне не адлюстроўваюць старажытныя ўсходнеславянскія пісьмовыя помнікі, а таксама, у прынцыпе, і помнікі старабеларускай пісьмовай мовы (адзначаюцца ў апошніх толькі адзінкавыя выпадкі яго прамога або ўскоснага адлюстравання). Ніяк немагчыма дапусціць змену неадрознівання ў ненаціскным становішчы галосных гукаў [o], [a], [e], што мае месца пры розных відах акання, на іх адрозніванне ў розных лексіка-граматычных умовах, як гэта характэрна пры оканні. Дарэчы адзначыць таксама слушнае заключэнне на падобнай падставе аб адноснай храналогіі беларускага недысімілятыўнага і дысімілятыўнага акання. Дысімілятыўнае аканне з'яўляецца адносна больш складаным і тым самым, безумоўна, больш архаічным¹.

Відавочна, як дынамічную паслядоўнасць відазмянення аднаго стану гаворак у другі патрэбна разглядаць і адносіны паміж вакалізмам паўднёва-заходняга і паўночна-ўсходняга дыялектаў асноўнага масіву гаворак беларускай мовы. Паўднёва-заходнія гаворкі маюць параўнальна больш архаічны па сваіх асаблівасцях націскны вакалізм. Тут у своеасаблівай рэалізацыі ў выглядзе «закрытага» галоснага [ê] выступае яшчэ стары галосны ɛ̃, тут, можна сказаць, «не працуе» закон пераходу [e] у [o] у становішчы перад цвёрдымі зычнымі і інш.

Паўднёва-заходнія гаворкі, асабліва іх окаючая ўсходнепалеская падгрупа, захавалі шэраг адносна больш даўніх асаблівасцей у сваім граматычным ладзе. Тут у назоўніках назіраецца ўжыванне асобных формаў клічнага склону, адзначаюцца рэшткі формаў парнага ліку, маюць месца старыя формы ў назоўніках мужчынскага роду ў давальным і месным склонах множнага ліку, а мужчынскага і ніякага – у назоўным склоне множнага ліку і мноства іншага. У прыметніках тут пашырана ўжыванне формаў з аднаскладовым канчаткам у назоўным і вінавальным склонах адзіночнага ліку жаночага роду, розных формаў у творным і месным склонах адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду і інш. Дзеясловы часткова захавалі яшчэ ў інфінітыве формы з суфіксам *-ці* не пад націскам (у прыватнасці, дзеясловы з асновай на зычны, а таксама ў некаторых гаворках часткова і з асновай на га-

¹ *Вайтович Н. Т.* Окающе-акающий вокализм в белорусских говорах // Вопросы диалектологии восточнославянских языков : [сб. ст.] / АН СССР, Ин-т рус. яз. ; отв. ред. Р. И. Аванесов. М., 1963. С. 102–123 ; *Вайтович Н. Т.* Аб развіцці недысімілятыўнага акання ў беларускіх гаворках // *Slavia orientalis*. Roc. 17. 1968. № 3. С. 437–441.

лосны), канчаткі першага і другога спражэнняў у трэцяй асобе адзіночнага і множнага ліку, канчаткі з канцавым галосным [o] у першай асобе множнага ліку і г. д.

Для гісторыі беларускай мовы важным з'яўляецца не толькі непасрэдная магчымасць бачыць тую ці іншую асаблівасць у яе развіцці, але і канкрэтнае знаёмства з асаблівасцямі ў іх старым архаічным выглядзе і стане. Адкуль было б вядома, як гучаў галосны ь ў маўленні ўсходніх славян у мінулым, калі б не адлюстраванне яго якасці ў мясцовых гаворках беларускай і наогул усходнеславянскіх моў. Тое ж можна сказаць і пра оканне і інш. Падобныя асаблівасці – гэта як бы «агучванне» мовы старых пісьмовых помнікаў, магчымасць пачуць асобныя адзінкі жывога беларускага (і нават яшчэ дабеларускага) маўлення мінулага, жывой мовы нашых далёкіх прашчुरаў.

Наяўнасць значнай колькасці архаічных асаблівасцей у паўднёва-заходніх гаворках не азначае, зразумела, іх архаічнасці ў цэлым, захаванасці іх у параўнальна больш старажытным стане. Тут ёсць шмат і такіх асаблівасцей, адпаведнікі якіх маюць больш стары выгляд у паўночнаўсходніх гаворках. Гэта, напрыклад, ужыванне ў віцебска-магілёўскай групе гаворак паўночнага ўсходу ў розных лексіка-граматычных умовах цвёрдага і мяккага зычных гукаў [p] і [p'] і інш. У паўднёва-заходніх гаворках маюць месца такія параўнальна больш «маладыя» асаблівасці, як вымаўленне галоснага [y] у становішчы пасля губных зычных не толькі ў тых умовах, дзе гэты галосны выступае ў паўночнаўсходніх гаворках, але і там, дзе ў гэтых гаворках мае месца галосны гук [ы] (*муло, бук, ву*), як формы тыпу *ідом, п'яком, могом* з цвёрдым зычным асновы перад канчаткам і інш. Інакш кажучы, вывучэнне гаворак беларускай мовы ў цэлым дае магчымасць раскрыць яе гістарычную эвалюцыю, этапы развіцця многіх яе асаблівасцей і пачатковы, зыходны стан многіх з іх¹.

Матэрыялы па дыялекталогіі беларускай мовы ў спалучэнні з рознымі сведчаннямі пісьмовых помнікаў дазваляюць устанавіць не толькі дынаміку, але і адносную храналогію асаблівасцей беларускай мовы, інакш, іх адносіны па часе свайго з'яўлення і пашырэння. Вывучэнне марфалагічных асаблівасцей беларускай мовы з улікам адпаведных дыялекталагічных матэрыялаў «дало магчымасць зрабіць вывад, што спе-

¹ Янкоўскі Ф. Гістарычная граматыка беларускай мовы : вучэб. дапам. 3-е выд., выпр. Мінск, 1989.

цыфічна беларускія граматычныя рысы... падзяляюцца на два разрады. Адзін з іх утвараюць рысы, больш раннія па паходжанню, яны ахопліваюць усю беларускую тэрыторыю. Да другога разраду адносяцца з’явы, пазнейшыя па часе ўзнікнення і вядомыя толькі частцы беларускіх гаворак. Пры гэтым ужо ў старабеларускі перыяд выразна супрацьпастаўляліся два асноўныя дыялектныя масівы – паўднёва-заходні і паўночна-ўсходні, якія працягваюць існаваць да нашага часу¹.

Здабыткі дыялекталогіі беларускай мовы маюць важнае значэнне не толькі для раскрыцця гістарычнай эвалюцыі мовы, але і для вызначэння найбольш верагодных або рацыянальных змяненняў яе асаблівасцей у будучым. «У гаворках эвалюцыя асобных моўных з’яў можа апераджаць аналагічнае развіццё гэтых жа з’яў у тых дыялектах, што ляглі ў аснову літаратурнай мовы. У такіх выпадках на падставе даных дыялекталогіі можна прадбачыць магчымае развіццё некаторых элементаў літаратурнай мовы ў будучым»².

Але калі адзначаць значэнне дыялекталогіі для гісторыі беларускай літаратурнай мовы, у тым ліку і старой пісьмовай мовы, то гэта таксама і высвятленне «ўплыву мясцовай гаворкі на моватворчасць вядомага ці невядомага аўтара», і «вызначэнне тэрытарыяльнай “прывязкі” помніка», і «шляхі і заканамернасці папаўнення сродкаў літаратурнага выказвання», і «гісторыя нармалізацыі літаратурнай мовы», і «дыялектная (або інтэрдыялектная) база яе развіцця», і «асаблівасці ўзаемадзейнення паміж ёю і мясцовымі дыялектамі на тым ці іншым этапе»³. Значэнне дыялекталогіі беларускай мовы ў развіцці і вывучэнні сучаснай беларускай літаратурнай мовы патрабуе асобнага разгляду.

Трэба зазначыць таксама, што беларускія дыялекталагічныя матэрыялы і даследаванні маюць, вядома, важнае значэнне для гісторыі рускай, украінскай і іншых славянскіх моў, для параўнальна-гістарычных даследаванняў па гэтых мовах, для этымалогіі іх лексікі і інш. Беларускія гаворкі ў сваіх слоўнікавых «сховішчах» захавалі, як добра вядома ўжо зараз даследчыкам, нямала вельмі цікавых старажытнасцей.

¹ Булыка А. М., Жураўскі А. І., Крамко І. І. Гістарычная марфалогія беларускай мовы. Мінск, 1979. С. 320.

² Мяцельская Е. С. Роля даных сучасных народных гаворак для гісторыі мовы. С. 56.

³ Шакун Л. М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы і дыялекталогія // Рэгіянальныя асаблівасці беларускай мовы, літаратуры і фальклору. С. 80–81.

Белорусский язык как фактор национально-культурный*

I

Интерес к вопросам лингвистики является в данный момент всеобщим в Западной Европе и отчасти в России. <...>

Такой расцвет лингвистики и новая постановка вопроса общего культурного характера при свете данных языка отнюдь не является неожиданностью. Наоборот, это научное первостепенной важности движение тесно связано с расцветом лингвистических знаний в конце прошлого века и начале нынешнего столетия. Этот расцвет подготовил почву для современного интернационального лингвистического возрождения и движения. Лингвистические работы недалекого прошлого, вышедшие из школы первоклассных филологов, касались вопросов, казалось, узкого специального характера. Вопросы исторической фонетики и морфологии языков живых или умерших, наблюдения над грамматикой и синтаксисом языков составляли предмет специальных занятий плеяды лингвистов. Создавались школы, выработались лингвистические традиции в тех или других научных центрах (Москва, Петербург, Берлин, Париж, Львов, Краков и пр.). Изучение языков в их историческом развитии уже давало основание говорить о единстве происхождения языков романских, германских, славянских, что в свою очередь позволяло поставить на фоне данных языка и вопросы общенационально-культурные, ответ на которые имеет громадной важности историко-культурное значение, ибо язык отражает в себе непосредственно культурные связи и отношения, создававшиеся между народами, как близкими по общему характеру языка, так и сравнительно отдаленными по фонетическому и морфологическому составу языка. Знаменитый ученый О. Шрадер сделал первый опыт на основании сравнительно-исторического изучения отдельных языков установить прародину индоевропейских и дать общий абрис культуры этой прародины. И это движение стало быстро развиваться. Для понимания прошлого народа в ту эпоху, от которой не сохранилось или не могло остаться никаких памятников, необходимы не только материалы археологического характера, но также и данные языка, как ключ к пониманию культуры весьма отдаленного про-

* Тэкст прыводзіцца па выданні: *Пичета В. И.* Беларускі язык как фактор нацыянальна-культурны. Мінск, 1991. С. 5–16. (Упершыню надрукавана ў 1924 г.)

шло. Такие крупные ученые исследователи, как московский ученый М. К. Любавский и украинские ученые М. С. Грушевский и Д. И. Бага-лей, обратили вслед за Шрадером особенное внимание на данные языка для реконструкции первоначального быта славян в эпоху совместной жизни. Академик Шахматов по данным языка дает увлекательное изображение проблемы образования трех главных национальностей на территории Восточной Европы: великорусской, украинской и белорусской, а также дает общий очерк происхождения русского государства. Немецкий ученый Пейскер в своей старой работе «Die altere Beziehungen der Slaven zu Turkotataren und Germani» (1902) и в новой работе «Kdo byli naši předkové, a co jsme po nich v sobě zdědili» (1921) путем наблюдений над характером заимствований в славянском языке стремится доказать несамостоятельность и зависимость славянской культуры от германцев и тюрко-татар. Эта зависимость оказала отрицательное влияние на основные черты национального характера славян, как, например: отсутствие патриотизма, приниженность личности, зависть, враждебность ко всему чужому, неспособность к организации и управлению. Работы Пейскера, встретив всеобщее сочувствие в англо-саксонском мире, вызвали обстоятельные разборы со стороны Грушевского, чешского академика Нидерле, известного своими трудами по изучению старого славянства (Zivot starých Slovanů), которые наглядно показали преждевременность и скороспелость выводов Пейскера на основании лингвистических наблюдений. Пусть Пейскер и ошибается, и даже очень, но важна принципиальная общесоциологическая постановка определенной проблемы.

В эпоху войны и в новейший период язык как фактор социологический и национально-культурный стал предметом всеобщего внимания и наблюдения. Когда Генепп пишет свою работу «Traité comparatif des nationalités» т. I (1922), то язык кладется в основу его исследования. Польский ученый Е. Маевский в своей работе «Teoria człowieka i cywilizacji» W. (1922) считает, что «язык является первоосновой в творчестве органического целого, без которого не может быть начатков культурного развития». Мысль совершенно верная. Недаром чехословаки в Австрии, поляки в Пруссии и России, белорусы и украинцы в России вели в свое время ожесточенную борьбу за язык, видя в нем источник своего культурного возрождения, а также и политического состояния. <...>

V

Язык белорусский является совершенно неизученным в своем историческом развитии. Это в полном смысле слова новый язык, изучение которого для лингвистов открывает значительные перспективы и горизонты. По белорусской лингвистической ниве еще не проходил плуг, еще не

проводились свежие борозды. Эта неизученность языка имеет свои историко-культурные и политические основания. Российские лингвисты все свое внимание обратили на изучение исторической фонетики и морфологии русского языка, совершенно оставляя без внимания украинский и белорусский языки, которые они рассматривали как только наречия. Всякая иная постановка вопроса вызывала со стороны российских ученых резко враждебное к себе отношение. В этом смысле акад. Соболевский занимал особенно враждебное отношение, отрицательно относясь даже к скромным попыткам подойти с иной стороны к анализу и оценке взаимоотношений русского, белорусского и украинского языков. При наличии украинского Львова и Киева, где с 1908 года стали издаваться украинские научные и литературные журналы, изучение украинского языка хотя и медленно, но все же двигалось вперед. Совсем по-иному обстояло дело с белорусским языком. Отсутствие высшей школы на территории Белоруссии, разброд белорусской интеллигенции, отсутствие единого для Белоруссии культурного центра самым губительным образом влияли на развитие белорусской культуры вообще и, в частности, на историческое изучение белорусского языка. При открывшейся в настоящее время возможности научного подхода к белорусскому языку следует констатировать небольшое количество лиц, занимающихся этим предметом. <...>

Язык белорусский – давнишнего происхождения. Он вырос из общеславянского языка восточного славянства. Дифференциация восточного славянства по нациям и языкам совершалась весьма медленно вследствие замедленности темпа исторической жизни. Так называемая древнерусская письменность была источником для дальнейшего развития белорусского и русского языков. Образование четырех культурно-политических центров с Киевом, Полоцком, Смоленском и Владимиром во главе – еще до татарского нашествия – служило мощным толчком для национальной консолидации и для дальнейшей дифференциации общерусского книжного языка. Вхождение Приднепровья и Придвинья в состав политической формации, так называемого «литовско-белорусского государства», открывало широкие перспективы для развития языка и национально-культурного творчества. К сожалению, дальнейшие политические судьбы Белоруссии были неблагоприятны для ее национальной культуры. Но живой белорусский язык, сохраненный в чистоте и неприкосновенности – и от полонизации, и от русификации – оставался как национально-культурный фактор наглядным показателем наличия особенности белорусов от соседей – поляков и великороссов. Натиск польской культуры увлек на сторону последней командующий класс. Последний усвоил польско-латинский язык как более культурный и развитой.

К языку крестьянства и мещанства белорусские знатные культуртрегеры относились совершенно враждебно, и к социальным противоречиям между командующим классом и рабочим населением присоединяется еще разница в языке. Одни считали себя польскими шляхтичами, другие считали себя белорусскими, по терминологии тогдашних памятников «русскими» и были живыми хранителями белорусского языка как национально-культурного фактора, как символа белорусской культуры.

1.4. ПАРАЎНАЛЬНА-ГІСТАРЫЧНЫ МЕТАД У ДАСЛЕДАВАННЯХ ПА ГІСТОРЫІ МОВЫ

О. В. Воўк-Левановіч

Метадалагічная кваліфікацыя дыялекталагічнага матэрыялу і пісаных памятнакаў языка*

Вывучэнне жывых гаворак адкрывае нам такія сталыя і мнагалікія рысы, падобнасці паміж імі, па якіх мы і лічым усе такія гаворкі належачымі да пэўнай падмовы; а падмовы – на падставе ўжо меншай колькасці і больш агульных буйных рыс – лічым складаючымі адну мову, язык. Такім спосабам мы бачым, што, ужо вывучаючы факты нават адной якой-небудзь мовы, мы разам з тым робім і параўнанне гэтых фактаў паміж сабою з мэтай адбору ідэнтычных і падобных фактаў, якія даюць магчымасць ужо класіфікаваць іх статычна, г. зн. сучасныя жывыя гаворкі размежаваць на паасобныя падмовы і мовы. Гэтак, значыць, параўнальны метады ляжыць ужо ў аснове нават дыялекталагічнага вывучэння фактаў адной якой-небудзь мовы, для азначэння яе адзнак ад іншых моў, г. зн. для азначэння яе этнаграфічнай тэрыторыі.

Прыстасоўваючы далей гэты метады да вывучэння цэлага рада паасобных моў, мы зноў знаходзім паміж некаторымі з іх рад падобных рыс. Гэтак пры помачы параўнальнага метады знаходзім рад агульных рыс паміж мовамі – беларускай, украінскай і велікарускай (аб чым наперадзе), якія даюць магчымасць залічыць гэтыя мовы да адной групы – усх. славянскай.

Параўнальнае вывучэнне іншых сучасных моў, якое складае прадмет параўнальнага граматыкі слав. моў, прымушае такжа аднесці па многіх падоб-

* Тэкст прыводзіцца па выданні: *Воўк-Левановіч О. В.* Лекцыі па гісторыі беларускай мовы. Мінск, 1994. С. 65–72. (Упершыню апублікавана як курс лекцый для студэнтаў Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта ў 1927 г.)

ных рысах да паасобных груп – языкі балгарскі, сербахарвацкі і славенскі (паўднёваслав.) і чэшскую, польскую, славацкую і лужыцкую (зах. слав.).

Далейшае параўнальнае вывучэнне фактаў усіх пералічаных моў параўнальна з фактамі іншых індаеўрапейскіх моў адкрывае нам, што з аднаго боку маецца цэлы шэраг з’яў, агульных усім слав. мовам і не сустракаючыхся ў іншых еўрапейскіх мовах; гэтыя рысы адрозніваюць усе славянскія мовы разам ад усіх іншых еўрапейскіх моў. Іншыя ж рысы, таксама агульныя ўсім слав. мовам, разам з тым яўляюцца агульнымі і для іншых індаеўрапейскіх моў і г. д.

Прымушаючы нас пераходзіць усё далей і далей да ўсё больш і больш пашыраных груп, сем’яў моў, параўнальны метады прыводзіць да думкі, што ўсе гэтыя мовы знаходзяцца на розных ступенях роднасці. У прошлым, зразумела, гэтая роднасць была цяжнейшай і бліжэйшай і адтаго яснейшай. Сама сабой з’яўляецца магчымасць прадпалажыць, што колісь-та, мусібыць, быў такі час, калі, напр., мовы в. р., б. р. і ўкр. менш адрозніваліся адна ад другой і былі па сутнасці падмовамі аднае мовы – мовы ўсходнеславянскай (рускай). Мовы балгарская, сербахарв. і славенск. яўляліся гутаркамі мовы паўднёваславянскай, а мова чэшская, лужыцкая, славацкая, кашубская складалі мову зах. славянскую.

Параўнальным вывучэннем сучасных жывых моў мы можам устанавіць і пэўныя фанетычныя і фармальныя рысы кожнай з гэтых даўнейшых моў. Адсюль бачым, якое вялікае значэнне мае для гісторыі моў вывучэнне іх жывых элементаў.

Адноўленая гэткамі спосабам сістэма гукаў і форм неіснуючага языка – продка сучасных групіровак жывых языкоў – завецца, як мы ўжо бачылі, праязыкам. Гэтак мы прыходзім да паняцця праязыкаў агульна ўсх. слав. (рускага), заходне- і паўднёваславянскага праязыкаў.

Так, вобр., праязык – гэта ёсць сістэма гукаў і форм, адабраная (абстрагаваная) параўнальным метадам з шэрага сучасных моў пэўнай групы. Зразумела, што гэтая сістэма дасць нам толькі агульныя рысы гэтага праязыка, далёка не поўныя, бо многія факты гэтага даўнейшага языка да нас не дайшлі; адны з іх зусім загінулі, другія падлеглі такім зменам, якія не заўсёды даюць магчымасць рашуча залічыць тую ці іншую з іх да пэўнага тыпу праязыка.

Урэшце да гэтага яшчэ прымешваюцца фактары ўплываў культурных, як запазычанне з чужых моў, перайманне чужога вымаўлення і г. д.

Як мы бачым, праязык можа быць адноўлены галоўным спосабам праз параўнальнае вывучэнне сучасных жывых моў і іншых дыялектаў. Такім жа точно спосабам можа быць адноўлена старшынства гэтых праязыкаў у аднос., напр., да беларускай мовы ў такой паступовасці: пра-

язык індаеўрапейскі, праязык агульнаславянскі, праязык агульнаўсх. слав. (рускі) і ўрэшце праязык беларускі, украінскі, велікарускі.

Аднак эпоха праязыка – гэта ёсць адзін толькі з этапаў дагістарычнага развіцця той ці іншай мовы, этап самы апошні, які непасрэдна сутыкаецца ўжо з гістарычнай эпохай мовы.

Гістарычная ж эпоха ў жыцці языка пачынаецца з паяўлення на дадзенай мове пісьма. Пісанья памятнікі мовы памагаюць гісторыку яе ўжо храналагічна (хоць і прыблізна толькі) датаваць тыя змены, якія адбываюцца на працягу гістарычнага жыцця гэтай мовы і сведчаць аб тых гуках і формах, якія часам да нас і не дайшлі. Праўда, што ў адносінах да аднаўлення гукаў мовы, асабліва гукаў прапаўшых з жывога яе складу, піс. пам-кі апраўдаюць нашыя чаканні далёка не ў поўнай меры. Справа ў тым, што графіка піс. памятнікаў, нават самая дасканалая (напр., гукавое пісьмо), не здольна адбіць усе гукі дакладна нават тады, калі яна толькі ўводзіцца ва ўжытак (ізобраетаецца). З цячэннем часу пісьмо ўсё больш і больш аддаляецца ад вымаўлення, бо язык у сваіх гукх непераарыўна змяняецца. З часам здараецца так, што ўжо правапіс адбівае фанетыку дадзенай мовы толькі ў самых агульных рысах, у многіх выпадках зусім не супадаючую з напісаннем. Такі правапіс (які прынята зваць этымалагічным і гістарычным) маюць многія сучасныя мовы, з якіх у некаторых гэтая неадпаведнасць фанетыкі і правапісу асабліва рэзка кідаецца ў вочы; гэтакія, напр., мовы французская і ангельская¹. Так жа абстаіць справа і з графікай піс. памятнікаў славянскіх моў, у тым ліку і беларускіх. Асабліва шкодна адбіваецца гэтая абставіна, як пабачым далей, на вывучэнні ў гісторыі бел. мовы, напр., з’яў акання, дзекання і цекання і многіх іншых.

<...>

Усе гэтыя, дажа беглыя, увагі сведчаць аб тым, на колькі цяжка судзіць аб жывым вымаўленні той ці іншай даўняй гістарычнай эпохі па яе пісаных памятніках. Аказваецца, што напісанне іх скарэй за ўсё далёка не адпавядала вымаўленню. І калі гісторык мовы будзе без крытыкі прымаць напісанні старых пісаных памятнікаў за адбіткі жывога вымаўлення пісараў, дык ён на кожным шагу будзе памыляцца. Такой памылкаю, напр., з’яўляецца аднясенне белар. і паўднёвавелікар. акання да XIV ст., якое сустракаецца ў «Лекцыях па гісторыі рус. языка» А. І. Сабалеўскага. <...>

Сучасная навука мовазнаўства ў галіне доследаў стар. рукапісаў для палучэння найбольш надзейных вывадаў для гісторыі мовы лічыць не-

¹ Параўн., напр., фр. *les animeaux*, якое чыт. *ле занімо*; *beaucoup*, якое чыт. *боку*; англ. *where*, як. чыт. *в’э’р*, *there* – *зэ’ір*; *lessen* – *лэсн*; *enough* – *інаф* і г. д.

абходным ужываць такія метады: 1) уважна вывучаць правапіс дадзенага пам-ка іншымі словамі: а) вывучаць правапісныя навыкі пісараў па асобных пам-каў і ступень іх пісьменнасці ў параўнанні з правапісам пам-каў эпох папярэдняй і сучаснай пісцу; б) вывучаць школы пісьма; 2) паказанні пам-каў трэба заўсёды правяраць паказаннямі жывых гаворак сучаснага языка; 3) вывучаць гісторыю правапісу (палеаграфію), якая яўляецца неабходнай дапаможнай дысцыплінай пры карыстанні піс. пам-камі для цэлей гісторыі языка; 4) не абмяжоўвацца вывучэннем паказанняў пам-каў дадзенай мовы, але знаёміцца з напісаннем ідэнтычных слоў на розных мовах, якія мелі ў дадзеную эпоху стыканне. Такое параўнальнае вывучэнне графікі моў, якія былі ў пэўныя эпохі блізкімі, прыводзіць часта да вельмі каштоўных адкрыццяў. <...>

Падводзячы ітогі нашых меркаванняў, бачым, што для гісторыка мовы мусібыць самымі найцікавейшымі для выкрывання фанетычнага складу даўнейшай мовы пры вывучэнні пісаных памятнакаў яўляюцца тыя мімавольныя апіскі, якія рабілі пісары і якія выкрываюць яго жывое вымаўленне.

Больш такіх каштоўных апісак, разумеецца, знойдзем у рукапісных творах, чым у творах друкаваных, бо апошнія, натуральна, сутрымліваюць іх менш у рэзультате больш дасканалай тэхнікі карэктуры.

Паказанні пісаных памятнакаў павінны заўсёды папаўняцца і кантралявацца дадзенымі з жывых сучасных гаворак.

Дадзеныя дыялекталогіі асабліва каштоўны перш за ўсё сваёй точнасцю, бо пры помачы дапаможных літар і так званых «дыякрытычных» значкоў сучасныя запісвацелі нар. гаворак маюць магчымасць перадаваць на пісьме жывое вымаўленне з вялікай точнасцю. Затым народныя гаворкі наогул маюць характэрнай сваёй адзнакай куды большую кансерватыўнасць як у вымаўленні, так і ў слоўніку, чым гаворкі гарадскіх слаёў насялення.

Асабліва кансерватыўнымі яўляюцца гаворкі сельскіх мясцовасцей, найбольш аддаленых ад культурных цэнтраў, жалезных дарог і іншых артэрый, куды мала даходзіць руйнуючы ўплыў цывілізацыі. Для славянскага мовазнаўства асабліва цікавым з гэтага боку яўляецца вывучэнне беларускіх гаворак. Жывыя беларускія гаворкі прадстаўляюць многа астаткаў праславянскай старыны ў гуках, формах і слоўніку. <...>

У наш час для гісторыка мовы дадзеныя дыялекталогіі зліваюцца з дадзенымі стар. піс. пам-каў у адно неразрыўнае цэлае: дадзеныя дыялекталогіі папаўняюць і раз'ясняюць паказанні стар. памятнакаў і, наадварот, паказанні апошніх многае асвятляюць у сучасных гаворках.

2. ГІСТАРЫЧНАЯ ФАНЕТЫКА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

А. Х. Востоков

Рассуждение о славянском языке*

<...>

6. Нижеследующие признаки кажутся мне несомненным доказательством, что буквы ж и а, и доегласные их начертания ѝж и ѝа в Кирилловской азбуке первоначально имели звук Польскихъ а, е, іа, іе, и что следовательно звуки сии, сохранившиеся ныне только в Польском, да еще в языке Люнебургских Славян... существовали и в том древнем Славянском, на который переложена Библия.

І. УПОТРЕБЛЕНИЕ Ж^{ca}

В Остромировом Евангелии употреблен ж именно там, где Поляки а или е произносят; напр.

В словах ж = а: зжбъ, мжжъ, голжбъ, жзъкѣи (ząb, mąż, gołąb, wążki).

ж = е: гжба, ржка, жгъль (gęba, ręka, węgieł).

В окончаниях ж = е: винит. женск. вѣрж, силж, ржкж, стражж ношь-нжжж (wiare, siłę, ręce и пр.).

ж = а: твор. женск. вѣрож, силож, ржкож (wiarą, siłą, ręką; в Польском слитно или сокращенно ж вместо ож).

ж = е: 1-е лицо ед. ч. наст. и буд. вр. глаголов: идж, пишж, движж, бждж (idę, piszę, dzwignę, będę; а окончание аж Поляки и другие Славяне изменили в ам; напр. бываж, bywam и пр.).

ж = а: 3-е лицо множ. тех же времен: иджть, пишжть, быважть, движжть, бжджть (idą, piszą, bywają, dzwigną, będą).

— причастия: иджще, пишжще, движжвъ (idąc, pisząc, bywając, dzwignawszy).

* «Рассуждение о славянском языке...» А. Х. Востокаў напісаў у 1820 г.; часткова праца была апублікавана ў 1856 г., цалкам — у 1865 г. Дадзены ўрывак прыводзіцца па выданні 1865 г. спрошчанай графікай (літары *ѣ, і, ѵ* у аўтарскім тэксе заменены на *е, и, у* прыкладах захаваны без змен): *Востоков А. Х. Рассуждение о славянском языке, служащее введением к Грамматике сего языка, составляемой по древнейшим онаго письменным памятникам // Филологические наблюдения А. Х. Востокова / издал по поручению 2-го отд-ния Акад. Наук И. Срезневский. СПб., 1865. С. 1–27.*

Напротив того, где у Поляков чистое и или у, там в Остромировом Евангелии всегда оу; напр. оухо, оуста, оучити, боудити, шоумъ (ucho, usta, uczycь, budzić, szum); также в окончаниях дат. ед. муж. и средн.; напр. вѣтроу великоу, зърноу гороушьноу (wiatrowi wielkiemu, ziarnu gorczyzycznemu); в предпоследнем слогѣ глаголов на ую; напр. цѣлоуѣ, вѣроуѣ, радоуѣ и пр. (całuię и пр.).

II. УПОТРЕБЛЕНИЕ Λ ^{ca}

Такое же строгое различие наблюдается в Остромировом Евангелии между Λ и **га**, какое между ж и оу.

Λ ставится там, где у Поляков іа или іе, или а, е после l, rz, ź, cz; а **га**, где чистое іа; напр.:

В словах Λ = іа, а: ѣти, приѣти, вѣзати, жати, зачати, радѣ, клатва, садж (іаѣ, przyiąѣ, wziąѣ, żаѣ, zаcзąѣ, rзąѣ, kłąѣ, siąѣ).

Λ = іе, е: пать, десать, сватыи, зачатыи, ѣзыкѣ (pieć, dziesięć, święty, zaczęty, ięzyk).

В окончаниях = іе, е суш. ср.: им Λ , жрѣб Λ , тел Λ и пр. (imię, źrzebie, ciele).

— местоимения: м Λ , т Λ , с Λ (mię, cię, się).

Λ = іа, а 3-е лицо множ. глаголов наст. и буд.: творать, хвалать, стоать (tworzą, chwala, stoią).

— причастия: люб Λ , сѣд Λ , оуч Λ , имѣ Λ , сто Λ и пр. (lubią, siedząc, ucząc и пр.).

Поелику здесь дело идет только о сравнении с Польским языком, то я не привожу таких окончаний на ж и на Λ , коих нет в Польском, напр. прош. вр. гл. на ахж и на ш Λ : твор Λ ахж, имаахж, сътвориша, приѣша. Надобно заметить также, что некоторые окончания, соответствующие Славянским на Λ , в Польском потеряли носовое изглашение, или издревле не имели онаго. Напр. существительных женских на жа, за, ча, ца, **га**, родит. ед. ш Λ , ж Λ , ч Λ , ц Λ , **га**, в Польском имеет у, і, вместо е: доуш Λ , овца, вола, зми Λ , duszy, owcy, woli, zmiі.

Именит. множ. тех же имен в древнем Славянском одинаково с родит. ед. оканчивавшийся на Λ или Λ , в Польском имеет е: dusze, owce, wole, zmiіe.

Вот, напротив того, примеры употребления буквы **га**:

В словах: **га**ко, **га**виса, **га**ма, **га**сти.

В окончаниях: именит. женск. земл**га** господь**га**, вол**га** тво**га**, ка**га** прьва**га** заповѣдъ.

Родит. муж. и средн.: съ вышнь**га**аго кра**га** до нижнь**га**аго, отъ мор**га**, изъ корабл**га**.

Производный слог глаголов, означающих продолжение: да~~ти~~, клан~~ти~~а, остав~~ти~~, да~~хъ~~, клан~~аше~~ся, остав~~ахъ~~.

Во всех приведенных здесь случаях Поляки употребляют ia, а после l, rz, одинокое a, напр. iako, iama, ziemia, woia, twoia, od kraia, od morza, ostawiać.

Сих примеров довольно бы уже было для показания аналогии между звуками ж, л и а, е; но я еще более уверился в сей аналогии, нашед в некоторых старопечатных книгах и рукописях употребление букв ж и л одной вместо другой. Таковое смешение предполагает сходство звуков; а сходство сие не иначе может существовать, как при носовом изглашении той или другой буквы. Впрочем поелику буквы сии и начертанием сходны: ж, л, то сие одно могло подать повод неученым писцам смешивать оныя. Оставляя читателю на волю принять первое или последнее предположение, представляю ему нижеследующия соображения мои о сем предмете.

Таковое правописание (ж вместо л) находится в Часослове Краковского издания 1491, по свидетельству г. Калайдовича (Вест. Евр. 1819, нум. 18, стр. 104); а я нашел оное также в двух рукописных Евангелиях Императорской Публичной Библиотеки, в одном отрывке Минеи месячной, занимающем несколько пергаминных листов между рукописями той же Библиотеки, и наконец в Судебнике Казимира (IV-го) короля Польскаго, принадлежащем графу Н. П. Румянцову.

Вот некоторые примеры:

Из рукописей Евангелий Императорской Публичной Библиотеки: идош~~ж~~ по Ісѣ ѿ Галиле~~ж~~ слоуж~~ж~~ще емоу (вместо: идоша, – Галилеа, – слоужаще); плащанице~~ж~~ чисто~~л~~ (вм. чисто~~ж~~); приж~~шл~~а по пѣн~~л~~зоу (вм. при~~шл~~а и пр.); поаш~~ж~~ л седмь (вм. по~~шл~~а ѡ); котормоу ихъ бждѣ жена, седмь бо имѣ~~шл~~ л жен~~ж~~ (вм. имѣ~~шл~~ ѡ); въ глав~~ж~~ лглоу (вм. жглоу); вънатр~~ь~~адоуже (вм. вътр~~ь~~ьдоуже); обычѣ~~ж~~ наша (вм. обыча~~л~~ наша); жжд~~ж~~ща (вм. жаж~~ж~~ща).

Из Судебника Казимира: бадеть (вм. бждеть, Польск. będzie); приведать (вм. привед~~ж~~ть); на обчій садъ (вм. сждъ, Полськ. sąd); домачатся татьбы (вм. дом~~ж~~чатся); нога изломить (вм. ног~~ж~~).

В последней рукописи хотя не употреблены ж^{си}, а только л вместо у; но сие одно доказывает, что писец имел перед собою образцы правописания, где наблюдалось различие между ж и у, и где ж менялся должностью с л. Надлежит заметить еще, что писец не везде л вместо ж ставит, а иногда заменяет сей последний звук по Русскому произношению иком (у); напр. в самом слове Судебникъ, также в названии города Судомирь (Польск. Sandomierz). Может быть, он в некоторых словах сооб-

ражался с произношением Русскаго народа, для коего переводил законы Казимировы, а в других опять возвращался к своему Польскому произношению. Как бы то ни было, из сей рукописи видно, что употребление буквы *л*, для носового изглаголанія подобнаго *а* и *е*, существовало в *Польше*. Писцы, употреблявшие таким образом *ж* и *л*, были конечно не *Русские* (я разумею под Русскими и всех природных жителей Черной, Белой и Малой Руси), ибо сии издревле приносили у вместо *ж*, а букву *л* употребляли, как и ныне, для выражения звука *га*. Ежели Русские иногда из подражания писали *ж*, то употребляли почти всегда букву сию не у места, полагая, что она имеет звук у или ю, ибо писали: роукоу или руку вместо рѣкѣ, моужѣ вм. мѣжоу, огнѣ вм. огню. Самый писец Остромирова Евангелія в послесловии хотя и соображается с правописанием своего текста, и пишет правильно: сѣшоу, порѣчи; но спустя несколько строк ставит оу вместо *ж*: пороученіе; также *а* вместо *ж* в словах: почахѣ, начахѣ: из чего видно, что правописание текста не было его собственным или его времени принадлежащим. Неправильное употребление *ж*^{ca} вместо у и вместо ю, встречающееся в самых древних рукописях (напр. в обоих Соборниках XI века, о коих мы говорили в примечании 2-м), доказывает, что писцы оных были *Русские* или *Сербы*, ибо сии последние равномерно не имели в языке своем вышеозначенных носовых звуков. В харатейном Типике или Служебнике Сербском XIV или XV века, принадлежащем Императорской Публичной Библиотеке, нигде не встречается *ж*^{ca}; сия буква признана и новейшими Сербами ненужною для их языка (см. Писменицу Вука Стефановича, 1814), а потому нельзя приписывать Сербам замеченное выше употребление и смешение букв *ж* и *л*, не смотря на то, что оное сопровождается некоторыми другими особенностями правописания, принадлежащими безспорно и Сербским писцам, как то: употреблением *ь*^{pa} вместо *ъ*^{pa} (ихъ, намъ вместо ихъ, намъ), *ѣ* или иногда чистаго *а* вместо *га*: испльнѣжъть вьсѣчьскаа вм. испльнѣжъть вьсѣчьскага, по правописанию Остр. Евангелія).

Г. Калайдович нашел в Часослове Краковском в разсуждении правописания сходство с остатками Славянской письменности Болгар Дунайских от XIV века, кои он видел в Московской Синодальной Библиотеке. Он разумеет здесь конечно книгу, писанную в 1384 году иеромонахом Лаврентием Тахом для Болгарскаго царя Александра (см. Ист. Госуд. Росс., т. I, прим. 260 и 262). В сей книге действительно *ж* и *л* употреблены один вместо другаго, как я заключаю по сказанному в примеч. 262, что *ж* там употребляется вместо всех гласных: вместо *а*, *и*, *о*, *у*, *ю*, *я*. В Часослове Краковском заметил г. Калайдович также употребление *ж*^{ca} вместо *а*, *о*,

у, ю и я. В пример приводит он употребление ж за а: лежжщей; за о: нж; за у: ржку; за ю: мож, и за я: лажи. Но в сих примерах ж действительно употреблен только за а, в словах: лежжщей (лежжщей) и дажи (даѣи); в прочих же словах он стоит на своем месте, следовательно, ни за какую другую букву не употреблен: ибо союз нж вместо нь или но принадлежал к особенностям или к идиотизмам того диалекта, на коем примечено вышеупомянутое смешение ж и а; в слове ржку правильное было бы и у заменить ж^{com}: ржкж (рѣкѣ), а въ мож (моіѣ) ж лишен только палочки, которая бы должна была показывать дигласие. Позднейшие писцы начали для сокращения письма отнимать у дигласных сию палочку, которая собственно и есть і десятеричное, соединяемое посредством черточки с другими гласными: та, ѳ, ѣж, ѣа. Начертания та и ѳ долее прочих удержались в письме, но ѣж и ѣа с XI уже века вышли из употребления, и ежели в какой рукописи найдутся, то сие может служить верным признаком глубокой их древности. Но возвратимся к замеченному г. Калайдовичем в Болгарской книге XIV века употреблению ж вместо а. Сим может быть разрешится вопрос: какому Славянскому диалекту принадлежало отличное правописание Краковского Часослова и рукописей, после онаго мною поименованных? Если бы действительно оказалось, что таковое правописание принадлежит Болгарскому диалекту, то сие открытие послужило бы в подкрепление тому мнению, что Славянская азбука изобретена первоначально для Болгар, кои имели в языке своем носовые звуки ж и а. В древнейших времена наблюдалась вероятно разность в произношении между звуками, так как у Поляков а и е; ибо в Остромировом Евангелии никогда ж и а один вместо другаго не употребляются. Может быть, в XIII или XIV веке Болгары начали в произношении смешивать сии два носовые звука, а потому и начертания оных употреблять одно за другое. <...>

Е. Ф. Карский

Исторический очерк звуков белорусского языка. Согласные звуки. Зубные д, т *

Судьба основных славянских и древнерусских звуков *д* и *т* на белорусской почве одна и та же. Оба эти звука, когда им приходится быть мягкими, т. е. стоять перед смягчающими гласными – будут ли это соеди-

* Тэкст прыводзіцца па выданні: *Карский Е. Ф.* Беларусы : в 3 т. Минск, 2006–2007. Т. 2, кн. 1 : Язык белорусского народа / ред. совет: Г. П. Пашков (гл. ред.) [и др.] ; предисл. и коммент. В. Н. Курцовой. 2006. С. 346–352. (Упершыню апублікавана ў 1908 г.)

нения старинные или новые, – а также мягкими согласными, становятся слишком мягкими и при этом приобретают свистящий оттенок, как бы развивая после себя *з* (после *д*) и *с* (после *т*), которые с ними тесно сливаются; таким образом, на месте их возникают звуки *ž* и *š*, передаваемые русской транскрипцией посредством *д'з'* и *ц'* или (как Бессонов и Романов) посредством *д̄* и *т̄*. Это так называемое дзэканье и цэканье – одна из самых характерных особенностей белорусского языка (ср. *д'з'эц'и*, *с'ид'з'йц'*). На окраинах юго-восточной, а также отчасти восточной и северной свистящий характер мягких *д* и *т* постепенно исчезает; с распространением русских школ дзеканье и цеканье иногда нарушаются и в центральных говорах. Отсюда понятно, что в разных белорусских сборниках можно встретить написания и с *д* и *т* на месте ожидаемых *дз* и *ц*; иногда, впрочем, подобные написания и не соответствуют живому произношению, так как лица, записывавшие или издававшие народные произведения, с преднамеренной целью приближения их к литературной русской речи, чтобы сделать понимание их доступнее обыкновенному интеллигентному читателю, употребляли *д* и *т* (так, напр., поступал Носович в словаре, хотя и не последовательно, то же отчасти и у Романова, а также Никифоровского и нек. др.); иногда *д* и *т* следует относить к простым недосмотрам или неумению передавать рассматриваемые свистящие звуки.

Явление дзеканья и цеканья развилось на белорусской почве самостоятельно, не позже XIV в. Соседство польского языка, в котором есть подобное, но не вполне совпадающее с белорусским явление¹, только поддерживало его (ср. доводы в пользу этого в I томе «Белорусов», 165–168). Старинные западнорусские памятники дают примеры рассматриваемого явления, однако, только с начала XVI в., да и то иногда в них можно подозревать полонизмы. Старинные писцы вообще всячески избегали обозначать свистящее произношение мягких *д* и *т*, стараясь употреблять историческое письмо часто, быть может, с целью отличить

¹ Любопытно, что еще в XVII в. Ю. Крижанич («Обясненіе виводно о писмѣ словѣнскомъ», стр. 42) обратил внимание на эту разницу в произношении польском и белорусском: польские *zarowiedź*, *miłość* и т. д. он передает посредством *зѣповѣдзь*, *мѣлосць* и т. д., а про белоруссов говорит, что они вместо *будет*, *ходит*, *вадит* произносят *будзѣчь*, *хѣдзичь*, *вадзичь* или *будзѣць*, *хѣдзиць*, *вадзиць*, «и таково брѣдко ѡдурно изговѣранѣ, чајут бѣти не токмо праведно и подлинно, него јѣшче тѣнко, лѣгодно, и двѣранско». Очевидно, из двух вариантов белорусского произношения «дворянским» следует признать с мягкими шипящими, а чисто свистящее – простонародным.

его от польского письма; по крайней мере в Тайне тайных XVI в., одним из интереснейших памятников для характеристики западнорусских особенностей в языке, на лл. 67 б, 68 приводятся в русской транскрипции польские вирши¹: и здесь писец всячески старается избежать употребления *дз* и *ц* (а также *рж*) и ставит по возможности *д*, *т* (и *р*): *счастья*, *ма^лвадокъ*, *злости*. Стремление избежать *дз* и *ц* даже в заимствованных словах заметно и в других памятниках: *Радвила* (Бел. Арх. I 1548), *обещать* (26 предисл. к Катих. 1562 г.), *дытакъ*ючи (86 Псалт. XVI в.), *дыакою* (127 ib.), на *титрахъ* (174 Библ. кн. XVII в. Толст. № 158). Вследствие указанного обстоятельства в старинных произведениях примеров на данное явление вообще встречается немного, если исключить из них те, в которых можно видеть полонизмы. Нам встретились: *людзи* [гр. 1409 г. (Арх. С. 1, 7), 1538 г. (В. А. 28)], но его можно рассматривать и как полонизм (*ludzi*); несомненное цеканье в *метаци* (Лит. Метр. VI, 9) (Владимиров. Докт. Фр. Скорина, стр. 272, вын.); *поводзе* [гр. 1543 г. (В. А. 41)], *людзьми* добрыми (Акты В. А. К. XXXVI, 252 Мин. 1582), *жерьдзье* озеродное (ib. 260), занже много *наложыць* маю (42 Тайна тайных XVI в.) – случай недостаточно веский, равно как и следующий оттуда же: а не *вбретишли* пѣти и^збыти тошници *сеа* (47 б); в таком же роде и следующие примеры из Библ. кн. XVI в. Вил. № 262: и^жс тенникомъ каплють *гѣбы* чѣжее и сла^чче *влѣю глаголецъ ее* (95), мало *снѣ* мало дремоты мало *вбнем рѣкѣ* лежати; и приидеть как *ходець* хоудоба твоя (95 б). В этих примерах *глаголецъ*, вероятно – речь, а *ходець* – тень (?), или *ходьць*, чешск. *chodes*. Не лучше и те примеры, которые собраны Недешевым («РФВ», XII, 28–30). В некоторых из них, касающихся перехода

¹ Л. 67 б: *Іа ты^м козеліа*
коз^злы н поселіа
к^зрови на пѣцаю
во вто^м счастья немаю
не бы во мнѣ мощна.
а долазни нех^оазаю.
во вто^м зд^зоровіа неведеаю...

Л. 68 б: *Іа^м шко^зрпіа. ма^лвадокъ*
злости проу^но^е
и зд^зоровіа пер^звей вро^окъ.
ю крови нигды на пѣцаю,
во вто^м здоріа позваелаю
ю до лазни ра^ко х^оцза,
мо члан'ки вобатка...

д в *д'з'*, как *Кгородзенскомъ*, следует видеть полонизм, на что указывает *кз = g*; другие примеры относятся к более позднему времени [дзюбали (1589 г.), гвоздзикъ (1679 г.), челядзи и др.]. Примеров на *ц'* и *т'* встречается как будто больше, хотя некоторые из них сомнительного достоинства. Так, в неопределенных на *-ць* (не *ци*) можно видеть и полонизмы [радиць (1581 г.), апеловаць, еднаць, слаць (1585 г.), маемъ подековаць (1589 г. и т. д.)], то же и в некоторых других словах (чверць = *czwerc*); *в мѣсць нашомъ* (1568 г.) может восходить к *мѣстьце*, в данном примере может быть только упрощение группы согласных; *невесце* (1582 г.) можно производить от *невѣска* из *невѣстка* (впрочем, рядом стоит *невѣстѣ*). Остальные более или менее достоверные примеры относятся к сравнительно позднему времени [*целяцины*, *цёмнозеленого* (1679 г.), *Мацька*, *Мицьково* (XVI в.), *Арцемъ*, *Цимошку* (1681 г. Недешев) и др.]. Таким образом, в старинных западнорусских рукописях *д'з'* и *ц'* встречаются очень редко; что касается печатных произведений, то в них даже и в таких незначительных зачатках этого явления нельзя видеть: рука корректора всюду старалась устранить всякие следы его.

В современных изданиях народных произведений дзеканье и цеканье обыкновенно передается, хотя и не всегда с достаточной последовательностью. Приведем для образца несколько примеров...

Приводя примеры, я старался, по возможности, представить все белорусские уезды дзекающие и цекающие. Но я должен припомнить здесь верное наблюдение Добровольского, что люди более или менее образованные стараются избегать указанной черты. Этим нужно объяснять подчас некоторую непоследовательность в записях народных произведений из одних и тех же мест: напр., у Дембовецкого и у меня *дз* и *ц*, а у Романова *д* и *т*. Очень может быть, что объекты наблюдения у разных лиц были различные, но и сами наблюдатели, больше коренные белорусы, могли не воспринимать свистящего оттенка *д'* и *т'*. Интересное замечание по этому предмету читаем у Никифоровского (Мат. Б. № 18, § 38): «...относительно сего я много раз спорил со сторонниками *дз* и *тц*, – каковых звуков я не улавливаю». Со временем, внимательно прислушавшись к чистому русскому произношению, белорусы-наблюдатели замечали разницу в своем и, напр., русском литературном произношении. Так, Романов в I–II вып. почти везде употреблял *д* и *т* в тех случаях и говорах, где в следующих выпусках уже пишет *дз* и *ц* или *д'* и *т'*. Впрочем, по белорусским окраинам, как отчасти я уже отмечал раньше, слышится дзеканье и цеканье послабее, нежели в центре, а ино-

гда и совсем исчезает. Этим объясняются отчасти *д* и *т* в таких случаях, как: ходила, деўка (Шейн Б. П. № 373 Витебск., № 407 Невел.), будешь, пройтить, тяремочек, варкуить, ходить, будить (ib.), вмеить, лятев (Шейн. Мат. I № 634 Велишков. вол. Витебск.), выть, гомонять (ib. № 1 Гомельск.), есть (Ром. III, № 12 Рогач.), смертью (ib. – II, 17 Гомельск.); в Мат. Б. замечания о слабых *дз* и *ц* сделаны относительно Быховского уезда (№ 9 – дети, будя, дявица; № 16 – дятей шестирка), Витебского (№ 18 – Господь-кормициль, лидяць, сидючи, отвясциць и т. п. – смешение и непоследовательность в написаниях говорит, повидимому, за малую разницу между сильно мягкими *д'* и *т'* и *д'з'* и *ц'*), Себежского (№ 26 – дьвери, обхвати, кричать). В своем «Отчете» я отметил смешение мягких *д'* и *ц'* со свистящими *д'з'* и *ц'* или отсутствие последних в некоторых местах Великолуцкого уезда (12), у Жиздринских палех (21), у Городнянских белорусов Черниговской губ. (24), около Лунина Пинского уезда (28). Впрочем, вопрос о том, в каких местах по окраинам Белоруссии отсутствует дзеканье и цеканье, вследствие необходимости дальнейшего непосредственного наблюдения, мною недостаточное еще уяснен.

Звук *ц* мягкий из основного русского *т* в некоторых говорах в произношении иногда протягивается, «особенно, когда ударение падает на последний слог» (Мат. Б. № 4 Могил. губ.), который заканчивает *ц*. То же иногда и в середине: цьси (Малев. 113 Слуцк.), цьсьмны (ib. 105) и др.

Вследствие того, что в белорусском языке совершенно исчезли *д* и *т* мягкие, когда приходится передавать иностранные слова с *-ди-* – *-ти-*, часто употребляют *д* и *т* твердые: *дый*áкан (при обычном *дзя*áкон, ср., напр., Шейн Б. П. № 78 Лепп.), *дья*волы (Ром. IV, 123 Сенн.), *дья*вол (ib. 41 Горецк.), *латы́нск'* и (при обычном *лац'и́нск'и*); то же иногда наблюдается и в туземных словах: *дяды*ще (Ром. III, 34 Гомельск., любопытно в ругательствах – *матары*, ср. стр. 185). Отверждение *д* иногда замечается перед суффиксом *-ба*: *жанидбу* (Шейн. Мат. I, 492 Витебск.), *жанидба* (Мат. I, № 18 ib.). Здесь мы имеем дело со вторичным отверждением *д* и *т*. Его мы замечаем и в старинных западнорусских произведениях. Впрочем, здесь некоторые примеры скорее представляют только графический прием, а не звуковое явление; таковы формы на *-дми* и *-тми*, где только пропущено обозначение мягкости: *дѣтми* (гр. ок. 1300 г.), *людми* (гр. 1480 г., Лет. Вил. 5), *лю^дми* (Лет. Крас. 64 б), *честми* (Лет. Вил. 12), *печатми* (311 Статут 1588 г.), *лю^дми* (526 Тай-

на тайных XVI в., то же 33 б Сб. XVII в. Вил. № 107), людьми (139 Сб. XVII в. Син. № 790); то же в других случаях орфографического характера; будте (гр. 1341 г. Кест. и Люб.), дядко (7 Статут 1588 г., 28 Гродн. Акт. кн. XVI в.), сѣдба (376), сѣдбы (31 Библ. кн. XVI в. Вил. № 262); не обозначена мягкость отчасти вследствие того, что конечная согласная писалась над строкой: приехат (Лет. Увар. 33), в рат дат правду (33 ib.), быт (= быти, 43 б Ев. Тяпин. 1580 г.); склоняемые слова иногда, повидимому, переменяли основу: дождь (192 Катих. 1562 г.), дождю не было (144 Сб. XVII в. Син. № 790), дожды (142 ib.), на^д гды (132 Псалт. XVI в.), гдъ (8, 1006 Псалт. XVII в.), *впятъ* (8 Сб. XV в. Публ. б. № 391) – очевидно, чехизм (орѣт). После всего сказанного отвердение *д* и *т* окажется в немногих случаях, из коих в некоторых можно усматривать украинизмы или образования под влиянием польского языка; дытынець (гр. 1409 г.), Константынъ (гр. 1499 г.), латынсье (108 Сб. XVI в. Позн.), латынникомъ (ib.), трета^ж (16 Катих. 1562 г.), тыраннъ (80 ib.), едыно (jedyno, 219 ib.), посреды (56 б ib.), лѣнт^жыковъ (lunatyk, 5 Ев. Тяпин. 1580 г.), чини^х собѣ рѣчай во^дна пойти ими лѣсь *ростаць* (87 Библ. кн. XVI в. Вил. № 262), дванадцать (Ев. 1616 г. 2 мг б), ногты (10 Библ. кн. XVII в. Толст. № 158), филисты^мскую (83 б Псалт. XVII в.), *впять* (105 ib.), неправость (97 ib.), суть (98 ib.) – во всех трех последних случаях, повидимому, нет основания предполагать какое-либо иностранное влияние.

В старинных западнорусских произведениях и в современных говорах можно указать несколько случаев вторичного умягчения *д* и *т*. Сюда относится слово *с'ц'уд'з'оный* (ср. Сл. Нос.: *сцюдзень*, *сцюдзѣный*, *сцюдзѣнка*; *сцидзеного* (Шейн. Мат. I, 128 Смол. у., Ром. III, 8 Сенн., ср. еще Мат. Б. № 4 Могил. губ., 6 Диснен., 9 Бых., 11 Новоалекс., 13 Свенц., 18 Витебск., 31 Вилейск. и др.)), встречающееся в таком виде в древнерусских памятниках вообще (ср. Соболевский, Лекции, стр. 121) и в старых западнорусских памятниках: *стюденое* (222 Сб. XVI в. Позн.), *стюдено* (43 ib.), *с'тюдены* (рядом со *стждено*, *стѣдене*, 30 Тайна тайных XVI в.). Что касается других примеров, где *д* и *т* стоят перед *и* вм. *ы*, то в них умягчение основывается на переходе *ы* в *и*, о чем мы уже говорили в отделе о гласных (стр. 235 sq.). В *завстыд^жются* (85 б Псалт. XVI в.) может быть тоже вторичное умягчение *д*, но возможно видеть также и опisku. В слове *вацѣты* (waćety, Парич. = вот еты) *ц'* явилось из *t + j* (jety).

О замене основных славянских *dj* и *tj* посредством *ж* – *дж* и *ч* в данном месте говорить не приходится, так как белорусский язык унаследовал уже от общерусского языка *ж* и *ч*; лишь *дж* развилось на его почве из *ж*, о чем и скажем при *ж*. <...>

П. Я. Юргелевич

Аканне*

<...> Усе гэтыя разнастайныя змены ненаціскных *о*, *э* ў беларускай мове (з аднаго боку – на гук *а*, з другога – на гукі *ы*, *і*, *э^{bt}*, *э^t*) могуць быць растлумачаны толькі на аснове даследавання пытання аб паходжанні і развіцці акання і якання ў беларускай мове.

Першапачатковым фанетычна ўзнікшым тыпам акання было аканне дысімілятыўнае, з якога пазней развіліся і іншыя яго тыпы. Дысімілятыўнае аканне захавалася ў паўночна-ўсходніх гаворках беларускай мовы і ў многіх паўднёвых гаворках рускай мовы. Фанетычна ўзнікшае дысімілятыўнае аканне пашыралася не толькі на *о* спрадвечнае, г. зн. такое, якое было пасля цвёрдых зычных (*вадой*), але і на тое *о* (*ё*), якое развілося з гук *э* ў выніку яго лабіялізацыі ў становішчы пасля мяккіх перад цвёрдымі зычнымі ў сярэдзіне слова і пасля мяккіх зычных у канцы слова: *с'эло*, *в'эсло* > *с'оло*, *в'осло* > *с'ало*, *в'асло*. Такім чынам, у тых усходнеславянскіх дыялектах, у якіх развілося дысімілятыўнае аканне, гук *о* як пасля цвёрдых, так і пасля мяккіх зычных захаваўся толькі пад націскам: *вады*, *с'олы*, *в'ослы*; у ненаціскным жа становішчы *о* перайшоў у гук *а* або ў гук *і* (*ы*) ці блізкія да іх гукі: *вадою*, *с'алу*, *в'асло*, але: *выда*, *с'іла*, *в'ісла*.

Далейшы працэс змен дысімілятыўнага акання ў іншыя яго тыпы нам уяўляецца наступным чынам. Як вядома, не пашырылася аканне на гук *э*, які захаваўся таксама толькі пад націскам і ў становішчы паміж мяккімі зычнымі ў сярэдзіне слова (*жэл'нік*), бо ў ненаціскным становішчы паміж мяккімі зычнымі *э*, у выніку рэдукцыі і ўплыву суседніх палатальных зычных, звузіўся ў гук *і* або ў блізкі да яго гук *эі*: *в'эл'і* > *в'іл'і*, *в'эл'ічын'а* > *в'эл'ічына*.

У выніку ўсяго гэтага ўтварылася вялікая разнастайнасць формаў у зменных словах; з аднаго боку, узніклі формы якаючыя, з другога –

* Тэкст прыводзіцца па выданні: Юргелевіч П. Я. Курс сучаснай беларускай мовы з гістарычнымі каментарыямі / пад рэд. М. С. Яўневіча. Мінск, 1974. С. 48–54.

ікаючыя, напрыклад, назоўны, давальны і месны склоны слова *вясна* гучалі так: *в'існа́, в'існ'э́*, а родны, вінавальны і творны – *в'асны́, в'асну́, в'асно́ју*. Затым ужо на глебе беларускай мовы на ўзор якаючых формаў тыпу *в'асну́, в'асно́ју, в'аду́* сталі гаварыць і *в'асна́, в'ас'н'э́, в'ал'і́*. Такім чынам, у большасці беларускіх гаворак і ў беларускай літаратурнай мове ў арбіту якання было ўцягнута не толькі *о* (*ё*) пасля мяккіх зычных (з ранейшага гук *э*), але, па аналогіі з гэтым, і *е* (*э*) усякага паходжання ў ненаціскным становішчы.

Зусім іншыя суадносіны былі паміж акаючымі і «ыкаючымі» формамі слоў, што развіліся ў выніку дысімілятыўнага акання пасля цвёрдых зычных; тут пераход ненаціскага *о* ў *а* значна пераважаў над пераходам *о* ў *ы*: *выда́*, але: *вады́, вадзе́, вадю́* і г. д. Таму зусім натуральна, што ў выніку дзейнасці закону аналогіі ў рускай і беларускай мовах аднолькава выпеснены былі «ыкаючыя» формы формамі акаючымі: пад уплывам формаў тыпу *вады́, вадзе́* сталі гаварыць і *вада́* замест ранейшай формы *выда́*. Працэс гэты ў беларускай мове, як відаць, адбыўся пасля зацвярдзення шыпячых і *ц*, на што паказваюць такія словы, як *чалавек, жалеза, цаны, цана*.

Не знайшло дастатковага высвятлення ў беларускай мове пытанне пра змяненне галосных у такіх словах, як *з'і́рва́н, з'і́в'аты́, з'і́с'аты́, н'і́ма́, в'э́рац'ано́, с'э́рабро́, б'э́лару́с*, побач з якімі мы маем *з'ажá, м'ажá, з'ару́га, в'арба́, в'асна́, в'ала́* і г. д. Чым жа растлумачыць, што ў адных словах э ў першым складзе перад націскам пераходзіць у *і* або блізка да яго гук, а ў другіх у тым жа становішчы – у *а* (*я*); у адных словах у другім пераднаціскным складзе э пераходзіць у вузкі гук *э́*, а ў іншых у тым самым становішчы – у шырокі гук *а*? Няцяжка заўважыць, што гук *і* з э захаваўся толькі ў тых словах, у якіх ён заўсёды знаходзіцца перад складам з гукамі *а*: *з'і́рва́н, н'і́ма́, н'і́хайі́*, у тых жа словах, у якіх э ў першым складзе перад націскам перайшоў у *а* (*я*), гук *а* ў націскным складзе пры змене формы замяняецца іншымі гукамі: *м'ажá – м'ажы́ – м'ажу́*. Тое самае можна сказаць і адносна слоў тыпу *б'э́лару́с, с'э́рада́*, у якіх э пастаянна знаходзіцца перад складам з гукамі *а*, дзякуючы чаму ён таксама звужаўся ў *э́*, тады як у такой самай пазіцыі (у другім складзе перад націскам) э ў словах тыпу *в'ал'і́чын'а́, в'адучы́* змяняўся ў шырокі гук *а*. Адсюль відаць, што з'явы пераходу гук *э* ў *і* і *э́* ў словах тыпу *з'і́рва́н, н'і́ма́, н'і́хайі́, с'э́рабро́, в'э́раб'зі́*, аднаго парадку; гэта не што іншае, як перажытак дысімілятыўнага акання, якое, відавочна, у свой час было ўласціва і гаворкам цэнтральнай Беларусі.

У заключэнне прывядзём выказванні Я. Ф. Карскага пра пераход э ненаціскага ў *а* з папярэдняй мяккасцю зычных у адных выпадках («якан-

не») і ў гук *i* – у другіх («іканне»). «Пераход э ненаціскаго ў *a* з папярэдняй мяккасцю зычнага, – гаворыць ён, – у беларускай мове ўзнік не непасрэдна: пераходнай ступенню было *o* з *ö* пасля мяккіх зычных і перад цвёрдым, у якое... перайшло яшчэ ў агульнарускай (мове) усякае э ва ўказаным становішчы; з старажытнарускай мовы такое *o* было атрымана і заходняй часткай сярэднявечных гаворак і тут пад націскам засталася без змены, а без націску перайшло ў *a* (я). Пазней, пад уплывам такіх выпадкаў узнікнення *a* (я) з *o* (ё), з’явіліся новыя выпадкі акання, дзе ўжо э непасрэдна пераходзіла ў пэўных складах у *a* (я), калі не перайшло ў *i*»¹. Такім чынам, Я. Ф. Карскі лічыць, што ў адных выпадках беларускае яканне развілося фанетычна: *с’эло* > *с’оло* > *с’ало*, у другіх – па аналогіі: *с’эл’ѣ* > *с’ал’э*, прытым э непасрэдна пераходзіла ў *a* (я) толькі тады, калі яно не перайшло ў *i*.

У якіх жа выпадках, паводле Я. Ф. Карскага, э пераходзіла ў *i*? «Сапраўдная вобласць распаўсюджання *i* на месцы – гэта ў ненаціскных складах, прытым перад мяккім зычным... *e* перад палатальнымі зычнымі, палаталізуючыся, занадта звужаецца і пераходзіць у *i*»², – піша Я. Ф. Карскі. Праўда, гэта заўвага пра ўмовы пераходу э ў *i* яшчэ не высвятляе ўсёй праблемы, бо ў беларускай мове знойдзецца значна больш выпадкаў, дзе ў ненаціскным становішчы і паміж мяккімі зычнымі гук э перайшоў не ў *i*, а ў *a* (я): *з’ал’оны*, *в’ал’ік’і*, *н’ас’э*, *в’аз’э*, *в’ал’і* і г. д.

Крыху далей Я. Ф. Карскі прабуе больш дакладна вызначыць умовы пераходу ненаціскаго э ў *i*: «Ужо ў сваім першым доследзе па беларускай мове (Обзор, стар. 50) мною ўстаноўлена назіранне, што калі склад з *e* стаіць непасрэдна перад націскным і сам націскны склад мае гук *e*, то ў ненаціскным складзе можа быць *i*, прытым на ўсёй прасторы беларускай тэрыторыі. Такое *i* маем, напрыклад, у словах: *міне...*, *цібе...*, *сібе...*, *ціпер...* Значыць, ва ўсіх прыведзеных выпадках на з’яўленне *i* з *e* ўплывала мяккасць зычных, што акружаюць *e*, г. зн. у *i* ўгледзім далейшую палаталізацыю вузкага *e*»³. Але і гэта назіранне Я. Ф. Карскага не вырашае ўсёй праблемы, бо можна прывесці нямала прыкладаў, калі э ў пераднаціскным складзе пераходзіць не ў *i*, а ў *a* (я), хоць у націскным складзе і знаходзіцца гук э: *в’аз’э*, *н’ас’э*, у *с’ал’э*, *н’ал’ішчуц’*, *с’ав’эц*, *в’ас’эл’л’э*. Праўда, з прыведзенага вышэй выказвання Я. Ф. Карскага не вынікае, што калі э ненаціскае знаходзіцца непасрэдна перад складам з э націскным, то яно абавязкова павінна пераходзіць у гук *i*, а толькі тое, што пры гэтай умове «ў ненаціскным складзе можа быць *i*».

¹ Карский Е. Ф. Белорусы. М., 1955. Вып. 1. С. 180.

² Там жа. С. 188.

³ Там жа. С. 191–192.

Зыходзячы з тэорыі А. А. Шахматава аб дысімілятыўным аканні як першапачатковым фанетычна ўзнікшым тыпе яго, можна сцвярджаць, што гук *i* ў першым пераднаціскным складзе з нязменным *a* ў націскным складзе (*z'irván, n'ixáyi, n'imá*) і вузкі гук *э* ў другім пераднаціскным складзе з нязменным гукам *a* ў першым пераднаціскным складзе (*v'érab'z'yi, s'z'rabró, b'z'larús*) з'яўляюцца не чым іншым, як перажыткам дысімілятыўнага акання. Пры гэтым вельмі важна адрозніваць фанетычна ўзнікшае аканне ад акання, якое ўзнікла па аналогіі. Фанетычна развіўся толькі пераход гука *o* ў *a*, і то, як мы ўжо бачылі, не ва ўсіх выпадках; пераход жа гука *э* ў *a* ўсюды ўзнік па аналогіі. Адсюль вынікае розніца ў пашырэнні аднаго і другога віду акання ў беларускай літаратурнай мове. Пераход *o* (*ё*) ў *a* ўласцівы як спрадвечна беларускім, так і запазычаным словам: *прафэсар, біялогія, піянер, праблема*, а пераход *э* ў *a* ўласцівы толькі словам беларускага паходжання, і то не ўсім, і не ўласцівы, за нязначным выключэннем, словам запазычаным, у якіх *э* пераходзіць у *i*, *ы* (за выключэннем пачатку слоў) або ў вузкія гукі *эⁱ*, *э^{bl}*: *с'эⁱанс, с'эⁱм'еэстр, с'эⁱзён, жэ^{bl}л'э, с'эⁱмафёр*. Гэту з'яву часткова адлюстроўвае і беларускі правапіс, дапускаючы напісанне некаторых запазычаных слоў згодна з іх вымаўленнем: *інжынер, канцэлярыя, акіян, шкілет, брызент, рысора, цырымонія* (параўн. з адпаведнымі марфалагічнымі напісаннямі ў рускай мове: *инженер, канцелярия, брезент, океан, скелет, рессора, церемония*).

Такім чынам, аканне ў запазычаных словах беларускай мовы ў асноўным супадае з аканнем у рускай мове; яно пашыраецца толькі на ненаціскае *o* (*ё*) і не пашыраецца на *э*, якое ў ненаціскным становішчы падпадае звужэнню, уласціваму ўсім усходнеславянскім мовам: руск. *с'э^uло, жэ^{bl}на, с'эзён*, укр. *се^uло, зе^uлений*. З гэтага відаць, што пераход *э* ў *a* (*я*), выкліканы ў свой час аналогіяй, захоўваецца як перажытачная з'ява, а пераход ненаціскага *o* (*ё*) ў *a* з'яўляецца жывой заканамернасцю сучаснай беларускай мовы.

П. Я. Юргелевіч

Змяненне л, в, в' на ў*

Адной з характэрных асаблівасцей беларускага кансанантызму з'яўляецца змяненне ў пэўным становішчы санорных *л, в, в'* на ў: *воўк, поўз, быў, роў, кроў*. Умовы змянення *л* на ў амаль такія, як і змянення *в* і *в'*

* Тэкст прыводзіцца па выданні: Юргелевіч П. Я. Курс сучаснай беларускай мовы з гістарычнымі каментарыямі / пад рэд. М. С. Яўневіча. Мінск, 1974. С. 84–86.

на ў: пераход гэтых зычных у ў адбываецца тады, калі яны закрываюць склад слова. Але паміж змяненнем *л* на ў і *в*, *в'* на ў ёсць значная розніца.

Па-першае, плаўны *л* не заўсёды змяняецца на ў, нават калі ён закрывае склад слова; *в*, *в'* у гэтым становішчы змяняюцца заўсёды: *палка*, *стол*, *вол*, *міл*, *калгас* і *воўк*, *шоўк*, *тоўк*, *тоўсты*, *маўчыць*, *быў*; *праўда*, *крыўда*, *траўка*, *галоў*, *саўгас*.

Па-другое, на ў змяняюцца абедзве фанемы – *в* і *в'*; цвёрдая ж фанема *л* можа змяняцца, а *л'* на ў не змяняецца.

Па-трэцяе, *в* і *в'* заўсёды змяняюцца на ў (а часам і на *у* складавае) перад зычным гукамі: *ўдава*, *ўнук*, нават калі і не закрывае склада; *л* ніколі ў гэтым выпадку не змяняецца. Магчыма, што *л* у такім становішчы зусім не сустракаецца ў беларускай мове, таму што перад кожным пачатковым *л*, калі за ім ішоў які-небудзь зычны гук, развіўся прыстаўны або ўстаўны галосны: *лбы* або *лабы*.

З усяго сказанага вынікае, што на ў не змяняецца:

- *л'* мяккі: *толькі*, *вельмі*, *польскі*;
- *л* у запазычаных словах: *балкон*, *алмаз*, *Балканы*;
- *л* у канцы назоўнікаў і прыметнікаў: *стол*, *вол*, *дол*, *міл*;
- *л* пасля галоснага перад зычным унутры слоў, калі пасля *л* можа з'яўляцца беглы галосны: *палка* – *палак*, *стрэлка* – *стрэлак*, *галка* – *галак*;

- *л* у наватворах: *калгас*.

Гук *л* на ў змяняецца:

- пасля галоснага перад зычным унутры слоў, калі паміж *л* і наступным зычным не з'яўляецца беглы галосны: *воўк*, *шоўк*, *моўчкі*, *тоўсты*;
- у дзеясловах прошлага часу адзіночнага ліку мужчынскага роду і ў аналагічных формах дзеясловаў умоўнага ладу: *стаў*, *быў*, *чытаў*, *купіў бы*, *меў бы*.

У беларускай мове кожны гук *в* у становішчы перад зычным і на канцы слоў змяняецца на ў як у словах беларускіх паходжаннем, так і запазычаных, як у архаізмах, так і ў наватворах. З гэтага відаць, што закон змянення *в* і *в'* на ў жывы, дзейнічае і ў сучаснай беларускай мове, а закон змянення *л* на ў мёртвы, яму не падпарадкоўваецца, як мы бачылі, многа слоў, у тым ліку наватворы. Раствлумачыць усе гэтыя з'явы можна толькі пры дапушчэнні, што змяненні гэтыя генетычна пайшлі з розных эпох.

Па-першае, звяртае на сябе ўвагу тая акалічнасць, што змяненне *л* на ў развілося тады, калі спалучэнне *ъл* знаходзілася ўнутры слоў паміж

зычнымі: *тълстѣи* > *тоўсты*, *стълль* > *стоўп*, *пълнь* > *поўны*, *вълкъ* > *воўк*, *мълчати* > *маўчаць*. Як бачым, ва ўсіх гэтых выпадках *л* знаходзіцца пасля глухого галоснага перад зычным, г. зн. закрывае сабой склад (лічым, што ў гэты час *ь* ужо быў складовым, а *л* нескладовым). У іншай пазіцыі, калі *л* знаходзіўся паміж галоснымі, ён нідзе не змяніўся на *ў*, хоць пасля распаду глухіх галосных і апынуўся ў канцы склада: *столь*, *воль*, *поль*, *міль*, *стрѣлька*, *палька*, *галька*. З гэтага можна зрабіць вывад, што к часу распаду глухіх *ь* і *ь* гэты закон ужо не дзейнічаў; у адваротным выпадку абавязкова павінны былі з ранейшых *столь*, *воль*, *доль*, *стрѣлька*, *палька*, *міль* атрымацца *стоў*, *воў*, *доў*, *стрэўка*, *паўка*, *міў*. Дапушчэнне, што спачатку сапраўды былі гэтыя формы, але затым *ў* выцесніўся гукам *л* пад уплывам іншых формаў гэтых слоў, у якіх *л* знаходзіўся паміж галоснымі і на *ў* не змяніўся, будзе негрунтоўным; гэтаму прэрэчаць зусім аналагічныя словы, дзе *ў* – з гукаў *в*, *в'*: *параўн. кроў* – *крыві* – *крывей* і *стоў* – *стала* – *сталом*.

Прыняўшы дапушчэнне, што закон змянення *л* на *ў* дзейнічаў толькі да распаду глухіх галосных, лёгка можна растлумачыць усе «выключэнні» з яго. Так, *л'* мяккі не змяніўся на *ў* таму, што калі дзейнічаў закон гэтага змянення, *л'* знаходзіўся паміж галоснымі, а значыць, не было ўмоў для змянення; калі ж пасля мяккага *л'* глухі галосны знік (а пасля *л'* мяккага заўсёды быў глухі галосны) і *л'* такім чынам апынуўся ў канцы закрытага склада (*польскѣи* > *польскі*), то закон гэты ўжо не дзейнічаў. Зусім відавочна, што па тых жа прычынах не мог змяніцца і гук *л* цвёрды на *ў* у такіх словах, як *столь*, *воль*, *міль*, *палька*, *стрѣлька*. У запазычаных словах *л* не змяніўся на *ў* таму, што яны былі запазычаны беларускай мовай тады, калі закон такога змянення ўжо не дзейнічаў.

Цяпер застаецца растлумачыць, чаму ж у дзеясловах прашлага часу і ўмоўнага ладу тыпу *писаў*, *быў* *л* цвёрды, які да распаду глухіх таксама знаходзіўся паміж галоснымі (*писаль*, *быль*), усё ж змяніўся на *ў*, хоць у аналагічным становішчы ў назоўніках і прыметніках (*столь*, *міль*) гэтага не адбылося.

Дапускаць думку, што ў канцы нескланяльных дзеепрыметнікаў на *л*, з якіх развіліся пазней гэтыя формы дзеясловаў, глухі *ь* знік раней, чым у канцы назоўнікаў і прыметнікаў, няма ніякіх падстаў. Больш праўдападобна, што ў ранейшых дзеепрыметніках тыпу *быль*, *читаль* ў з'явілася ў выніку змяшэння, а затым і выцяснення іх другімі дзеепрыметнікамі прашлага часу тыпу *бывь*, *читавь*, у якіх натуральна пасля знікнення канцавога *ь* гук *в* змяніўся на *ў*.

Такім чынам, храналагічна паміж адной і другой з’явай існуе пераемная сувязь; калі перастаў існаваць закон змянення *л* на *ў*, пачаў развівацца, у выніку падзення глухіх *ъ* і *ь*, закон змянення *в* на *ў*. Гук *в* у такіх словах, як *човен* – *чоўны*, *повен* – *поўны*, яўна нефанетычнага паходжання. Ён мог з’явіцца толькі тады, калі ў святдомасці людзей, што гаварылі на дыялекце, дзе мела месца змяненне *л* на *ў*, а затым і *в* на *ў*, зусім былі выцеснены асацыяцыі аб змяненні *л* на *ў* новымі асацыяцыямі аб змяненні *в* на *ў*; па аналогіі з формамі *роўны* – *ровен*, *кроўны* – *кровен* сталі вымаўляцца і *поўны* – *повен*, *чоўны* – *човен*. Тым больш, што ўнутры слова *л*, які даў *ў*, ні пры якіх зменах слова не аднаўляецца: *воўк* – *ваўка* – *ваўку* – *ваўкі*. Таму і няма чаргавання *л* з *ў* унутры слоў. Пра паходжанне гука *ў* з *л* маглі напамінаць толькі дзеепрыметнікі тыпу *быў* – *былі*, але *ў* тут ужо ў іншай пазіцыі.

3. ГІСТАРЫЧНАЯ МАРФАЛОГІЯ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

3.1. ГІСТАРЫЧНЫЯ ЗМЭНЫ І З’ЯВЫ Ё МАРФАЛОГІІ

В. Э. Зіманскі

Змены ё марфемнай структуры слоў. Апрошчанне і перараскладанне*

Гістарычная марфалогія вывучае граматычныя катэгорыі з пазіцыі іх паходжання. Яна вывучае, як фарміраваліся тыя ці іншыя лексіка-граматычныя разрады слоў (часціны мовы), іх катэгорыі і формы (катэгорыі скланення, склону, ліку, часу, катэгорыі адушаўлёнасці). Даследаваць гісторыю марфалагічных з’яў цяжэй, бо даследчык арыентуецца на запісанае, тое, што трапіла ў рукапіс, гэта значыць, ён аперыруе толькі пісьмовым фактам: *тыми городаы* (Т. скл.) *и селы* (Т. скл.) *и всеми людми володети князю* (1387 г.) – ці тут традыцыя, ці гэта яшчэ жывая ё мове з’ява? Шлях ад вуснай да пісьмовай мовы непрадказальны. Тая ці іншая з’ява трапляе ё пісьмовую мову з рознай хуткасцю, таму невядома, да якога часу аднесці той ці іншы факт. Марфалогія – кансерватыўны, больш устойлівы ўзровень мовы. Тут змены адбываюцца больш павольна, чым у фанетыцы. Але калі адбываюцца, то яны вельмі значныя, маштабныя. Паколькі мова – жывы, рухомы арганізм, то марфалогія, як частка гэтага арганізма, не толькі перажывае змены, якія адбываюцца ўнутры гэтага ўзроўню, але і тыя змены, што адбываюцца на іншых узроўнях. Так, марфалогія тонка зрэагавала на змены ё фанетыцы: у формах тыпу **stolo-s*, **selo-d* у сувязі з дзейнасцю закону адкрытага склада канчатак страціўся; атрымлівалася, што слова павінна было стаць нязменным. Але назоўнік – зменная часціна мовы. Тады функцыю канчатак бярэ на сябе суфікс; адбываецца з’ява **перараскладання** – такая змена ё марфемнай будове слова, калі мяняюцца межы паміж марфемамі. Усё гэта, у сваю чаргу, выклікала разбурэнне старажытнай сістэ-

* Тэкст прыводзіцца па выданні: *Зіманскі В. Э., Дзядова А. С.* Гісторыя беларускай мовы: кароткі курс лекцый. Віцебск, 2009. С. 24.

мы скланення назоўнікаў. У марфемнай будове слова, акрамя перараскладання, адбывалася з’ява **апрошчання** – такая змена ў марфемнай будове слова, калі былая вытворная аснова становіцца невытворнай: *gi-t-o-n (*жыт-а*), *vč-tr-o-s (*вецер*), *xut-r-o-s (*хітр-ы*), *sър-n-o-s (*сон*), *sok-ol-o-s (*сокал*), *da-r-o-s (*дар*), *rej-r-o-s (*nip*).

Моўныя ўзроўні настолькі звязаны паміж сабой, што вынік нейкага змянення на адным моўным узроўні (напр., у фанетыцы) можа быць выкарыстаны ў якасці сродка на іншым моўным узроўні (марфалогіі). Так, фактычна адбылася марфалагізацыя многіх фанетычных чаргаванняў (*флаг – флажок – флажкі, матэматыка – матэматычны, у матэматыцы*).

В. Э. Зіманскі

Старажытная сістэма часцін мовы. З’явы аналогіі і спрошчання*

На пачатку пісьмовага перыяду ў сістэме часцін мовы можна выдзеліць імёны (назоўнік, прыметнік), займеннікі, дзеясловы, прыслоўі, службовыя словы: прыназоўнікі, часціцы, злучнікі.

Граматыка беларускай мовы ў XIII–XX стагоддзях заставалася флектыўнай. Істотна змяніліся многія граматычныя катэгорыі: сістэма скланення назоўнікаў спрасцілася, уніфікавалася, што выклікала уніфікацыю канчаткаў, асабліва ў форме множнага ліку. Змены закранулі і сістэму спражэння дзеяслова, катэгорыю часу (уніфікаваўся прошлы час). Перабудову перажыла сістэма будучых часоў: на аснове цяперашняга часу ў сувязі з развіццём катэгорыі трывання ўзнік просты будучы час. Істотныя змены адбыліся ў займенніках; яны ішлі па лініі звужэння слоўнікавага саставу. Для прыметнікаў уласціва толькі поўная форма, у множным ліку страцілася катэгорыя роду. Узнікла новая часціна мовы – лічэбнік, новая форма дзеяслова – дзееспрыслоўе. Актыўна ішоў працэс уніфікацыі форм (пазбаўленне ад шматформнасці).

Найбольш значныя змены ў марфалогіі беларускай мовы, якія адбываліся на працягу яе гістарычнага развіцця, звязаны са з’явамі **аналогіі і спрошчання (уніфікацыі)**.

* Тэкст прыводзіцца па выданні: *Зіманскі В. Э., Дзядова А. С.* Гісторыя беларускай мовы: кароткі курс лекцый. Віцебск, 2009. С. 25.

Аналогія – змена формы слова пад упльвам (на ўзор) іншай формы. Р. скл. адз. л.: *дома, верха, сына* (усх.-сл. *дому, върху, сыну*) – гэтыя назоўнікі атрымалі канчатак *-а* былых назоўнікаў II тыпу скланення са старажытнай асновай на **б, *јб*; *плачу, болю, снегу* (усх.-сл. *плача, боля, снѣга*) – гэтыя назоўнікі атрымалі канчатак *-у* былых назоўнікаў III тыпу скланення са старажытнай асновай на **й*. М. скл. адз. л.: *пры сястры* (усх.-сл. *сестрѣ*) – падобныя назоўнікі атрымалі канчатак *-і (-ы)* назоўнікаў з мяккай асновай (*земли, души*); Р. скл. адз. л.: *зямлі, душы* (усх.-сл. *землѣ, душѣ*) – гэтыя назоўнікі атрымалі канчатак *-і (-ы)* назоўнікаў з цвёрдай асновай (*воды*); Т. скл. мн. л.: *сталамі, гарадамі, сынамі* (усх.-сл. *столы, городы, сынѣми*) гэтыя назоўнікі атрымалі канчатак *-амі* былога старажытнага тыпу скланення; М. скл. мн. л.: *пры сталах, гарадах, сынах, начах, агнях* (усх.-сл. *столѣхъ, городѣхъ, сынѣхъ, ночьхъ, огньхъ*) – гэтыя назоўнікі атрымалі канчатак *-ах* былога I старажытнага тыпу скланення.

Спрошчанне, або уніфікацыя, – своеасаблівае скарачэнне форм слова за кошт таго, што з некалькіх форм пачынае дамінаваць адна, змяняючы сабой астатнія. Так, у формах множнага ліку прыметнікаў, займеннікаў, лічэбнікаў з трох родавых форм Н. скл. запанавала адна: *новиш, новыѣ, новая* (запанавала форма ж. р.); *они, оны, она* (запанавала форма ж. р.); *четыре, четыре* (запанавала форма ж. р.).

3.2. НАЗОЎНІК

Н. К. Памецька

Да праблемы вызначэння старажытных тыпаў скланення назоўнікаў*

Параўнанне сістэмаў скланення назоўнікаў сучаснай беларускай мовы і агульнаўсходнеславянскай мовы выяўляе істотныя адрозненні, абумоўленыя найперш рознымі прынцыпамі, на якіх грунтуюцца гэтыя сістэмы.

* Тэкст прыводзіцца па выданні: Мова і літаратура ў сярэдняй і вышэйшай школе: актуальныя праблемы выкладання : матэрыялы Рэсп. навук. канф., Гродна, 27 крас. 2000 г. / Гродзен. дзярж. ун-т імя Янкі Купалы ; пад рэд. М. У. Мікуліч. Гродна, 2000. С. 59–65.

У сучаснай беларускай мове, як сведчыць «Беларуская граматыка» ў 2-х частках, назоўнікі размяркоўваюцца па трох класах (скланеннях): першым, другім і трэцім – у залежнасці «ад сістэмы флексій у адзіночным ліку кожнага асобнага назоўніка, а таксама граматычнага роду»¹.

Агульнаўсходнеславянская мова валодала больш складанай сістэмай скланення назоўнікаў – з 6 тыпаў, якую яна атрымала ў спадчыну ад праславянскай і індаеўрапейскай моваў. У гэтай сістэме падзел назоўнікаў па тыпах скланення адбываўся не з улікам родавай іх прыналежнасці і канчаткаў, а паводле апошняга гука старажытнай асновы. Таму старажытныя скланенні прынята называць не па парадкавых нумарах, як у сучаснай беларускай мове, а па апошнім гучу старажытнай асновы: скланенне на *ā/jā, на *ō/jō, на *ū, на *ī, на зычны, на *ū. На думку навукоўцаў, апошні гук старажытнай асновы спрадвечна з’яўляўся словаўтваральным суфіксам і надаваў словам пэўнае роднаснае значэнне. Такім чынам, у аснове першаснай класіфікацыі назоўнікаў па старажытных тыпах скланення ляжала семантычная прымета.

Аднак ужо ў праславянскі перыяд, падчас дзейнасці закона адкрытага склада, адбыліся фанетычныя працэсы, якія прывялі да перараскладання старажытных асноў назоўнікаў, у выніку чаго ў познюю праславянскую эпоху назоўнікі атрымалі пераўтвораныя асновы на цвёрды або мяккі зычны, а не на галосны. Таму агульнаўсходнеславянская мова, з’яўляючыся адной з пераемніц праславянскай мовы, характарызувалася ўжо пераўтворанымі, а не спрадвечнымі асновамі назоўнікаў, але тым не менш карысталася ранейшай архаічнай сістэмай скланення. Знаёмства з парадыгмамі агульнаўсходнеславянскага скланення назоўнікаў сведчыць, што класіфікацыя скланення па асновах нават для ранняга этапу развіцця агульнаўсходнеславянскай мовы мела ўмоўны характар, бо грунтавалася не на рэальных тагачасных асновах, а на сістэме асноў, якія былі ўласцівы для індаеўрапейскай і праславянскай эпох. Зразумела, што сучаснаму даследчыку, а тым больш студэнту, складана вызначыць, да якога тыпу скланення належалі тыя ці іншыя назоўнікі ў старажытнасці.

Аднак уменне правільна вызначаць старажытны тып скланення назоўнікаў надзвычай неабходнае студэнтам не толькі для належнага разумення і засваення імі адпаведнага матэрыялу па курсе гісторыі беларус-

¹ Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; [рэд.: М. В. Бірыла, П. П. Шуба]. Мінск, 1985–1986. Ч. 1 : Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск. 1985. С. 65.

кай мовы, але і для выпрацоўкі трывалых навыкаў лінгва-гістарычнага каментавання многіх фактаў сучаснай беларускай мовы.

На жаль, метадычныя прыёмы вызначэння старажытных тыпаў скланення назоўнікаў не распрацаваныя ў гістарычным мовазнаўстве. Навучальныя дапаможнікі па курсе гісторыі мовы таксама, як правіла, не прапануюць практычных парад на гэты конт і абмяжоўваюцца ілюстраванай прыкладамі інфармацыяй пра сістэму старажытнага скланення назоўнікаў. Некаторыя аспекты гэтай праблемы часткова закранаюцца толькі ў дапаможніку «Гістарычная граматыка беларускай мовы» Ф. М. Янкоўскага¹.

Наш вопыт выкладання курсу гісторыі беларускай мовы ва ўніверсітэце сведчыць пра мэтазгоднасць засваення студэнтамі не аднаго, а некалькіх спосабаў вызначэння старажытных тыпаў скланення назоўнікаў. Такая практыка вызваляе студэнтаў ад непатрэбнага завучвання аб'ёмнага фактычнага матэрыялу, засцерагае іх ад магчымых, справакаваных недасведчанасцю, памылак і, нарэшце, дазваляе студэнтам, з улікам неабходных звестак, свядома выбіраць найбольш прыдатны ў кожным канкрэтным выпадку спосаб вызначэння старажытнага тыпу скланення, выкарыстанне якога заканамерна прыводзіць да паспяховага выніку.

Каб пазбегнуць памылак у вызначэнні старажытнага тыпу скланення назоўнікаў, на нашу думку, можна карыстацца наступнымі спосабамі, якія ўмоўна назавём марфалагічным, семантычным і фанетычным.

I. Марфалагічны спосаб

Для вызначэння старажытнага тыпу скланення назоўніка неабходна:

1) рэканструяваць форму Н. склону адзіночнага ліку назоўніка па нормах агульнаўсходнеславянскай мовы XI ст.;

2) вызначыць род назоўніка, разнавіднасць старажытнай асновы (цвёрдая ці мяккая), канчатак Н. склону адзіночнага ліку па нормах XI ст.;

3) успомніць схему дыферэнцыяцыі назоўнікаў па старажытных тыпах скланення і зрабіць выснову адносна старажытнага тыпу скланення аналізуемага назоўніка. Гэты спосаб найбольш прыдатны для вызначэння старажытнага тыпу скланення назоўнікаў **жаночага** і **ніякага** роду, а таксама назоўнікаў **мужчынскага** роду з цвёрдай асновай. Напрыклад: *галава* – агульнаўсходнеславянскае *голова* – ж. р., цв., у Н. склоне адзіночнага ліку канчатак *-а*. Назоўнікі **жаночага** роду з **цвёрдай** асно-

¹ Янкоўскі Ф. М. Гістарычная граматыка беларускай мовы : вучэб. дапам. 3-е выд., выпр. Мінск, 1989.

вай, якія мелі канчатак *-a* ў Н. склоне адзіночнага ліку па нормах XI ст., змяняліся толькі па старажытным тыпе скланення з асновай на *ā.

мудрость – агульнаўсходнеславянскае *мудрость* – ж. р., мяк., у Н. склоне адзіночнага ліку канчатак *-ь*. Назоўнікі **жаночага** роду з **мяккай** асновай, якія мелі канчатак *-ь* у Н. склоне адзіночнага ліку па нормах XI ст., змяняліся толькі па старажытным тыпе скланення з асновай на *ī.

мора – агульнаўсходнеславянскае *море* – н. р., мяк., у Н. склоне адзіночнага ліку канчатак *-е*. Назоўнікі **ніякага** роду з **мяккай** асновай, якія мелі канчатак *-е* ў Н. склоне адзіночнага ліку па нормах XI ст., змяняліся па старажытным тыпе скланення з асновай на *jǫ.

У агульнаўсходнеславянскай мове многія назоўнікі мелі аднолькавыя граматычныя паказчыкі (род, канчатак Н. склону адзіночнага ліку), але змяняліся па розных тыпах скланення. У такіх выпадках старажытны тып скланення вызначаецца з улікам дадатковых звестак рознага характару.

Напрыклад, назоўнікі **ніякага** роду цвёрдай разнавіднасці з канчаткам *-o* ў Н. склоне адзіночнага ліку (*лето, небо*) адносіліся ў агульнаўсходнеславянскай мове да тыпаў скланення з асновай на *ǫ і на **зычны**. Аднак варта мець на ўвазе, што ў склад старажытнага тыпу скланення з асновай на зычны ўваходзілі толькі такія назоўнікі **ніякага** роду з канчаткам *-o*, якія ва ўсіх склонавых формах, акрамя Н. склону адзіночнага ліку, мелі ўстаўку *-ес-*. Названая ўстаўка захоўваецца і ў асобных сучасных формах гэтых назоўнікаў ці вытворных словах у беларускай ці іншых славянскіх мовах. Такіх чынам, улічваючы той факт, што назоўнік *неба* ў сучаснай беларускай мове ў форме Н. склону множнага ліку мае ўстаўку *-ёс-* (< *ес*) (*нябёсы*), яго варта лічыць назоўнікам старажытнага тыпу скланення з асновай на зычны. Аналагічна і агульнаўсходнеславянскія назоўнікі *диво* (параўн. сучасн. бел. *дзівосы, дзівосны*), *слово, тело, чудо* (параўн. сучасн. рус. *словеса, словесный; телеса, телесный; чудеса, чудесный*). Назоўнік *лето* ні ў адной склонавай форме не мае ўстаўкі *-ес-* і таму павінен вызначацца як назоўнік тыпу скланення з асновай на *ǫ.

Для размежавання па старажытных тыпах скланення назоўнікаў **мужчынскага** роду з цвёрдай асновай і канчаткам *-ь*, якія ўваходзілі ў склад тыпаў скланення на *ǫ і на *j, варта запомніць усе назоўнікі, што змяняліся па старажытным непрадуктыўным скланенні з асновай на *j. Напрыклад:

лес, дом – агульнаўсходнеславянскія *лѣсъ, домъ* – м. р., канчатак Н. склону адзіночнага ліку *-ь*. Назоўнікі **мужчынскага** роду з канчат-

кам -ь у Н. склоне адзіночнага ліку па нормах XI ст. змяняліся па старажытных тыпах скланення на *ѡ і на *ѣ. Назоўнік *домь* ёсць сярод назоўнікаў тыпу скланення на *ѣ, а назоўніка *лѣсь* няма. Значыць, назоўнік *домь* змяняўся па тыпе скланення на *ѣ, а назоўнік *лѣсь* – па тыпе скланення на *ѡ.

II. Фанетычны спосаб

Найбольш складана вызначыць старажытны тып скланення назоўнікаў мужчынскага роду з мяккай асновай і канчаткам -ь, адны з якіх уваходзілі ў тып скланення з асновай на *јѡ, іншыя – у тып скланення з асновай на *ї. Адрозненне назоўнікаў гэтых тыпаў скланення ў розным паходжанні мяккага зычнага, на які заканчвалася ў агульнаўсходнеславянскай мове пераўтвораная (у выніку фанетычных змен праславянскага перыяду) аснова назоўнікаў на *јѡ і на *ї. У назоўнікаў тыпу скланення на *јѡ пераўтвораная аснова заканчвалася на **спрадвечна мяккі зычны**, які ўзнік у выніку ј-палаталізацыі ([кон'ь] < *konjos), ці ў выніку III-й палаталізацыі заднеязычных ([от'ьц'ь] < *otьkь). Назоўнікі мужчынскага роду тыпу скланення на *ї мелі пераўтвораную аснову з канцавым **спрадвечна паўмяккім зычным**, што развіўся перад галосным пярэдняга раду *ї ([гост'ь] < *gostis).

Для таго, каб высветліць паходжанне апошняга зычнага пераўтворанай асновы назоўніка **мужчынскага** роду з канчаткам -ь і, такім чынам, вызначыць старажытны тып яго скланення, неабходна выкарыстаць звесткі з гістарычнай фанетыкі. Напрыклад:

нож – агульнаўсходнеславянскае *ножь* – **мужчынскі** род, канчаток Н. склону адзіночнага ліку -ь. Наяўныя ў беларускай мове словы гэтага ж кораня *нізаць*, *нанізаць*, *пранізілівы*, *нізка* (вершаў) падказваюць, што гук [ж] (агульнаўсходнеславянскі [ж']) у слове *нож* развіўся з прасл. *zj. Значыць, назоўнік *ножь* змяняўся па старажытным тыпе скланення з асновай на *јѡ.

князь – агульнаўсходнеславянскае *кѣназь* – **мужчынскі** род, канчаток Н. склону адзіночнага ліку -ь. Наяўнае ў беларускай мове слова гэтага ж кораня *княгіня* сведчыць, што гук [з'] у слове *князь* узнік з гука [г] у выніку III-й палаталізацыі (*knęgь), што дазваляе аднесці назоўнік *князь* да старажытнага тыпу скланення на *ѡ.

лебедзь – агульнаўсходнеславянскае *лебедь* – **мужчынскі** род, канчаток Н. склону адзіночнага ліку -ь. Гэты назоўнік змяняўся па тыпе скланення з асновай на *ї, бо калі б ён меў аснову на *јѡ, то ў выніку

j-палаталізацыі замест *лебедь* у Н. склоне адзіночнага ліку ўзнікла б форма «*лебежъ*».

Вызначэнне старажытнага тыпу скланення назоўнікаў, пераўтвораная аснова якіх заканчвалася ў агульнаўсходнеславянскай мове на мяккія санорныя [л'], [н'], [р'], абцяжарваецца спецыфікай гістарычнага развіцця апошніх. Калі ў словах тыпу *нож* зыходны гук у выніку памякчаўся і супадаў з іншым па якасці мяккім зычным ([*zj] → [ž']; [*kj] → [č'], [*chj] → [š'] і інш.) ці з спалучэннем зычных ([*mj] → [*ml']; [*vj] → [*vl'], [*pj] → [*pl'] і інш.), што з'яўлялася своеасаблівым паказчыкам уздзеяння j, дык у выпадку j-палаталізацыі санорных [l], [n], [r] яны карэнным чынам не мяняліся, а толькі пераходзілі ў адпаведныя мяккія гукі [*lj] → [*l'], [*nj] → [*n'], [*rj] → [*r']: *konjōs → [кон'ь]. У пазіцыі ж перад галосным пярэдняга раду *ї санорныя [l], [n], [r] набывалі паўмяккасць: [ḷ'], [ṇ'] [ṛ']: *ognis → [огн'ь]. Такім чынам, у гэтых выпадках даводзіцца вызначаць, з якім па паходжанні мяккім санорным мы маем справу: з **спрадвечна мяккім** ці з **спрадвечна паўмяккім**. Без дапамогі этымалагічных даведнікаў гэта зрабіць немагчыма, таму што былыя паўмяккія зычныя яшчэ ў старажытныя часы зведалі далейшае памякчэнне і супалі з адпаведнымі мяккімі зычнымі, а сучаснай беларускай мове яны не ўласцівы.

III. Семантычны спосаб

Вядома, што размеркаванне назоўнікаў па старажытных тыпах скланення першапачаткова грунтавалася на семантычным прынцыпе. Справа ў тым, што канцавыя гукі старажытнай асновы спрадвечна з'яўляліся словаўтваральнымі суфіксамі (іх яшчэ называюць каранёвымі вызначальнікамі, дэтэрмінатывамі), якія надавалі словам роднаснае значэнне. Пазней гэтыя суфіксы страцілі сваё значэнне, што прывяло да страты першасных адносін у межах старажытных тыпаў скланення. Аднак і сёння магчыма выявіць асобныя рэшткі ранейшых семантычных сувязей слоў, што і дапамагае вызначыць іх старажытны тып скланення. Напрыклад, найменні дзяцей чалавека і жывёл утвараліся пры дапамозе суфікса *-ent (> ę → 'а): агульнаўсходнеславянскія *дѣтя*, *робя*, *жеребя*, *порося*, *теля* і інш. (тып скланення з асновай на зычны). Слова з значэннем ступені блізкай роднаснасці мелі суфікс -ter-: агульнаўсходнеславянскія *мати* (*матере*), *дѣчи* (*дѣчере*) (тып скланення з асновай на зычны). Такі ж суфікс раней мелі агульнаўсходнеславянскія назоўнік *сестра*, які яшчэ ў дапісьмовы перыяд перайшоў у тып скланення на *ā, і назоўнік *братъ*

(*братъ*), а таксама, верагодна, іншыя словы, параўн. англ. *mother, father, sister, brother*. Сярод назоўнікаў з асновай на *-*ū* вылучаюцца семантычныя групы слоў з значэннем ступеней роднасці: агульнаўсходнеславянскія *золы, ятры, свекры* і назвы раслін і пладоў: *моркы, тыкы* і іншыя. Многія словы з суфіксам *-*ī* ўжываліся для намінацыі птушак і жывёл: агульнаўсходнеславянскія *звѣрь, лось, медвѣдь, гусь, голубь* і інш. (тып скланення з асновай на *-*ī*).

Аднак семантычны спосаб вызначэння старажытнага тыпу скланення назоўнікаў не заўсёды надзейны. У асобных выпадках ужыванне толькі гэтага спосабу ў вызначэнні тыпу скланення назоўніка можа прывесці да памылковай высновы. Напрыклад, назоўнік *журавль* па семантычнай прымеце – ‘птушка’ – можа быць аднесены да старажытнага тыпу скланення на *-*ī*. Але фанетычны аналіз пераканаўча сведчыць аб тым, што назоўнік змяняўся па старажытным тыпе скланення з асновай на **jō* ([вл’] < [**vj*]); параўн. сучасныя беларускія словы *жураў, журавіны*, а таксама прасл. **žerav*.

Выкарыстанне паказаных спосабаў вызначэння старажытных тыпаў скланення назоўнікаў мае не толькі важнае практычнае значэнне пры вывучэнні пэўных раздзелаў курсу гісторыі беларускай мовы, але і з’яўляецца дзейсным сродкам актывізацыі мыслення студэнтаў, стымулюе іх да творчай пошукавай працы і надае навучальнаму працэсу элементы займальнасці.

М. А. Жыдовіч

Назоўнікі з асновай на -о. Родны склон*

Першапачаткова роднаму склону асновы на -о быў уласцівы канчаток -а, (-я): *А воза и рыбы не заимати* (1407 г., АЗР, т. 1, 30); *склонивши голову с крыжа* (Стр. Хр., 29); *бралъ ли ты съ того меха пенязи?* (1515 г., ЛМ, КСД, т. 1, 252); *что пониже Ивана города* (1521–1531 г., РІА, 332); *Пыха й Адама Прадеда нашего первой справедливости позбавила* (Ев. Кал., 4)... *города минского мещане* (1656 г., МА, в. I, 186); *до тое польчверти пляца* (1668 г., ИЮМ, в. 28, ч. 1, 258); *якъ вужа вилами, такъ мяне* (Інтэрм., XVIII ст.).

* Тэкст прыводзіцца па выданні: Жыдовіч М. А. Назоўнік у беларускай мове. Мінск, 1969. Ч. I : Адзіночны лік. С. 52–76.

Але яшчэ ў ранні перыяд развіцця ўсходнеславянскіх моў у выніку змяшэння асноў на *-o* і асноў на *-й* у родны склон пачынае пранікаць канчатак *-у* (*-ю*), які паступова пашыраецца, ахоплівае досыць значную колькасць слоў асновы на *-o*.

Пытанне, чаму такая нешматлікая па колькасці група слоў асновы на *-й* аказала вялікі ўплыў на канчаткі асновы на *-o*, да гэтага часу застаецца не вырашаным канчаткова, хоць яму і ўдзялялася многа ўвагі рускімі граматыстамі.

Пачынаючы з Ламаносава, рускімі граматыстамі давалася ў асноўным класіфікацыя слоў з канчаткам *-у* па пэўных групах без высвятлення прычын пранікнення *-у* ў тыя ці іншыя групы назоўнікаў.

Больш глыбокае вывучэнне разглядаемага працэсу пачынаецца Шахматавым, які разглядаў паяўленне канчатак *-у* ў род. і мес. склонах.

Акад. Шахматаў лічыў асноўнай прычынай, якая абумовіла пранікненне канчатак *-у* з асновы на *-й* у аснову на *-o*, прычыну семантычнага парадку. На яго думку, пранікненне канчатак *-у* ў аснову на *-o* звязана з развіццём катэгорыі адушаўлёнасці¹. Як вядома, пасля ўтварэння катэгорыі адушаўлёнасці він. склон асноў на *-o* прыняў канчатак роднага склону гэтых жа асноў. У гэту арбіту ўключыліся і адушаўлёныя назоўнікі асновы на *-й* (*сына, вола*), прыняўшы канчатак *-a* не толькі ў він. склоне, але і ў родным. У словах жа асновы на *-й* неадушаўлёных застаўся канчатак *-у*, бо для замены яго на *-a* не было ўмоў. Больш таго, канчатак *-у* ў мэтах больш дакладнай дыферэнцыяцыі катэгорыі адушаўлёнасці або неадушаўлёнасці асновы на *-й* распаўсюдзіўся і ў неадушаўлёных назоўнікаў асноў на *-o* ў словах блізкіх па значэнню да неадушаўлёных назоўнікаў асновы на *-й*. Такімі словамі аказаліся: 1) рэчыўныя і зборныя; 2) якія абазначалі мясцовасць; 3) якія абазначалі абстрактныя паняцці.

Акцэнталагічны момант, на думку Шахматава, не адыгрываў значнай ролі ў пачатку распаўсюджвання форм на *-у* ў родным склоне. Больш значная роля выпала на яго долю пазней у велікарускіх гаворках, дзе націскное *-у* магчыма было толькі ў словах са значэннем рэчыўнасці (*пяску, каньяку, табаку*)².

Акад. Л. А. Булахоўскі таксама прызнае зыходным момантам распаўсюджвання канчатак *-у* ў асновах на *-o* семантычны момант. Пры гэтым ён дае арыгінальнае тлумачэнне развіцця дадзенага працэсу. Пры тлумачэнні ўтварэння катэгорыі назоўнікаў на *-у* ён заўважае: «Все типичес-

¹ Шахматов А. А. Курс лекций по истории русского языка. Ч. III. С. 364–365.

² Там жа. С. 553–554.

кие черты ее употребления (только от неодушевленных и собирательных: *пуху, народу*; от названий предметов, употребляющихся по мере и весу при определенном или неопределенном указании на последнее: *воску, чаю*; от абстрактных: *шуму, доходу*; в сочетаниях с предлогами, близящихся к наречиям: *из лесу, с краю*) объединяются в одной общей: кроме сочетаний наречного типа, род. падеж ед. ч. на *-у* образуют главным образом слова, обычно не имеющие множественного числа. Можно, таким образом, предполагать, что утилизация старого семантически не мотивированного параллелизма прошла по линии выделения особой смысловой категории слов, имеющих одно только единственное число. Из вещественных понятий среди *ъ*-основ, вероятно, оказались особенно влиятельными *меду, солоду*¹.

Слова *мед, солод* абазначали паняці, які мелі вялікае эканамічнае значэнне ў старажытнай Русі, і таму яны былі шырока распаўсюджаны ў мове. З імі цесна звязаны былі словы *воск, хмель*, які прынялі таксама канчаток *-у*. Дзякуючы шырокай распаўсюджанасці ўказаныя словы аказалі ўздзеянне на словы такой жа семантыкі асноў на *-о*. Такім чынам, паступова складвалася катэгорыя слоў рэчыўных з канчаткам *-у* ў род. склоне. Да іх далучаліся імёны зборныя, некаторыя адцягненыя, а таксама географічныя назвы муж. роду. Ва ўсіх пералічаных словах адсутнічаў множны лік, а гэта аб'яднала іх вакол назоўнікаў з канчаткам *-у* ў род. склоне².

Акад. Абнорскі не ігнарыруе зусім семантычны фактар, але лічыць яго другасным, прыўнесеным пазней. Асноўным фактарам у пашырэнні канчатка *-у* Абнорскі лічыць фактар акцэнталагічны. Згодна гіпотэзы Абнорскага, канчаток *-у* пранікае адначасова ў род. і мес. склоны пасля выдзялення катэгорыі імён адушаўлёных з канчаткам *-а* ў род. склоне і *-ѣ* у мес.

Падобна гэтай катэгорыі слоў, усе неадушаўлёныя імёны з рухомым націскам прынялі ў род. і мес. склонах канчаток *-у*; у род. склоне націск быў сыходнага тыпу і таму тут ён застаўся на аснове. Месны ж склон характарызаваўся ўзыходным націскам і таму націск перайшоў з асновы на канчаток.

Новы канчаток распаўсюдзіўся на імёны рэчыўныя, зборныя і ўрэшце на адцягненыя. <...>

¹ Булаховский Л. А. Исторический комментарий к русскому литературному языку. Изд. 3. Киев, 1950. С. 115–116.

² Булаховській Л. А. Розвідкі в ділянці граматычнай аналогі в слов'янських мовах // Мовознавство. 1936. № 8. С. 52 і наступныя.

Беларуская мова застае працэс пранікнення канчатка -у ў асновы на -о на стадыі, калі канчаток -у ўжо значна пашырыўся ў асновах на -о. У беларускай мове працягваецца працэс распаўсюджання -у ў асновах на -о. Ён ахоплівае больш шырокія катэгорыі, чым у рускай мове. Прыкладзём прыклады.

1. Назоўнікі, якія абазначаюць рэчыўныя прадметы: *а по пятнадцать десяткѣвъ льноу* (1289 г., Гр. кал. зам. сп., ч. II, 8); *хмелью три бочки* (1468 г., АЗР, т. 1, 80); *От гною* (Бер., 104); *гороху полбочки, ячменю девять копѣ* (1515 г., ЛМ, КСД, т. 1, 228)... *до канцелярыи кгалясу и копервасу* (1688 г., ИЮМ, в. 1, 2); *Лицу полтретя пуда* (1688 г., там жа, 5); *квасу до кухни* (1688 г., там жа, 135); *Сурику и яецѣ* (1688 г., ИЮМ, в. 4, 178); *Порадили мне галасу, купервасу, да бурачнаго квасу, моху, чортполоху и яце нечаго троху* (Інтэрм., XVIII ст.).

2. Зборныя: *и сребра, и жемчюгу* (1431 г., Гр. кал. зам. сп., ч. II, 21); *кучка з форосту* (Бер., 94); *подле гаю соснового* (1510 г., ЛМ, КСД, т. 1, 38); *со всякого товару* (1571 г., Гр. кал. ін. сп., ч. II, 53)... *Маю возы два* (1688 г., ИЮМ, в. V, 59); *зъ народу хрестіянского* (1591 г., АЗР, т. 4, 38).

3. Абстрактныя: *Браку приабретеніе* (Бер., 15); *от початку* (Бер., 90); *брамы суть до аду приводячіе* (Пал., 930); *тежѣ Римского двору писарѣ* (Апокр., 1244)... *До столу нашего приворочаны быти не мають* (1588 г., АЗР, т. 4, 2); *доходы скарбу нашого* (1561 г., БА, ч. 1, 20); *вывели изъ раю* (Інтэрм., XVIII ст.).

4. Аддзеяслоўныя: *без гомону* (Бер., 3); *и знову зъ початку осени ехалемъ* (Дз. Еўл., 131)... *быть в Менску до государева указу* (1655 г., МА, в. 1, 182); *и способом переносу до актѣ подаль экстрактѣ* (1672 г., ИЮМ, в. 28, ч. I, 178).

5. Часу: *отъ всходу ажѣ и до заходу слонца* (АЗР, т. 4, 526–527); *року 1564 месеца генваря* (Дз. Еўл., 128); *а веку моего три четверти, року припадати ми почало, и мешкал в него до году* (Тр., 1); *ане мает скупати аж от року до року, держати ажѣ до другого року* (ЛС, 1529, 86); *от поранку аж до вечора битва ся точыла* (Атыл., 175).

6. З'явы прыроды: *О загашанье огню* (1347 г., ВС, 12); *и покрыи ми его добрым сукномъ для дождчу и для ветру* (Тр., 23); *От великого морозу* (Барк. л., 6); *редкий день минулъ без снегу* (там жа, 7); *в лете дождю не было* (там жа, 9); *для пильнованья огню* (1679 г., ИЮМ, в. 1, 47); *за скидане снегу* (1683 г., ИЮМ, в. II, 20).

7. Пачуцці, перажыванні і псіхічны стан чалавека: *О детехъ, который еще не имеютъ летъ розуму* (1347 г., ВС, 12); *чутье голоду*

(Бер., 1); *незатрудняла розуму* (Ев. Кал., 147)... *Нехай моему сорому будет кінець* (Тр., 65); *встыду людского* (АГС, кн. 5, 312); *полонь гневу й іаду* (зб. XVII ст.).

8. Назоўнікі, якія абазначаюць канкрэтныя прадметы: *а таіа Слишковаіа не маеть того дому* (1516 г., ЛМ, КСД, т. 1, 262); *намесникъ Супраского монастыру* (1679 г., АГС, кн. 1, 92); *ани ставу и млыну ни хто не борониль* (1582 г., АМГС, т. 36, 36)... *за роботу печы и фундаменту* (1690 г., ИЮМ, в. 13, 117); *записую и дарую... половицу дому и пляцу* (1644 г., МА, в. 1, 165).

9. З прыназоўнікамі: а) з прыназоўнікам з (с): *спаде з мосту в ровь* (Супр. сп., 9); *изъ двору королевского* (Дз. Еўл., 150)... *с того ставу и млыну* (1592 г., МА, в. 1, 63); *с того огорода* (1582 г., АМГС, т. 36, 136); б) з прыназоўнікам до: *до Медвежого Логу* (1557 г., МА, в. 1, 21); *ажь до високого холму* (1678 г., ИЮМ, в. 1, 60)... *вернувши ся до Рыму* (Атыл., 185); *до каменного логу* (1646 г., ИЮМ, в. 24, 393); в) з прыназоўнікам од (от): *починаетя... бокомъ одъ обрубѹ* (1554 г., АГЛТ, т. XI, 17); *на сей стороне одъ замку Рогачевского* (1556 г., там жа, 27)... *За привезене бервеня старого одъ мосту* (1629 г., ИЮМ, в. 13, 122); г) з прыназоўнікам у і інш.: *тынь у того садку раскидан* (1582 г., АМГС, т. 36, 136); *подле мосту и двора митропольего* (1514 г., МА, в. I, 13)... *перекопъ коло замку и коло паркану местского копати* (1561 г., БА, ч. 1, 22); *посередь острогу* (1656 г., МА, в. I, 183).

10. Назоўнікі, што абазначаюць матэрыял: *тогда взялъ кожух лисий а литру шолку* (1515 г., ЛМ, КСД, т. I, 260); *а на ижоте зеленого оксамиту саянь* (Тр., 67)... *Полбайку до обиця санокъ* (1688 г., ИЮМ, в. V, 15); *Тыну возы два* (1688 г., там жа, 30); *Едвабу мотокъ* (1688 г., там жа, 30); *за три возы дору, за семь возъ дору* (1681 г., ИЮМ, В. I, 170).

Прыведзены матэрыял паказвае, што ў мове беларускай народнасці канчаток -у ў асновах на -о шырока распаўсюдзіўся. Яго мы сустракаем у розных семантычных групах слоў. Асаблівае пашырэнне знайшоў канчаток -у ў род. склоне ў назоўніках зборных, рэчывых і абстрактных, а таксама ў назоўніках, утвораных ад дзеясловаў, назоўніках, якія абазначаюць час. Апошнія дзве групы фактычна з'яўляюцца па значэнню абстрактнымі. Распаўсюджанне канчатка -у ў род. склоне ў гэты перыяд у беларускай мове было настолькі шырокім, што закранула групу назоўнікаў з канкрэтным значэннем, а таксама назоўнікі, якія ўжываюцца ў злучэнні з прыназоўнікамі.

Што датычыцца націску, то пераважная большасць назоўнікаў, прытым розных семантычных груп, з канчаткам -у ўжываецца пры націску на аснове. Сюды ўваходзяць як словы аднаскладовыя, так і словы двух і больш складоў. Усе гэтыя словы з былым сыходным тыпам націску. Аднак сустракаецца пэўная колькасць слоў з націскам на канчатку. Гэта словы розных семантычных груп і разнастайныя адносна колькасці складоў – аднаскладовыя, двухскладовыя і многаскладовыя: *дожджу, стыду, песку, свинцу, огню, кабаку, станку, фитилю, тютюну, чесноку, пастарнаку, монастыру, инвентару*. Сярод пералічаных слоў можна вызначыць дзве групы: словы спрадвечна ўсходнеславянскія (*дожджу, стыду, свинцу, огню, станку, чесноку*) і словы запазычаныя (*кабаку, фитилю, тютюну, монастыру, инвентару*). Адзначаныя спрадвечна ўсходнеславянскія словы ў мінулым вызначаліся ўзыходным націскам і, натуральна, пазней у іх націск перайшоў з асновы на канчатак, у выніку чаго канчатак -у аказаўся націскным. Што датычыцца запазычаных слоў, то апошня, мабыць, прынялі канчатак -у па аналогіі з першай групай слоў.

Аднак працэс пераходу -у ў асновы на -о не захапіў цалкам адзначаныя катэгорыі назоўнікаў, таму ў мове старажытных помнікаў паралельна ўжываюцца канчаткі -у і -а ў разгледжаных вышэй катэгорыях слоў. Прывядзём прыклады.

1. Назоўнікі, якія абазначаюць рэчывыя прадметы: *овса мехи два* (1681 г., ИЮМ, в. I, 244); *ледво жывое съ хлеба выпутиты казалъ* (АГС, кн. 5, 246 247)... *дай крошку хлеба* (Барк. л., 27); *овса мерки две* (1714 г., ИЮМ, в. 22, 112).

2. Назоўнікі, якія абазначаюць зборныя паняцці: *а одъ леса до калиты* (1679 г., АГС, кн. 1, 58); *съ тое стороны против виноградника* (АГС, кн. 5, 18); *до верху леса... и по край леса* (там жа, 47).

3. Назоўнікі, якія абазначаюць абстрактныя паняцці: *подлугъ давного обычая* (1499 г., БА, ч. 1, 5)... *король французский съ сего света шизель* (Водп. Км., 175).

4. Аддзеяслоўныя назоўнікі: *або судья больше взял от кого пересуда против уставы нашео* (ЛС, 1529 г., 51).

5. Назоўнікі, якія абазначаюць час: *индикта шостого* (1679 г., АГС, кн. I, 49); *Тут же подле ворот будетъ стояти зраня до обеда и до полудня* (там жа, 27).

6. Назоўнікі, якія абазначаюць перажыванні, псіхічны стан, пачуцці чалавека: *И вы снова убоитесь бжия гнева* (1468 г., Гр. кал. ін. сп., ч. II, 23); *погибелного гнева* (Ев. Кал., 4).

7. З прыназоўнікамі: а) з прыназоўнікам з (с): *З Меньска до Слуцка* (1582 г., АМГС, т. 36, 49); *з двора ў лес* (там жа, 74); *наши з Копыля ехали* (Дз. Еўл., 154)... *взято с кубла простицу синюю* (1582 г., 322); б) з прыназоўнікам до: *прыежчали до млына* (1582 г., АМГС, т. 36, 4); *и до свирна* (1582 г., там жа, 114)... *до того дуба* (1623 г., ИЮМ, в. 23, 311); *ехалемь былъ до Новгородка* (Дз. Еўл., 156); в) з прыназоўнікам одъ (отъ): *от Менска до Полоцка* (Барк. л., 36); *одъ воза* (1697 г., ИЮМ, в. II, 184)... *одъ того копъца дорогою отъ Илемъницы до Суража* (1623 г., ИЮМ, в. 23, 310); г) з іншымі прыназоўнікамі: *ножы угорские у поеса* (1582 г., АМГС, т. 36, 2); *за тилване поденицьковъ коло ратуша* (1681 г., ИЮМ, в. 1, 154); *светлицу ведле кабака* (1688 г., ИЮМ, в. 1, 6); *водлуг листа подводного* (1595 г., МА, в. I, 74); *подле того пляца* (1617 г., там жа, 107).

Супастаўленне ўжывання канчаткаў *-а* і *-у* ў разгледжаных семантычных групах слоў паказвае, што канчатак *-а* ў дадзеных групах сустракаецца значна радзей, чым канчатак *-у*. Асобна трэба вылучыць канкрэтныя назоўнікі, якія ўжываюцца з прыназоўнікамі. Тут у колькасных адносінах пераважаюць формы на *-а*. Гэта і зразумела, бо прыналежнасць дадзеных слоў да канкрэтных мае перавагу над значэннем напрамку дзеяння, які выражаецца прыназоўнікам у злучэнні з назоўнікам. Як вядома, значэнні прыназоўнікаў па сутнасці выражаюць абстрактныя паняцці (напрамак дзеяння, месца дзеяння і інш.). Назоўнікі ж могуць абазначаць і канкрэтныя прадметы і абстрактныя паняцці. У выпадках, дзе злучаецца прыназоўнік з абстрактным або блізкім да яго па значэнню назоўнікам, звычайна ўжываецца канчатак *-у*. У такім злучэнні значэнне прыназоўніка і значэнне назоўніка супадаюць, г. зн. як прыназоўнік, так і назоўнік абазначаюць абстрактныя паняцці. І зусім натуральна, што ў такіх злучэннях асноўным пераважаючым канчаткам з'яўляецца *-у*.

У злучэннях жа прыназоўніка з канкрэтным назоўнікам значэнні прыназоўніка і назоўніка розныя. У такіх злучэннях найбольш назіраецца хістанняў ва ўжыванні канчаткаў *-а* і *-у*. Канчатак *-у* ў злучэннях дадзенага тыпу апраўдваецца абстрактным значэннем прыназоўніка, а таксама аналогіяй з абстрактнымі і іншымі назоўнікамі з канчаткам *-у*. Канчатак жа *-а* апраўдваецца тым, што асноўная семантычная нагрузка ў дадзеных злучэннях падае на назоўнік. Гэты факт і абумовіў перавагу канчатка *-а* ў злучэннях прыназоўнікаў з канкрэтнымі назоўнікамі.

У беларускай нацыянальнай мове маем прыблізна такі ж малюнак у распаўсюджанні канчатка *-у* ў род. склоне муж. роду, што і ў мове бе-

ларускай народнасці. У беларускай нацыянальнай мове канчатак *-у* характэрны для назоўнікаў рэчыўных, зборных, абстрактных, аддзяяслоўных, для назоўнікаў, што абазначаюць часавыя паняцці і інш.

<...>

Такім чынам, працэс пранікнення канчатка *-у* ў асновы на *-о* з'яўляецца складаным і супярэчлівым. З аднаго боку, ён ахапіў значную частку назоўнікаў пэўных семантычных груп з пэўнымі тыпамі былога націску (маюцца на ўвазе ўзыходны і сыходны тыпы націску), пранікнуўшы і ў словы з канкрэтным значэннем. З другога боку, і групы назоўнікаў, у якіх стала замацаваўся канчатак *-у*, не пазбаўлены канчатка *-а*. Вось чаму ў беларускай мове назіраецца паралельнае ўжыванне канчаткаў *-у* і *-а* ў разглядаемых катэгорыях слоў, пачынаючы ад самай старажытнай пары і да нашага часу. Даныя сучаснай беларускай мовы сведчаць, што разглядаемы працэс з'яўляецца жывым працэсам і цяпер. Аб гэтым гаворыць тое, што канчатак *-у* паслядоўна ўжываецца ў пэўных семантычных групах назоўнікаў. Нават больш таго, новыя словы гэтых груп таксама прымаюць канчатак *-у* (*апетыту, дусту, бензіну, бензолу, тавоту, камунізму*) у дыялектах і інш. Але нягледзячы на гэта, усё ж назіраецца тэндэнцыя да змяншэння ўжывання форм на *-у* ў род. склоне: у дыялектах, напрыклад, дзе формы на *-у* стала ўжываюцца ў пэўных групах назоўнікаў, сустракаем больш частае ўжыванне форм на *-а* ў параўнанні з старажытнай беларускай мовай. Нават у літаратурнай мове, дзе ўжыванне канчатка *-у* ўзаконена правапісам, нярэдка выпадакі ўжывання *-а* побач з канчаткам *-у* ў мове аднаго і таго ж пісьменніка, часам адных і тых жа словах.

Скланенне назоўнікаў *вока, вуха, плячо**

<...>

3. У творным склоне множнага ліку назоўнікі *вока, вуха* і *плячо* ўжываюцца з канчаткам *-амі*, які замацаваўся ў якасці літаратурнай нормы. У мове мастацкай літаратуры і перыядычнага друку пад уплывам размоўнага стылю і народных гаворак шырока ўжываюцца формы з кан-

* Тэкст прыводзіцца па выданні: Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; [рэд.: М. В. Бірыла, П. П. Шуба]. Мінск, 1985–1986. Ч. 1 : Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск. 1985. С. 99.

чаткам *-ыма*: *вачыма*, *вушыма*, *плячыма*. Паралелізм ва ўжыванні канчаткаў *-амі* і *-ыма* ў мове мастацкай літаратуры, а таксама тэндэнцыі да пашырэння апошняга ва ўсіх пісьмовых стылях дае падставу меркаваць, што абедзве формы можна лічыць варыянтамі літаратурнай нормы.

4. У месным склоне множнага ліку назоўнікі *вока*, *вуха* маюць канчатак *-ах*. У мове мастацкай літаратуры і ў размоўным стылі ўжываюцца формы *у ваччу*, *у вушшу*, якія ўзыходзяць да старых форм роднага і меснага склонаў парнага ліку: *у вушшу Аксінні* (А. Кулакоўскі); *Наталля ў ваччу яе прачытала падзяку* (К. Чорны). Гэтыя формы па значэнню набліжаюцца да прыслоўя, і калі яны не маюць пры сабе дапаўнення ў родным склоне, то, згодна з Правіламі беларускай арфаграфіі і пунктуацыі, пішуцца злітна: *Уваччу забліскалі іскрыкі смяшлівасці* (Я. Колас); *Нешта глуха дзынкнула ўвушшу* (М. Стральцоў).

3.3. ЗАЙМЕННІК

П. Я. Юргелевіч

Займеннік*

Займеннікі, якія ў сучаснай беларускай мове скланяюцца на ўзор прыметнікаў, паводле іх старажытных асноў падзяляюцца на дзве групы: да адной належаць займеннікі, якія мелі асновы на *jo*, *ja*, да другой – займеннікі з асновамі на *o*, *a*.

У працэсе далейшага развіцця галосныя асноў адышлі да канчаткаў, як гэта адбылося ў назоўніках і прыметніках, у выніку чаго былыя асновы на галосны гук сталі канчацца зычным гукам – цвёрдым, калі яны раней канчаліся на *o*, *a*, і мяккім, калі канчаліся на *jo*, *ja*. Такім чынам, усе сучасныя займеннікі з цвёрдай асновай тыпу *сам*, *самы*, *той*, *гэты*, *зэны*, *ніхто* паходзяць ад займеннікаў з старажытнымі асновамі на *o*, *a*, займеннікі з мяккімі асновамі тыпу *мой*, *свой*, *наш*, *ваш*, *чый* – ад займеннікаў з старажытнымі асновамі на *jo*, *ja*.

Займеннікі з мяккай асновай у старажытнасці скланяліся на такі ўзор.

* Тэкст прыводзіцца па выданні: Юргелевіч П. Я. Курс сучаснай беларускай мовы з гістарычнымі каментарыямі / пад рэд. М. С. Яўневіча. Мінск, 1974. С. 272–285.

	Адзіночны лік			Множны лік		
	м. р.	ж. р.	н. р.	м. р.	ж. р.	н. р.
Н.	<i>и (jь)</i>	<i>е</i>	<i>я</i>	<i>и</i>	<i>я</i>	<i>я</i>
	<i>(онъ)</i>	<i>(оно)</i>	<i>(она)</i>	<i>(они)</i>	<i>(она)</i>	<i>(она)</i>
Р.	<i>его</i>	<i>его</i>	<i>еѣ</i>	<i>ихъ</i>	<i>ихъ</i>	<i>ихъ</i>
Д.	<i>ему</i>	<i>ему</i>	<i>еи</i>	<i>имъ</i>	<i>имъ</i>	<i>имъ</i>
В.	<i>и (jь)</i>	<i>е</i>	<i>ю</i>	<i>ѣ</i>	<i>я</i>	<i>ѣ</i>
Т.	<i>имъ</i>	<i>имъ</i>	<i>ею</i>	<i>ими</i>	<i>ими</i>	<i>ими</i>
М.	<i>емь</i>	<i>емь</i>	<i>еи</i>	<i>ихъ</i>	<i>ихъ</i>	<i>ихъ</i>

Парны лік

	м. р.	ж. р.	н. р.
Н.-В.	<i>я</i>	<i>и</i>	<i>и</i>
Р.-М.	<i>ею</i>	<i>ею</i>	<i>ею</i>
Д.-Т.	<i>има</i>	<i>има</i>	<i>има</i>

Як відаць, яшчэ да з'яўлення ва ўсходніх славян пісьменнасці формы назоўнага склону ўказальнага займенніка *и* (*е, я*) у адзіночным ліку і *и* (*я, ѣ*) у множным былі заменены блізкімі да іх па значэнні і функцыях формамі назоўнага склону ўказальнага займенніка *онъ* (*оно, она*) у адзіночным, *они* (*она, оны*) у множным ліку. У старажытных помніках славянскай пісьменнасці формы *и, е, я* ў самастойным ужыванні не засведчаны, яны сустракаюцца толькі ў складаных словах як першы або апошні іх кампанент: *иже, еже, яже* (*які, якое, якая*), *добръи, доброе, добрая, тьи, тое, тая* і г. д. Замена гэта была выклікана вялікай аманімічнасцю формаў назоўнага склону займенніка *и* (*е, я*). Напрыклад, форма мужчынскага роду адзіночнага ліку *и* была аманімічная формам вінавальнага склону адзіночнага ліку, назоўнага склону множнага ліку, назоўна-вінавальнага склону ніякага і жаночага роду парнага ліку, а таксама і злучніку *и*.

Пазней, калі ўказальны займеннік *онъ* (*оно, она*) ператварыўся ў асабовы і калі ў старажытнарускай мове развіліся катэгорыі адушаўлёнасці і неадушаўлёнасці назоўнікаў, прычым адушаўлёныя назоўнікі ў вінавальным склоне набылі такую форму, як і ў родным, гэты займеннік у вінавальным склоне таксама набыў форму, аднолькавую з формай роднага: замест ранейшых формаў *и, е, ю* ў адзіночным, *ѣ, я, ѣ* ў множным ліку сталі ўжываць: *его* – для мужчынскага і ніякага роду, *еѣ* – для жаночага ў адзіночным ліку, *ихъ* – у множным ліку.

Як вядома, у пэўны перыяд развіцця беларускай мовы перад гукам *о* ў пачатку слова і пачатку склада ўзнік прыстаўны гук *в*: *восем, вока, вон, воцат, Лявон, Лявоніха, волава*. Можна было чакаць развіцця прыстаўнога *в* перад *о* і ў назоўным склоне займенніка *он* (*она, оно*), як ва ўкраінскай мове: *він, воно, вона*. Аднак у беларускай мове гэтага не здарылася, таму што ў старажытнарускай мове існавала прыслоўе *вонъ*, з якім форма займенніка была б аманімічная. У назоўным склоне займенніка развіўся іншы прыстаўны гук *ј* па аналогіі з ускоснымі склонамі, формы якіх мелі *ј*: *јаго, јаму, јім* і г. д. Так у беларускай мове замацавалася форма *јон* (*јана, јано*).

У канцы старажытнарускага перыяду гісторыі мовы назоўнікі, як вядома, у множным ліку страцілі катэгорыю роду, а затым страцілі гэтую катэгорыю ў множным ліку і ўсе словы, што паяснялі або замянялі назоўнікі (прыметнікі, парадкавыя лічэбнікі, дзеепрыметнікі і займеннікі). Зніклі родавыя формы множнага ліку і займенніка *ён* (*яна, яно*), прычым у беларускай мове ў назоўным склоне множнага ліку замацавалася ранейшая форма жаночага роду *яны*, у рускай і ўкраінскай мовах ранейшая форма мужчынскага роду *они* (*вони*).

Адсутнасць прыстаўнога *н* ва ўскосных склонах займенніка *ён* (*яна, яно*) у становішчы пасля прыназоўнікаў (*з ім, у яго, пры ёй* – адна з найбольш цікавых асаблівасцей беларускай мовы.

Узнікае пытанне: ці прыстаўнога *н* у гэтым займенніку ніколі не было ў беларускай мове, ці ён быў, як ва ўсіх іншых славянскіх мовах (руск. *с ним, к нему, в нём*; укр. *на нім, до нього, до неї, з ними*; польск. *z nimi, do niego, w niej*; словацк. *s nimi, poála nego, v nich*), а потым, у пэўны перыяд развіцця беларускай мовы, адпаў?

Як вядома, у праславянскай мове былі тры прыназоўнікі, якія канчаліся гукам *н*: *вън, кън, сън*. Калі гэтыя прыназоўнікі стаялі перад словамі, што пачыналіся зычным гукам, то *н* адпадаў: *къ брату, въ домъ, съ вами*, калі перад словамі, што пачыналіся галосным і *ј*, – *н* захоўваўся: *къ ему, съ нимъ, въ емъ*. У далейшым *н* адышоў да займенніка: *къ нему, съ нимъ, въ немъ*, а з цягам часу гэты займеннік з прыстаўным *н* стаў ужывацца не толькі пасля прыназоўнікаў *къ, въ, съ*, але і пасля ўсіх іншых: *за ним, о нем, на нем*.

Так узнікла гэта з’ява (прыстаўны *н* у займенніку) ва ўсіх славянскіх мовах. Была вядома яна старабеларускай мове ў перыяд яе фарміравання, пра што сведчаць помнікі старабеларускай пісьменнасці: *мьсти-славъ прислалъ въ ригуоу своего лоучышего попа керъмея и съ нимъ оумьна мѡужа пантелья* (Дагаворная грамата князя Мсціслава Давыдавіча з Ры-

гай і Гоцкім берагам, 1229); *хто коли на него молвить...* (Грамата караля Уладзіслава князю Скіргайлу, 1387); *и по немъ межы собою господара не мели; ты з ним гараздъ живеш...* (Летапіс па спісу Рачынскага, канец XVI ст.). Але ўжо з XV ст. у помніках старабеларускай пісьменнасці трапляюцца выпадкі ўжывання ўскосных склонаў займенніка *ён* (*яна, яно*) пасля прыназоўнікаў без прыстаўнога *н*, прычым такіх выпадкаў больш у тых помніках, мова якіх бліжэй да народнай мовы: *зь ей же* (40 б Сб. XV в. Публ. б. 391), *оу ей бы* (58 ib.) (Я. Ф. Карскі); *ја за јаје богу пакланюся... прарок із вялікай немарасцяй ад іх пайшоў на тую гару...* (Аль-Кітаб, рукапіс, напісаны арабскімі літарамі ў першай палове XVI ст.); *лучей за іего меваліся... подле іего... далисьмы за іего тры копы грошы...* (Прамова Івана Мялешкі, канец XVI – пачатак XVII ст.).

Такім чынам, беларускай мове, як і ўсім іншым славянскім мовам, у свой час уласцівы быў прыстаўны гук *н* ва ўскосных склонах займенніка *ён* (*яна, яно*) пасля прыназоўнікаў. Пра гэта сведчаць не толькі помнікі старабеларускай пісьменнасці, але і лексіка сучаснай мовы, у якой ёсць словы з прыстаўным ці ўстаўным *н* таго самага паходжання: *нутро, нутраны, снедаць, зняць, падняць* і інш. (*сън-ѣдати > снедаць, сън-ѣти > зняць, вѣн-утри > ўнутры*).

Што з’явілася прычынай знікнення прыстаўнога *н* у асабовым займенніку *ён* (*яна, яно*) пасля прыназоўнікаў у беларускай мове? Як відаць, асноўная прычына гэтага – моцная вакалізацыя гука *ј* у старабеларускай народнай мове, у выніку чаго *ён* стаў яшчэ ў большай ступені санорным, чым гук *н*, асабліва ў пачатку слоў: *јаловы, јушка, јаго, јаму, јім*. Таму стала адпадаць патрэба ў замене гука *ј* прыстаўным гукам *н* у займенніку *ён* пасля прыназоўнікаў. Замест ранейшых формаў з прыстаўным *н* і без яго (*јаму – к нямю, јаго – з няго, јіх – з ніх, јімі – з німі*) паступова замацаваліся толькі адны – без *н*: *јаму – к јаму, јаго – з јаго, јіх – з јіх, јімі – з јімі*, тым больш што калі займеннікі *іх, яго* былі не асабовыя, а прыналежныя, то перад імі прыстаўны *н* ніколі не ўзнікаў ні ў адной з славянскіх моў; параўн. у рускай мове: *с него ничего не возьмешь* і *с его брата ничего не возьмешь; у них ничего нет* і *у их друзей ничего нет*.

Несумненна таксама, што значную ролю ў пазбаўленні ўскосных склонаў займенніка *ён* (*яна, яно*) пасля прыназоўнікаў ад прыстаўнога *н* адыграла аналогія са склонавымі формамі без прыназоўнікаў.

Апрача займеннікаў *у, е, я*, да займеннікаў з мяккімі асновамі належалі *сь, се, си, чьи, чья, чье, мои, мое, моя, свои, свое, своя, нашь, наше, наша, вашь, ваше, ваша* і інш. Указальны займеннік *сь* (*се, си*) скланяўся наступным чынам.

	Адзіночны лік			Множны лік		
	м. р.	н. р.	ж. р.	м. р.	н. р.	ж. р.
Н.	<i>сь</i>	<i>се</i>	<i>си</i>	<i>си, сии</i>	<i>си</i>	<i>сиѣ</i>
Р.	<i>сего</i>	<i>сего</i>	<i>сеѣ</i>	<i>сихъ</i>	<i>сихъ</i>	<i>сихъ</i>
Д.	<i>сему</i>	<i>сему</i>	<i>сеи</i>	<i>симвъ</i>	<i>симвъ</i>	<i>симвъ</i>
В.	<i>сь, сего</i>	<i>се</i>	<i>сю, сию</i>	<i>сиѣ</i>	<i>си</i>	<i>сиѣ</i>
Т.	<i>симвъ</i>	<i>симвъ</i>	<i>сею</i>	<i>сими</i>	<i>сими</i>	<i>сими</i>
М.	<i>сёмь</i>	<i>сёмь</i>	<i>сеи</i>	<i>сихъ</i>	<i>сихъ</i>	<i>сихъ</i>

Парны лік

	м. р.	н. р.	ж. р.
Н.-В.	<i>си</i>	<i>сии</i>	<i>сии</i>
Р.-М.	<i>сею</i>	<i>сею</i>	<i>сею</i>
Д.-Т.	<i>сима</i>	<i>сима</i>	<i>сима</i>

Указальны займеннік *сь* (*се, си*), у поўнай форме – *сьвѣ, сее, сия*, у сучаснай беларускай мове сустракаецца звычайна ў складаных словах як іх кампанент або постпазіцыйная часціца: *сѣлета* або *сяголета*, *сѣння* або *сягоння*, *сѣй-той* або *той-сѣй*, *сѣе-тое* або *тое-сѣе*, *сяго-таго* або *таго-сяго*, *сяму-таму* або *таму-сяму*, *сім-тым* або *тым-сім*, *ні сѣе ні тое* або *ні тое ні сѣе*; *камусь*, *чамусь*, *хтось*, *штось*, *кагось*, *чагось* або *камусьці*, *чамусьці*, *хтосьці*, *чагосьці*, *кагосьці*, *кімсьці*, *чымсьці*. У словах з дзвюма постпазіцыйнымі часціцамі (*камусьці*, *чамусьці*, *штосьці*, *кагосьці*, *чымсьці*, *кімсьці* і г. д.) абедзве гэтыя часціцы паходзяць з указальных займеннікаў *сь, ти*.

На наш погляд, з беларускай літаратурнай мовы беспадстаўна «выключаецца» ўказальны займеннік *гэны* (*-ае, -ая*). Б. Тарашкевіч, напрыклад, прыводзіць займеннік *гэны* побач з указальнымі займеннікамі *гэты, той* (гл.: Тарашкевіч Б. Беларуская граматыка для школ. Вільня, 1929. С. 91). Ёсць ён у «Словаре белорусского наречия» І. Насовіча (1870):

«**Гено**, нар. Это оно. Гено так. Гено ты уцеч хочаш! **Гений**, *местоимен.* этот, оный. Геного коня запрежи, а геного остав. Геним дай.

Генык, нар. этак. Генык будзецъ лепей».

Сустракаецца займеннік *гэны* і ў творах нашых старэйшых пісьменнікаў Я. Купалы, Я. Коласа і іншых: *Як з плеч гара звалілася з нялёгкай гэнай з'явай*, з «пяцёркай» *расквіталіся і далей зноў за справу* (Я. Купала); *А ў ногі не калоліся гэныя зоркі?* (Я. Купала); *Другія мыслі захадзілі*

і гэны пыл загарадзілі (Я. Колас); *Вось у гэным і сэнс* (Ц. Гартны); *Тут гараваў працоўны люд ад гэных войнаў, ад гэных смут* (У. Дубоўка); *Ён змоўк на хвіліну, думаў, што Панас нешта адкажа на гэныя словы пра махорку* (П. Галавач); *Былі ў іх намеры выкарыстаць гэную школу як апошні сродак выратаваць сябе ўцёкамі* (М. Лынькоў).

У «Граматыцы беларускай мовы» (Т. 1. Мінск, 1962. С. 281) адзначаецца: «У мове мастацкай літаратуры пад уплывам мясцовых гаворак сустракаецца займеннік *гэны*, які мае значэнне ‘больш далёкі, няпэўны’. Слова *гэны* можа ўжывацца ў значэнні займенніка *гэты* тады, калі ў сказе ўжо ёсць займеннік *гэты*; замена робіцца ў стылістычных мэтах. Займеннік *гэны* трапляе ў мову мастацкай літаратуры з народных гаворак, для літаратурнай жа мовы ён не характэрны».

У «Беларуска-рускім слоўніку» (М., 1962) займеннік *гэны* прыводзіцца так: *гэны мест. указ. обл. м. (отдалённый)* тот.

На нашу думку, перакладаць беларускі ўказальны займеннік *гэны* на рускую мову займеннікам *тот* не зусім правільна; дакладней было б перакласці яго займеннікам *оный*, бо абодва яны па сваім паходжанні роднасныя і значэнне іх амаль аднолькавае: яны паказваюць на ўжо вядомы прадмет або з’яву ці на прадмет мовы, названы ў папярэднім сказе.

Указальны займеннік *оный* ёсць ва ўсіх тлумачальных слоўніках рускай мовы з рознымі паметамі: устар., стар., книжн. У рускай народнай мове гэты займеннік не ўжываецца; займеннік жа *гэны* даволі распаўсюджаны ў беларускай народнай мове, ужываецца таксама і ў мове беларускай мастацкай літаратуры.

Займеннікі прыметнікавай формы, як і прыметнікі, яшчэ на глебе праславянскай мовы выступалі ў кароткай і поўнай формах. Кароткія формы займеннікаў *гэты*, *гэны* ўтварыліся з двух слоў-кампанентаў: указальнай часціцы *he* і ўказальных займеннікаў *ть*, *онь*: *he + ть*, *he + онь*. Пазней гук *e* прыпадобніў да сябе суседні гук *o*, што дало *he + онь*, а з тым у выніку сцяжэння двух *e* ў адзін гук атрымалася кароткая форма займенніка *hentь*. Кароткія формы займеннікаў *het* і *hen* склаліся на ўзор назоўнікаў з адпаведнымі асновамі.

Поўныя, або складаныя, формы займеннікаў утварыліся шляхам далучэння да кароткіх указальнага займенніка *яь*: *hetъьь*, *hentъьь*, *тъьь*. Працэс утварэння поўных формаў, відаць, пачаўся ў перыяд распаду праславянскай мовы на асобныя дыялекты і закончыўся ў X–XI стст.

Калі адбылося падзенне рэдукаваных гукаў *ъ* і *ь*, то поўная форма займенніка *hetъьь* дала *гэты(й)*, *hentъьь* > *гэны(й)*, *тъьь* > *тый*.

Як вядома, рэдукаваны галосны *ъ* у дыялектах, з якіх потым развілася беларуская мова, перад гукамі *i* заўсёды даваў гук *ы*: *малады, мый*. Як жа ў займенніку *тый* гук *ы* ператварыўся ў *о*? Фанетычным шляхам гук *о* тут узнікнуць не мог. Заставаўся шлях аналогіі, напрыклад, з формай назоўнага склону гэтага займенніка ніякага роду *тое*, а таксама з формамі прыналежных займеннікаў тыпу *мой, свой, твой*.

Цікавая і другая асаблівасць займеннікаў беларускай мовы *эты, гэны* – наяўнасць пачатковага *г*. У рускіх займенніках *г* няма. Большасць беларускіх мовазнаўцаў памылкова аднеслі гэты *г* да прыстаўных гукаў: паколькі ў рускай мове гэтага гук *г* ў займенніках няма, а ў беларускай ёсць, значыць, ён прыстаўны, бо ў беларускай мове ёсць прыстаўныя гукі. Так прыстаўным гукам палічылі *г* і ў слове *гісторыя*, і ў словах *эты, гэны, гэі* (гл., напрыклад, «Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі». Мінск, 1959; «Нарысы па гісторыі беларускай мовы». Мінск, 1957). Такі пункт гледжання тым больш дзіўны, што пытанне гэта даўно вырашана інакш. «У тую эпоху, – піша Ф. Ф. Фартунатаў, – калі ў агульнаславянскай мове перад пачатковым *e* развілася *i*, пачатковае *h* з індаеўрапейскага *h* яшчэ захавалася ў націскным *he*. Я паказваў ужо раней на тыя падставы, якія прымушаюць мяне дапусцаць для індаеўрапейскай мовы прыдыханне, напрыклад, у пачатку таго займеннага кораня, які з’яўляецца ў рускім *э* (у *этом*) або ў лацінскіх *ho-*, *hi-* (з *hoi*) у *hos*, *his*, але раней я дапускаў магчымасць таго, што ў эпоху распаду агульнаславянскай мовы індаеўрапейскае прыдыханне наогул ужо знікла. Я цяпер бачу, што з супастаўлення паміж сабою ўсіх славянскіх моў трэба вывесці тое заключэнне, што перад галоснай з поўным (не другарадным) націскам пачатковае прыдыханне не знікла і ў эпоху распаду агульнаславянскай мовы: у тых выпадках, дзе мы можам дапусцаць для агульнаславянскай мовы пачатковае *h* перад такой галоснай (прыклады вядомы іменна для *he*), мы знаходзім страту прыдыхання ў паўднёваславянскіх мовах і ў велікарускай мове, між тым як у заходнеславянскіх мовах, ва ўкраінскай і ў беларускай у гэтых выпадках з’яўляецца тут у (пішацца літара *h*), што павінна паказваць на існаванне прыдыхання ў эпоху распаду агульнаславянскай мовы...»¹. І далей: «Агульнаславянскае *hé* у гэтым *e = ce* тое ж, зразумела, што і ў **he = to* або ў **he = vo*, **he = no* і г. д.; з гэтага, *he* – велікарускае *э*-, напрыклад, у *это, эво*, беларускае *ге*-, напрыклад, у *гето, ено*, украінскае *ге*-, напрыклад, у *ген*

¹ Фортунатов Ф. Ф. Избранные труды : в 2 т. М., 1956–1957. Т. 2. 1957. С. 218.

ген – “вон там”, *генде* “там”, *генто* – “недавно”, *гев* – “сюда”, чэшскае *he-* у *hen* – “там” (пры *hyn*), *hevka*, польскае *he-* у *hen* “вон, вон”, кашубскае *he* у *hevo* – “вот” і г. д.»¹.

Выходзіць, што ў агульнаславянскай мове было *hé-*; яно перайшло сюды з індаеўрапейскай, але ў час распаду агульнаславянскай мовы ў паўднёvasлавянскіх і рускай мовах *h* адпала, а ў беларускай, украінскай і заходнеславянскіх – захавалася. Такім чынам, у гэтых мовах гук *z* не прыстаўны, а спрадвечны. Такого пагляду на паходжанне *z* у займенніку *зэты* прытрымліваўся і А. А. Шахматаў: «У складзе з указальнаю часціцай *e* (з *he*, параўн. беларус. *зэ*) *ть* утварае займеннік, які служыць для найбліжэйшага ўказання: велікарус. *этот, эта, это*, беларус. *зэты*»². А. А. Шахматаў пісаў таксама: «Узвесці карань *e* да агульнаславянскага *e* нельга, таму што пачатковае *e* атрымала б перад сабой *i* (*j*). Таму неабходна дапусціць, што гэты карань гучаў у агульнаславянскай мове не з пачатковым *e*, а з *h* – *he*. Пацвярджэннем гэтага меркавання з’яўляецца наяўнасць *he* і побач *γ* у некаторых славянскіх мовах у гэтым жа займенным карані:

параўн. укр. *ген, ген-то*
беларуск. *зэты, зэто*
чэшск. *hen, henky*
польск. *hen*
ніжнелуж. *hyn, hunga*.

Падобныя меркаванні вядуць да прызнання, што словы, як *a, ако, ато*, пачыналіся ў агульнаславянскай прамове з *h*, таму што пачатковае *a* атрымала б перад сабой *i* (*j*). Займенны карань *he-*, *ho-*, *ha-* знаходзіць сабе адпаведнасць і ў іншых індаеўрапейскіх мовах, параўн., напрыклад, лацінскае *hodie, hic* з *heic*. Такім чынам, у гэтым выпадку агульнаславянскае *h* у пачатку слова атрымана з індаеўрапейскай прамовы»³.

У польскай, чэшскай і ўкраінскай мовах захаваліся толькі кароткія формы займеннікаў *гэн, зэт*, якія страцілі здольнасць скланяцца і ператварыліся ў прыслоўі. У беларускай мове *зэты, зэны* захавалі поўныя формы і скланяюцца так, як і іншыя займеннікі прыметнікавага тыпу

¹ *Фортунатов Ф. Ф.* Избранные труды : в 2 т. Т. 2. С. 220.

² *Шахматов А. А.* Историческая морфология русского языка. М., 1957. С. 177.

³ *Шахматов А. А.* Очерк древнейшего периода истории русского языка. Петроград, 1916. С. 32–33.

з цвёрдай асновай. З іх утварыліся адпаведныя прыслоўі: *гэтак, гэнак, адгэтуль* і інш.

Былы займеннік *тъ* (*то, та*) спалучыўся з указальным займеннікам *јъ* (*је, ја*), атрымалася: *тъјъ > тьј* > *тој*, *тоје* > *тое, таја* > *тая*. У назоўным склоне множнага ліку замест ранейшых трох форм *ти* (м. р.), *та* (н. р.), *ты* (ж. р.) замацавалася адна форма *ты* для ўсіх трох родаў, якая, злучыўшыся з указальным займеннікам у форме назоўнага склону множнага ліку жаночага роду *ѣ*, дала *тыѣ > тые > тыя*. Па аналогіі з гэтай формай указальнага займенніка змяніліся і іншыя скланавыя формы множнага ліку, а таксама форма творнага склону адзіночнага ліку: *тѣхъ > тяхъ, тѣмъ > тымъ, тѣми > тыми, тѣмь > тымь*.

У рускай мове змянілася толькі форма назоўнага склону адзіночнага ліку мужчынскага роду: *тъ + ть > тот*; у назоўным склоне множнага ліку замацавалася форма назоўнага склону парнага ліку жаночага і ніякага роду *тѣ*.

	Адзіночны лік	Множны лік		Парны лік
Н.	<i>язь, я</i>	<i>мы</i>	Н.	<i>вѣ</i>
Р.	<i>мене</i>	<i>насъ</i>	Р.-М.	<i>наю</i>
Д.	<i>мѣнѣ, ми</i>	<i>намъ, ны, на</i>	Д.-Т.	<i>нама</i>
В.	<i>мене, мя</i>	<i>насъ, на</i>	В.	<i>на</i>
Т.	<i>мѣною</i>	<i>нами</i>		
М.	<i>мѣн</i>	<i>насъ</i>		
Н.	<i>ты</i>	<i>вы</i>	Н.	<i>ва</i>
Р.	<i>тебе (тобе)</i>	<i>васъ</i>	Р.-М.	<i>ваю</i>
Д.	<i>тобѣ, тебѣ, ти</i>	<i>вамъ, вы, ва</i>	Д.-Т.	<i>вама</i>
В.	<i>тебе (тобе), тя</i>	<i>васъ, ва</i>	В.	<i>ва</i>
Т.	<i>тобою</i>	<i>вами</i>		
М.	<i>тобѣ, тебе</i>	<i>васъ</i>		
Н.	–			
Р.	<i>себе (собе)</i>			
Д.	<i>собѣ, себѣ, си</i>			
В.	<i>себе (собе), ся</i>			
Т.	<i>собою</i>			
М.	<i>собѣ, себѣ</i>			

Скланенне асабовых займеннікаў *я, ты* і зваротна-асабовага *сябе* нагадвае скланенне назоўнікаў.

Форма назоўнага склону *я* ўзнікла з усходнеславянскай формы *язь* (*язь > яс > я*); стараславянскай мове ўласціва была форма *азь* (без ётацыі пачатковага гук *а*).

Форма назоўнага склону 2-й асобы *ты* ўласціва ўсім славянскім мовам. Формы роднага склону *мяне, цябе, сябе* адрозніваюцца ад старажытнарускіх формаў *мене, тебе, себе* толькі фанетычна: гук *е* ў першым складзе змяніўся на *я* ў выніку якання, гук *т* – на *ц* у выніку цекання (*тебе > цябе*). У рускай мове канцавое *е* змянілася на *я* не фанетычным шляхам, а па аналогіі з энклітычнымі формамі вінавальнага склону *мя, ты, ся*.

Формы давальнага і меснага склонаў у беларускай мове ўтварыліся з старых усходнеславянскіх формаў: *мьнѣ* дало *мене*, а *тобѣ, собѣ* – *табе, сабе*. У рускай мове ў гэтых склонах замацаваліся формы з асновамі *теб-, себ-*, а ва ўкраінскай, як і ў беларускай, з асновамі *тоб-, соб-*.

Вінавальны склон мае формы, аднолькавыя з родным: *мяне, цябе, сябе*. Энклітычныя формы гэтага склону *мя, ты* зніклі, а *ся* ператварылася ў зваротную часціцу, што ўжываецца са зваротнымі дзеясловамі (*апрунуўся, застаўся*). Зніклі энклітычныя формы *ми, ти, си* і ў давальным склоне.

Формы творнага склону *мною (мною), табою (табою), сабою (сабою)* у выніку адпазення канцавога ненацісканога гук *у* у далі новыя формы – *мной, табой, сабой*, якія ўжываюцца паралельна з старымі: *мной(-ою), табой(-ою), сабой(-ою)*.

Менш змен адбылося ў множным ліку: тут адпаў рэдукаваны галосны *ь* у канцы займеннікаў *нас, нам, вас, вам* і зніклі энклітычныя формы *ны, на, вы, ва*, якія былі ў давальным і вінавальным склонах.

Займеннік *сябе* не мае формы назоўнага склону адзіночнага ліку наогул, як не меў *я* і ў старажытныя часы.

Займеннікі *хто, што* ў старажытнасці скланяліся так:

Н.	<i>кѣто чѣто</i>	В.	<i>кого чѣто</i>
Р.	<i>кого чѣго</i>	Т.	<i>цѣмь чимь</i>
Д.	<i>кому чѣму</i>	М.	<i>комь чѣмь</i>

Формы назоўнага склону *хто, што* паходзяць з былых *кѣто, чѣто*. Працэс змянення *кѣто* на *хто* і *чѣто* на *што* праходзіў такім чынам. Спачатку зніклі рэдукаваныя галосныя *ь* і *ѣ*, у выніку чаго ў займенніку *кѣто* выбухны зычны *к* апынуўся побач з выбухным *т* (*кто*); затым адбылося распадабненне выбухных *кт*, выбухны гук *к* замяніўся фрыкатыўным *х*; так і атрымалася ў беларускай мове *хто*. У займенніку *чѣто*

пасля знікнення *ь* афрыката *ч* (= *ти*) апынулася побач з *т* (*что* = *тшто*), затым пачатковае *т* адпала і атрымалася *што*.

Такім чынам, у беларускай мове пачатковыя *х, ш* у займенніках *хто, што* не этымалагічныя гукі, яны ўзніклі з *к, ч* у выніку акамадацыі. Ва ўсіх ускосных склонах пачатковыя гукі *к, ч* у гэтых займенніках этымалагічныя: *каго, каму* і г. д., *чаго, чаму* і г. д.

У творным склоне форма *цѣмь* атрымалася з ранейшага *кѣмь* у выніку другой палаталізацыі заднеязычных *з, к, х* – змянення іх на свісцячыя *з, ц, с* (свісцячыя да гэтага часу захаваліся ў назоўніках жаночага роду ў давальным і месным склонах: *дарога* – *дарозе, у дарозе, рука* – *руцэ, на руцэ, страх* – *страсе, на страсе*). Аднак у творным склоне форма *цѣмь* не захавалася, а па аналогіі з іншымі склонамі гэтага займенніка і пад уплывам творнага склону займенніка *чым* утварылася форма *кім*. Формы творнага склону *кім, чым* замацаваліся і ў месным склоне, выцесніўшы ранейшыя *комь, чемь*.

У рускай мове *цѣмь* у выніку выраўноўвання асновы займенніка *кѣто* змянілася на *кѣмь* > *кем*, а пад уплывам формы *кем* і форма творнага склону *чим* змянілася на *чем*.

Займеннікі з мяккай асновай мелі наступныя скланавыя формы.

	Адзіночны лік			Множны лік		
	м. р.	н. р.	ж. р.	м. р.	н. р.	ж. р.
Н.	<i>мои</i>	<i>мое</i>	<i>моя</i>	<i>мои</i>	<i>моя</i>	<i>моѣ</i>
Р.	<i>моего</i>	<i>моего</i>	<i>моѣ</i>	<i>моихъ</i>	<i>моихъ</i>	<i>моихъ</i>
Д.	<i>моему</i>	<i>моему</i>	<i>моєи</i>	<i>моимъ</i>	<i>моимъ</i>	<i>моимъ</i>
В.	<i>мои,</i> <i>моего</i>	<i>мое</i>	<i>мою</i>	<i>моѣ</i>	<i>моя</i>	<i>мою</i>
Т.	<i>моимъ</i>	<i>моимъ</i>	<i>моєю</i>	<i>моими</i>	<i>моими</i>	<i>моими</i>
М.	<i>моємъ</i>	<i>моємъ</i>	<i>моєи</i>	<i>моихъ</i>	<i>моихъ</i>	<i>моихъ</i>
Н.	<i>нашъ</i>	<i>наше</i>	<i>наша</i>	<i>наши</i>	<i>наша</i>	<i>нашѣ</i>
Р.	<i>нашего</i>	<i>нашего</i>	<i>нашеѣ</i>	<i>нашихъ</i>	<i>нашихъ</i>	<i>нашихъ</i>
Д.	<i>нашему</i>	<i>нашему</i>	<i>нашей</i>	<i>нашимъ</i>	<i>нашимъ</i>	<i>нашимъ</i>
В.	<i>нашъ,</i> <i>нашего</i>	<i>наше</i>	<i>нашу</i>	<i>нашѣ</i>	<i>наша</i>	<i>нашѣ</i>
Т.	<i>нашимъ</i>	<i>нашимъ</i>	<i>нашею</i>	<i>нашими</i>	<i>нашими</i>	<i>нашими</i>
М.	<i>нашемъ</i>	<i>нашемъ</i>	<i>нашеи</i>	<i>нашихъ</i>	<i>нашихъ</i>	<i>нашихъ</i>

Парны лік

Н.-В.	<i>мои</i>	<i>наши</i>
Р.-М.	<i>моею</i>	<i>нашею</i>
Д.-Т.	<i>моима</i>	<i>нашима</i>

У сучаснай мове займеннікі з мяккай асновай *мой, свой, твой, чый, наш, ваш* у ніякім родзе маюць формы *маё, сваё, тваё, чыё, наша, ваша*, у жаночым – *мая, свая, твая, чыя, наша, ваша*. Гэта формы назоўнага склону адзіночнага ліку. У родным і давальным склонах адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду гэтыя займеннікі ўжываюцца са скарочанымі канчаткамі, якія ўтварыліся ў выніку выпадзення гука э пасля *і*: *мојэго > мајго, својэго > свајго, твојэго > твајго; мојэму > мајму, својэму > свајму, твојэму > твајму*.

Формы роднага склону жаночага роду *нашай, вашай* утварыліся з старых формаў *нашеѣ, вашеѣ* ў выніку змянення гука *ѣ* на гук *е* і адпадзення канцавога ненацісканога э: *нашејэ > нашэй, вашејэ > вашэй*; паколькі ў сучаснай беларускай мове ненацісканое э пераходзіць у гук *а*, атрымалася *нашай, вашай*.

Формы вінавальнага склону *нашу, вашу* ўтварыліся з старых формаў жаночага роду *нашиж, вашиж* пасля змянення насавага галоснага *ж* на гук *у*. Форма вінавальнага склону мужчынскага роду для займеннікаў, што ўжываюцца пры неадушаўлёных назоўніках, мае форму, аднолькавую з формай назоўнага склону: *наш дом*, а пры адушаўлёных – аднолькавую з формай роднага склону: *нашага брата*. Форма вінавальнага склону ніякага роду заўсёды адпавядае форме назоўнага склону: *наша поле, ваша дзіця*.

У творным склоне адзіночнага ліку займеннікі мужчынскага і ніякага роду маюць форму *нашым, вашым*, якая замацавалася і ў месным склоне, выцесніўшы былую форму (*пры*) *нашем, вашем*. Форма творнага склону жаночага роду на *-ею* (*нашею, вашею*) у выніку адпадзення канцавога ненацісканога у змянілася: *нашеју > нашэй > нашай, вашеју > вашэй > вашай*.

Такім чынам, займеннікі жаночага роду *наша, ваша* ўтвараюць ва ўскосных склонах аманімічныя формы: у родным, давальным, творным – *нашай, вашай*, у месным – (*пры*) *нашай, вашай*. Тое самае назіраецца і ў іншых займенніках жаночага роду з мяккай асновай: *маёй, сваёй, тваёй, чыёй*; (*пры*) *маёй, сваёй, тваёй, чыёй*.

Паўстае пытанне: як у займенніках з мяккай асновай тыпу *маеі, сваеі, усеі, чыеі* гук *е* перад *і* мог перайсці ў гук *о* (*ё*)? Фанетычным

шляхам гэты пераход тут не мог адбыцца, бо паводле правіла націскны гук *e* пераходзіць у гук *o* (*ё*) на канцы (*маё, усё, жыццё*) або ў сярэдзіне слова перад цвёрдым зычным (*авёс, клён, лён*), прычым пераходзіць не ўсякае націस्कное *e*, а толькі *e* спрадвечнае або такое, якое паходзіць з рэдукаванага *ь*, як у словах *овьсь > авёс, льнь > лён*; гук *e* з *ѣ* не пераходзіць у *o* (*ё*): *яѣ > яе, мнѣ > мне, лѣсъ > лес, хлѣбъ > хлеб*; націскное *e* ў іншамойных словах таксама не пераходзіць у *o* (*ё*): *атлет, камета, планета*. У беларускай мове *e* не пераходзіць у *o* (*ё*) і перад шыпячымі зычнымі: *даеш, нясеш, сцежка, цешча*; параўн. руск. *даёшь, несёшь, стёжка, тёща*.

Апрача фанетычнага пераходу гука *e* ў *o* (*ё*), часта сустракаецца пераход па аналогіі, пад уплывам іншых слоў або іх формаў, напрыклад, у форме слова *клён e* перайшло ў *o* (*ё*) фанетычна, а ў форме (*на*) *клёне* па аналогіі; у формах слоў *маё, тваё, сваё, чыё, усё* пераход гука *e* ў *o* (*ё*) фанетычны, а ў формах *маёй, сваёй, чыёй* па аналогіі. Якой?

В. І. Баркоўскі, П. С. Кузняцоў пішуць: «У значнай частцы гаворак, як паўночнавельікарuskіх, так і паўднёвавельікарuskіх, у займенніках мяккай разнавіднасці пад уплывам цвёрдай з’яўляецца *o* замест старога *e* ў тых формах, дзе яно фанетычна не магло развіцца, параўн. *мојой, твоей, вс’ой* (родн., дав., тв., месн. скл. адз. л. жан. р.) замест *моёй, твоёй, всей* пад уплывам *той* і г. д. <...> Помнікі і гаворкі адлюстроўваюць і ўплыў мяккай разнавіднасці на цвёрдую. Так, у маскоўскіх... граматах XIV ст., побач са старымі формамі (*тѣхъ, тѣмъ*), сустракаюцца таксама формы родн. скл. мн. л. *тыхъ*, дав. скл. *тымъ*, напрыклад: хто будзет оу *тыхъ* женілса (Дух. гр. в кн. Ив. Ив., ок. 1358 г. ДДГ № 4), а *тымъ* дал есмь (Дух. гр. Дм. Донск., ок. 1357 г. ДДГ № 8)...»¹.

Такім чынам, гэтыя аўтары наяўнасць формаў з гукам *o* на месцы старога *e* перад мяккім зычным тлумачаць уплывам займеннікаў з цвёрдай асновай на займеннікі з мяккай асновай: пад уплывам *той, самой* узніклі формы *маёй, сваёй, тваёй, чыёй, усёй*, дзе *o* (*ё*) фанетычна не магло развіцца.

Не адмаўляючы магчымасці пераходу *e* ў *o* (*ё*) у займенніках з мяккімі асновамі пад уплывам займеннікаў жаночага роду з цвёрдымі асновамі, мы павінны паказаць на больш блізкую аналогію, што існуе ў сістэме саміх займеннікаў з мяккай асновай, – гэта форма назойнага склону ніякага роду *маё, тваё, сваё, чыё, усё*; адсюль гэтаму ўплыву лягчэй бы-

¹ Борковский В. И., Кузнецов П. С. Историческая грамматика русского языка. М., 1963. С. 219.

ло пашырыцца на ўскосныя склоны жаночага роду: *маё – маёй, тваё – тваёй, сваё – сваёй* і г. д.

У старажытнарускай мове займеннік *вьсь* скланяўся па змешаным тыпе скланення.

	Адзіночны лік			Множны лік	
	м. р.	н. р.	ж. р.		
Н.	<i>вьсь</i>	<i>вьсе</i>	<i>вься</i>	<i>вьсѣ</i>	<i>вси</i>
Р.	<i>вьсего</i>		<i>вьсеѣ</i>	<i>вьсѣхъ</i>	<i>всихъ</i>
Д.	<i>вьсему</i>		<i>вьсей</i>	<i>вьсѣмъ</i>	<i>всимъ</i>
В.	як Н. або Р.		<i>вьсю</i>	<i>вьсѣ, вьсѣхъ</i>	<i>вси, всихъ</i>
Т.	<i>вьсѣмъ</i>		<i>вьсею</i>	<i>вьсѣми</i>	<i>всими</i>
М.	<i>вьсѣмъ</i>		<i>вьсеи</i>	<i>вьсѣхъ</i>	<i>всихъ</i>

Пасля знікнення рэдукаванага *ь* атрымалася: у назоўным склоне мужчынскага роду *весь*, у ніякім *усё*, у жаночым – *уся*, у родным склоне *усяго*, *усяѣ* і г. д. Словам, усюды пачатковае *в* у беларускай мове змянілася на гук *у*, за выключэннем формы назоўнага склону мужчынскага роду *весь*, дзе *в* апынулася перад галосным гукам, таму не было прычын для яго пераходу ў другі гук; там жа, дзе *в* было перад зычным, усюды паводле агульнага закону беларускай мовы яно перайшло ў гук *у* (параўн. *удава*, *унук*). Пазней па аналогіі гук *у* перайшоў і ў форму назоўнага склону мужчынскага роду, атрымалася форма *увесь*, дзе гук *у* – прыстаўны. У родным склоне жаночага роду замест *усяѣ* пасля адпадзення канцавога *э* ўтварылася форма *усей*. Тое самае адбылося і ў творным склоне: канцавое *у* (*усяѣ*) адпала і ўтварылася новая форма – *усей*.

У множным ліку форма назоўнага склону мужчынскага роду *вси* (*уси*) стала агульнай для ўсіх родаў, а на яе ўзор ва ўсіх ускосных склонах множнага ліку і ў творным адзіночнага ліку ўзніклі формы з гукам *и* замест *ѣ*: *усих*; *усим*; *уси*; *усих*; *усими*; *усих*; *усим*. Гэта знаходзіць сваё адлюстраванне і ў помніках старабеларускай пісьменнасці: *бобры*, *белки* и *лукъ вса* и *люд оуси...* и *вси люде* и *оуса тыя села...* (Грамата караля Уладзіслава князю Скіргайлу, 1387); *вси рѣчи* и *проречества* (Летапіс па спісу Рачынскага); *тые вси там померли* (Баркулабаўскі летапіс, XVI – пачатак XVII ст.).

У многіх народных гаворках, асабліва ў паўночна-ўсходняй Беларусі, і ў наш час пашырана форма *усі* замест літаратурнай *усе*. Форма *усе* ўтварылася пад уплывам назоўнага склону множнага ліку мяккага тыпу скланення займеннікаў *мае*, *твае*, *свае*, *чые*: *усі* > *усе*.

Што да займенніка *чый* і яго формаў (*чья, чыё, чые, чыіх* і г. д.), то вельмі цяжка вызначыць, як узнік гук *ы* пасля *ч* – фанетычным шляхам ці па аналогіі з формай назоўнага склону адзіночнага ліку мужчынскага роду *чъѣ* > *чій* > *чый* (параўн. руск. *чей, чья, чьё, чьи, чьих* і г. д.).

Калі прыняць пад увагу тую акалічнасць, што амаль ва ўсіх славянскіх мовах пасля *ч* маем гук *ы* або *і* (старасл. *чии, чийж, чие*; балг. *чий, чия, чие*; укр. *чий, чия, чие*; польск. *czyj, czyja, czyje*), то трэба прызнаць, што ў беларускай мове пасля шыпячых у пачатковым складзе рэдукаваны *ь* заўсёды быў у моцным становішчы перад ётам (*ј*) і пераходзіў у гук *і*, а пасля ацвярдзення шыпячых – у *ы*: *чый(ъѣ)* > *чій* > *чый, чыја* > *чйја* > *чья, чъѣ* > *чійэ* > *чые*. Гэта дапушчэнне пацвярджаецца і дзясловам *шыю*: *шыю, шыють* > *шыю, шыють* > *шыю, шыюць* (параўн. руск. *шыю, шьют*). З гэтага можна зрабіць вывад, што ў беларускай мове ў пачатковым складзе слова пасля шыпячых *ч, ш, ж* не можа быць гука *ј*, а заўсёды мы маем гук *ы* (*шыю, чья*).

А. А. Шахматаў пісаў: «У скланенні *чий* (*чей*) адзначу пранікненне ўжо на ўкраінскай і беларускай глебе гука *и* з назоўнага склону (*чий* замест *сьи*) у іншыя скланы: беларус. *чыйго* (замест *чыего*), *чыйму, чым*, об *чыём*, наз. мн. – *чые, чыіх*»¹. Відаць, А. А. Шахматаў сумняваўся ў правільнасці таго, што з назоўнага склону гук *и* перайшоў ва ўсе формы гэтага займенніка (аналогія) у беларускай і ўкраінскай мовах, бо ўжо на другой старонцы той жа працы адзначае: «Відаць, у рускім (у беларускім і ўкраінскім. – П. Ю.) вымаўленні *чия, чіе* – фанетычны пераход *і ў і ў* пачатковым складзе»².

Я. Ф. Карскі не ставіць перад сабой пытання, як узнік гук *ы* пасля *ч* у формах *чыйа* – *чыйо*, а проста піша: «*Чый* – *чыйа* – *чыйо* ў сваім скланенні супадае з *мой* і г. д.; галосны пасля *ч* страце не падляжыць, як у рускай літаратурнай мове. Вось для прыкладу формы гэтага займенніка, якія сустрэліся нам. Адзін л. наз. скл.: *чий* *напись* (Ев. Тяпин. 1580), *чия* *наука* (53 Катехиз. 1562); *чий, чия, чіе* (чит. *чыйä*) (Шейн Б. П. № 376 Леп., 610 іб., 763 Витебск.; Зап. V, 192), *чий* – *чый* (Мат. Б. № 8 Игум., 11 Новоалекс., 31 Вилейск.), *нейчий* (іб. 15 Игум.), *чийся* (іб. № 9 і 16 Бых.)»³.

¹ Шахматов А. А. Историческая морфология русского языка. С. 311.

² Там жа. С. 312.

³ Карский Е. Ф. Белорусы. Вып. 2–3. М., 1956. С. 211.

3.4. ПРЫМЕТНІК

Л. М. Шакун

Ужыванне іменных і займенных форм прыметнікаў у атрыбутыўнай функцыі ў беларускай мове*

<...>

1. Помнікі беларускага (або інакш, па дарэволюцыйнай тэрміналогіі, – заходнерускага) пісьменства, на падставе даных якіх мы мяркуем аб асаблівасцях старажытнай беларускай мовы, паказваюць, што ўжо ў самыя раннія часы фарміравання мовы беларускай народнасці (XIII–XV ст.) якасныя прыметнікі ў атрыбутыўнай функцыі ўжываліся, як правіла, у займеннай форме. У самых старажытных помніках, маючых дачыненне да гісторыі беларускай мовы, – смаленскіх, полацкіх і віцебскіх гандлёвых дагаворах і граматах, – якасныя прыметнікі атрыбутыўныя ў іменнай форме сустракаюцца вельмі рэдка, як выключэнне з паслядоўна вытрымліваемага старажытнымі помнікамі беларускай дзелавой пісьменнасці правіла ўжываць у атрыбутыўнай функцыі займенныя формы прыметнікаў.

2. Такое рэдкае ўжыванне іменных форм якасных прыметнікаў атрыбутыўных у старажытных арыгінальных помніках беларускай пісьменнасці – вынік дзеяння працэсу выцяснення іменных форм прыметнікаў займеннаю формаю ў атрыбутыўнай функцыі, які пачаўся даволі рана ў гісторыі славянскіх моваў і характарызаваўся тым, што іменныя формы прыметнікаў атрыбутыўных трацілі сваё спрадвечнае значэнне – выражаць прэдыкатыўнае адценне якасці. К часу фарміравання мовы беларускай народнасці ў дыялектах агульнарускай (усходнеславянскай) пары мовы займенная форма якасных прыметнікаў ужо выступала як спецыфічная форма прыметніка ў атрыбутыўнай функцыі, што ў той ці іншай меры і адлюстравалася ў помніках агульнарускага пісьменства. Тым паслядоўней павінна была адлюстраватца гэтая асаблівасць у арыгінальных помніках беларускай мовы, пазнейшых па часу напісання, так як працэс выцяснення іменных форм прыметнікаў атрыбутыўных займеннымі формамі і ў фарміраваўшайся мове беларускай народнасці вызначаўся як жывая, дзейнічаючая з’ява.

* Прыведзеныя тут і далей раздзелы ўзяты з кандыдацкай дысертацыі Л. М. Шакуна «Ужыванне іменных і займенных форм прыметнікаў у беларускай мове», абароненай у Мінску ў 1953 г. Тэкст прыводзіцца па выданні: Памяць і слава: Леў Міхайлавіч Шакун. Да 90-годдзя з дня нараджэння / рэдкал.: М. Р. Прыгодзіч (адк. рэд.) [і інш.]. Мінск, 2016. С. 75–136.

3. Адносныя прыметнікі, у тым ліку і прыметнікі з суфіксам *-ьск*, у помніках беларускай дзелавой пісьменнасці сустракаюцца ў іменнай форме яшчэ радзей, чым якасныя. Гэта гаворыць аб тым, што працэс выцяснення іменных форм займеннымі ў атрыбутыўнай функцыі ў групе адносных прыметнікаў працякаў яшчэ з большай паслядоўнасцю і яшчэ інтэнсіўней, чым у астатніх групах прыметніка.

4. Тыя-ж нешматлікія выпадкі ўжывання іменных форм якасных прыметнікаў атрыбутыўных у старажытнейшых помніках беларускай дзелавой пісьменнасці XIII–XV ст. характарызуюцца асаблівасцю гэтых форм выражаць прэдыкатыўнае значэнне якасці, падкрэсліваць, выдзяляць пры гэтым даную якасць, што было ўласціва іменным формам якасных прыметнікаў атрыбутыўных і ў помніках агульнарускай пісьменнасці. Адсюль можна думаць, што такое значэнне іменных форм якасных прыметнікаў атрыбутыўных было яшчэ адчувальным да некаторай ступені і ў тагачаснай жывой беларускай гаворцы, да якой блізкай была мова помнікаў дзелавога пісьменства.

5. Аднак гэтае значэнне іменных форм якасных прыметнікаў атрыбутыўных не адчувалася чотка ўжо нават у раннюю пару фарміравання беларускай мовы. Гэта і зразумела. Страта іменнымі формамі атрыбутыўных прыметнікаў сваіх спрадвечных значэнняў пачалася яшчэ на глебе агульнаславянскай мовы. Гэтая з’ява аказалася прагрэсіруючай у славянскіх мовах у напрамку далейшага іх развіцця. Яна правілася і ў помніках агульнарускай мовы і яшчэ ў большай меры – старажытнай беларускай мовы. Ужо ў старэйшых помніках беларускай дзелавой пісьменнасці часта сустракаюцца такія выпадкі, калі значэнні іменных форм якасных прыметнікаў атрыбутыўных перадаюцца праз займенныя формы прыметнікаў, ужытых у своеасаблівых сінтаксічных канструкцыях, а ў далейшым гэта становіцца звычайным.

6. Так як у групе адносных прыметнікаў не мелася дыферэнцыяцыі ў азначэннях іменных і займенных форм, паколькі тут не было супрацьпастаўлення прыметнікаў з боку іх прэдыкатыўнасці або адсутнасці яе, то і прыметнікі гэтыя, закранутыя агульным працэсам выцяснення іменных форм займеннымі ў атрыбутыўнай функцыі, вельмі хутка, параўнаўча з якаснымі прыметнікамі, страцілі іменныя формы. Вось чаму ўжо ў старэйшых беларускіх пісьменных помніках адносныя прыметнікі ўжываюцца ў іменнай форме значна радзей якасных, а ў помніках XVI ст. яны наогул у гэтай форме ўжо не сустракаюцца.

7. Больш працяглы час у беларускай старажытнай мове і яе помніках іменная форма захоўвалася ў прыналежных прыметніках (за выключэн-

нем творнага склону адзіночнага ліку і ўскосных склонаў множнага ліку, дзе ў славянскіх мовах іменныя формы даволі рана былі выцеснены займеннымі). Але і ў гэтай групе прыметнікаў ужо з XIV–XV ст. ва ўсіх родах, ліках і склонах сталі магчымымі займенныя формы нават і там, дзе ў сучаснай беларускай мове частымі з’яўляюцца іменныя формы (у назоўным-вінавальным склоне ўсіх лікаў і родаў, у родным і давальным склонах адзіночнага ліку прыметнікаў мужчынскага і ніякага родаў). Чым бліжэй да нашага часу, тым часцей выпадкі ўжывання ў помніках беларускай пісьменнасці прыналежаючых прыметнікаў у займенных формах.

8. Такім чынам, працэс выцянення іменных форм прыметнікаў аtryбутыўных займеннымі формамі працякаў у гісторыі беларускай мовы з неаднолькавай паслядоўнасцю ў розных групах прыметнікаў у сілу асаблівасці гэтых прыметнікаў. Не ў аднолькавай меры адлюстроўваўся гэты працэс і ў розных па жанру помніках старажытнай беларускай пісьменнасці. З большай паслядоўнасцю адлюстроўваўся ён у старажытных беларускіх дзелавых помніках, у тых помніках, мова якіх была параўнаўча блізкай да тагачаснай жывой гаворкі. З меншай паслядоўнасцю адлюстравалася гэты працэс у помніках іншых жанраў старажытнага беларускага пісьменства, асабліва мастацкіх жанраў, – аtryбутыўныя прыметнікі тут, асабліва ў ранніх помніках, не так ужо рэдка сустракаюцца ў іменнай форме.

9. Аднак ужыванне іменных форм якасных і адносных прыметнікаў аtryбутыўных у беларускіх помніках мастацкіх жанраў XV і пазнейшых стагоддзяў (летапісах, воінскай аповесці, перакладным рыцарскім рамане, рэлігійна-бытавых творах) носіць некалькі іншы характар. Іменныя формы прыметнікаў тут у асноўным ужываюцца ў аднолькавых, традыцыйных для мастацкай прозы агульнарускай пісьменнасці моўных канструкцыях і выразях, у словазлучэннях, дзе прыметнікі выступаюць як пастаянныя эпітэты да таго ці іншага назоўніка. Імкненнем пісцоў выкарыстаць стылістычныя прыёмы агульнарускага мастацкага пісьма і абумоўлена ўжыванне іменных форм аtryбутыўных прыметнікаў у беларускіх помніках старажытных мастацкіх жанраў, тым больш што ў многіх выпадках тут яшчэ да некаторай ступені адчувалася прэдыкатыўнае значэнне гэтых форм.

10. Калі ўлічыць той факт, што такія традыцыйныя кніжныя канструкцыі і выразы з якаснымі і адноснымі прыметнікамі аtryбутыўнымі ў іменнай форме складаюць асноўную масу выпадкаў з іменнымі прыметнікамі аtryбутыўнымі ў помніках XV і пазнейшых стагоддзяў, то можна будзе сказаць, што ў гэты час у беларускай пісьменнай мове ўжыванне іменных форм якасных і адносных прыметнікаў у функцыі

азначэння было абумоўлена ўжо пераважна іншымі прычынамі, а іменна стылістычнымі: іменныя прыметнікі атрыбутыўныя ў своеасаблівых выразах і сінтаксічных канструкцыях выступаюць як стылістычная асаблівасць мастацкіх жанраў старажытнай беларускай пісьменнасці.

11. Параўнанне даных помнікаў беларускай літаратурнай мовы з данымі помнікаў старажытнай рускай (вялікарускай) пісьменнасці, аднолькавых у храналагічных і жанравых адносінах (напр., граматы, летапісаў, перакладаў адных і тых жа рэлігійных твораў, гістарычных і рыцарскіх аповесцей і т. п.), паказвае, што іменныя формы якасных і адносных прыметнікаў атрыбутыўных у рускіх помніках сустракаюцца значна часцей. І гэта зноў-такі вынік уплыву стараславянскай кніжнай традыцыі з яе стылістычнымі асаблівасцямі, якая ў помніках старажытнай рускай пісьменнасці была значна мацнейшай, чым у помніках старажытнай беларускай пісьменнасці, цясней звязаны з тагачаснай жывой гаворкай.

12. У помніках беларускай пісьменнасці, менш падвергнутых уплыву традыцый старажытнага пісьма, асаблівасці іменных форм якасных і адносных прыметнікаў атрыбутыўных выражаюць пэўныя стылістычныя значэнні аказалася недастатковым, каб затрымаць працэс выцяснення гэтых форм займеннымі формамі. К таму-ж ужыванне іменных форм прыметнікаў з ярка выражаным стылістычным значэннем у помніках беларускай пісьменнасці было жанрава абмежаваным: такія прыметнікі ўжываліся ў асноўным у летапісах, перакладных рыцарскіх раманах, радзей – у рэлігійна-бытавых творах і амаль адсутнічалі ў беларускіх дзелах помніках. Пагэтану невыпадкова, што з цягам часу, у сувязі з далейшым паслабленнем стылістычных традыцый агульнарускай кніжнасці, іменныя формы і тут уступалі сваё месца займенным, так што ў беларускіх помніках XVII ст. якасныя і адносныя прыметнікі ў атрыбутыўнай функцыі выступаюць, як правіла, наогул ужо ў займеннай форме.

13. Ёсць падставы працэсу сцяжэння займенных форм якасных і адносных прыметнікаў у назоўным і вінавальным склонах адзіночнага ліку жаночага і ніякага родаў і ў назоўным-вінавальным склоне множнага ліку ўсіх трох родаў, працэсу, які закрануў прыметнікі займеннага тыпу скланення ва ўсіх славянскіх мовах і рэзультаты якога сустракаюцца ў помніках самых разнастайных жанраў старажытнай беларускай пісьменнасці ўжо XV ст., звязваць з працэсам распаду старой сістэмы выражэння прэдыкатыўнага значэння атрыбутыўнай прыметы праз ужыванне іменных форм прыметнікаў і захавання гэтых форм на некаторы час у традыцыйных выразах і словазлучэннях. Па-першае, т. зв. сцягнення формы якасных і адносных прыметнікаў атрыбутыўных ужыва-

юцца ў помніках беларускай пісьменнасці, калі прымета, выражаемая прыметнікам, мае істотнае значэнне ў апавяданні; яна такім чынам падкрэсліваецца, выдзяляецца. Па-другое, прыметнікі са сцягненай формай па свайму характару ў помніках блізкія да пастаянных эпітэтаў, за якімі часта захоўваліся іменныя формы прыметнікаў-азначэнняў. Значыць, сцягненыя формы маглі выражаць і стылістычныя адценні.

14. Але паколькі сцягненыя формы займенных прыметнікаў з самага пачатку свайго паяўлення ў беларускай мове не мелі пэўных ярка выражаных значэнняў, яны не здолелі ў далейшым распаўсюдзіцца ва ўсіх беларускіх гаворках (у паўночна-ўсходніх гаворках яны сустракаюцца ў рэдкіх выпадках) і стаць літаратурнай нормай. У сучаснай беларускай мастацкай прозе іх можна сустрэць толькі ў мове дзеючых асоб – як сродак стылізацыі пад народную гаворку; у паэзіі-ж яны сустракаюцца часта, але без якіх бы там ні было значэнняў, а проста будучы выкліканы патрабаваннем рытму або рыфмы верша.

15. У сучаснай беларускай мове іменныя формы якасных прыметнікаў атрыбутыўных (адносныя прыметнікі наогул не захавалі гэтых форм) ужываюцца надзвычай рэдка, у пэўных выпадках, і таксама з ярка выражаным стылістычным адценнем – як адзін з шматлікіх кампанентаў стылістычных сродкаў мовы. Пагэтам яны выкарыстоўваюцца толькі ў мастацкіх жанрах: у вусных народных і літаратурных паэтычных творах і зусім не ўжываюцца ў бытавой размове. Часцей за ўсё такія формы сустракаюцца ў прыметніках-азначэннях, якія па свайму характару з’яўляюцца традыцыйнымі для фальклора, пастаяннымі эпітэтамі. У такіх выпадках іменныя прыметнікі-эпітэты могуць нават змяняцца па склонах. Захаваліся іменныя формы прыметнікаў атрыбутыўных таксама ў прыказках і пагаворках, дзе часта гэтаму садзейнічалі патрабаванні рыфмы, а таксама ў некаторых спецыфічных для народнай паэзіі выразах. Ва ўсіх астатніх выпадках у сучаснай беларускай народнай і літаратурнай мове, безадносна да жанраў апошняй, прыметнікі якасныя ў атрыбутыўнай функцыі паслядоўна ўжываюцца ў займеннай форме.

16. Прыналежныя прыметнікі таксама стаяць на шляху да канчатковай страты іменных форм у атрыбутыўнай функцыі. Гэтыя формы яшчэ захоўваюцца ў назойным і вінавальным склонах абодвух лікаў; у давальным-жа і асабліва ў родным склонах адзіночнага ліку прыметнікі мужчынскага і ніякага родаў, не гаворачы ўжо аб жаночым родзе, у літаратурных творах часцей сустракаюцца ў займеннай форме. Працэс выпяцнення іменных форм прыналежных прыметнікаў займеннымі формамі ў назойным-вінавальным склоне затрымліваецца тым, што такія

прыметнікі, атрымоўваючы займенныя формы, трацяць сваё значэнне адзінкавай, індывідуальнай прыметы і пераходзяць у групу адносных прыметнікаў; аднак, і ў гэтых склонах у сучаснай беларускай мове магчымы займенныя формы.

Л. М. Шакун

Ужыванне іменных і займенных форм прыметнікаў у прэдыкатыўнай функцыі ў беларускай мове*

<...>

1. У сучаснай беларускай мове, як у літаратурнай, так і ў жывых гаворках, якасным прыметнікам у прэдыкатыўнай функцыі ўласцівы дзве формы: іменная і займенная, у той час, калі ў атрыбутыўнай функцыі якасныя прыметнікі звычайна выступаюць у адной – займеннай форме. Гэтым самым якасныя прыметнікі прэдыкатыўныя адрозніваюцца ад адносных прыметнікаў, якія ўжываюцца толькі ў займеннай форме, і ад прыналежных прыметнікаў, якія ў выказванні ўжываюцца паслядоўна ў іменнай форме. Аднак выбар іменнай і займеннай формы якаснага прыметніка, ужытага ў выказніку, не вызначаецца прычынамі семантычнага парадку. Несправядлівым будзе сцверджанне некаторых беларускіх граматыстаў, быццам адрозненне паміж канструкцыямі з іменнымі і займеннымі формамі ў выказніку заключаецца ў тым, што прыметнікі ў займеннай форме ўжываюцца тады, калі яны называюць характэрную, істотную прымету, пастаянна ўласціваю прадмету, а ў іменнай форме тады, калі яны абазначаюць неістотную, нехарактэрную прымету, якая прыпісваецца прадмету з пэўнага моманту і сувязь якой з прадметам абмежавана пэўнымі акалічнасцямі.

2. Своеасабліваасць ужывання іменных і займенных форм прыметнікаў прэдыкатыўных у беларускай мове з'яўляецца вынікам развіцця катэгорыі прыметніка ў яе гісторыі. Прэдыкатыўныя прыметнікі, незалежна ад таго, да якой групы яны адносіліся, у старэйшых помніках агульнарускай мовы паслядоўна ўжываліся ў іменнай форме. Толькі ў пазнейшыя часы развіцця славянскіх моў, з пашырэннем займенных форм у асноўнай функцыі прыметнікаў – атрыбутыўнай, і ў прэдыкатыўнай функцыі

* Тэкст прыводзіцца па выданні: Памяць і слава: Леў Міхайлавіч Шакун. Да 90-годдзя з дня нараджэння / рэдкал.: М. Р. Прыгодзіч (адк. рэд.) [і інш.]. Мінск, 2016. С. 136–190.

паяўляюцца гэтыя формы прыметнікаў, першапачаткова ў тых выпадках, калі функцыя прыметніка як-бы вагаецца паміж атрыбутыўнай і прэдыкатыўнай (напр., *то речь давная* і т. п.). Даставерныя сляды ўжывання прыметнікаў прэдыкатыўных у займеннай форме сустракаюцца ўжо ў старэйшых помніках беларускага пісьменства – полацкіх і смаленскіх актах і гандлёвых дагаворах XIII–XIV ст., у тых жанрах старажытнай пісьменнасці, мова якіх цясей усяго была звязана з асаблівасцямі жывой тагачаснай народнай гаворкі.

3. Паяўленне займенных форм прыметнікаў прэдыкатыўных у гэтых помніках было выклікана імкненнем дыферэнцыраваць значэнне прыметнікаў адносна таго, якая прымета абазначалася імі: істотная, характэрная, пастаянная для прадмета, ці нехарактэрная, часовая, абмежаваная пэўнымі акалічнасцямі. Для выражэння прыметы істотнай, пастаяннай і пачалі ўжывацца займенныя формы прыметнікаў, функцыя якіх такім чынам распаўсюдзілася і на выказнік. Значэнне-ж іменных форм, як спецыфічных форм прыметнікаў у выказніку, звязалася: з пашырэннем займенных форм у выказніку за іменнымі формамі замацоўвалася толькі значэнне часовай, нехарактэрнай для суб’екта прыметы. Тым не менш у сілу таго, што ўноў узнікшае семантычнае адрозненне паміж іменнымі і займеннымі формамі прыметнікаў прэдыкатыўных толькі становілася ў мове, іменныя формы доўгі час пераважалі ў выказніку, па традыцыі сумяшчаючы ў сабе як другое, так і першае з гэтых значэнняў. Іменна такім характарам і вызначаецца ўжыванне іменных і займенных форм у ранніх помніках беларускай пісьменнасці.

4. Асаблівасцю далейшага развіцця прыметнікаў у беларускай мове, у параўнанні з рускай мовай, з’явілася выключна шпаркае пашырэнне займенных форм прыметнікаў за кошт іменных форм і ў прэдыкатыўнай функцыі. Гэтае пашырэнне займенных форм было настолькі ўсебаковым, што ўжо ў помніках беларускай пісьменнасці XV–XVI ст. займенныя формы прыметнікаў сустракаюцца амаль ва ўсіх магчымых канструкцыях ад’ектыўных сказаў, незалежна ад таго, якую прымету выражаў прыметнік: істотную, пастаянную, ці неістотную, часовую. Такім чынам, былі парушаны старыя, першапачатковыя прынцыпы ўжывання тых і другіх форм прыметнікаў прэдыкатыўных. Адбыліся новыя зрухі ў значэнні іменных і займенных форм. Гэтыя зрухі характарызаваліся пашырэннем значэнняў займенных форм і далейшым звужэннем значэнняў іменных форм. Стваралася пэўная нячоткасць семантычных адрозненняў паміж значэннямі іменных і займенных форм – гэтыя адрозненні ў дастатковай меры так і не выкрысталізаваліся ў старажытнай беларускай мове. Пры

агульнай тэндэнцыі да страты прыметнікамі іменных форм (што асабліва сказалася ў асноўнай функцыі прыметнікаў – атрыбутыўнай) такая нячоткасць у адрозненні значэнняў іменных і займенных форм прыметнікаў прэдыкатыўных магла толькі спрыяць пашырэнню займенных форм.

5. І ўсё-ж, не глядзячы на тое, што займенныя формы прыметнікаў у беларускай мове ўжо XV–XVI ст. атрымалі неабмежаваную магчымасць выступаць у выказніку, у пісьменных помніках гэтага часу прэдыкатыўныя прыметнікі часцей сустракаюцца ў іменнай форме. І гэта таму, што тагачасныя пісьменныя помнікі, хаця і разнастайныя ў жанравых адносінах, а значыць, і па ступені адлюстравання асаблівасцей жывой гаворкі з яе самым пашыраным ужываннем займенных форм, аддавалі перавагу іменным формам як спецыфічнай форме прыметнікаў у выказніку, як норме літаратурнай мовы (калі можна гаварыць аб існаванні такой у старажытнай мове). Тут сказалася сіла кніжнай традыцыі, і ў тых помніках, дзе яна была слабей (у дзелавой перапісцы, у арыгінальнай бытавой літаратуры), выпадкі з займеннай формай прэдыкатыўных прыметнікаў сустракаюцца значна часцей. Акрамя гэтага, само сціранне семантычных адрозненняў паміж іменнымі і займеннымі формамі, як і іншыя з’явы ў мове, адбывалася не адразу, паступова. Там, дзе значэнне часовасці, нехарактэрнасці прыметы асабліва яскрава адчувалася і наўмысна выдзялялася ў кантэксце, прыметнікі паслядоўна сустракаюцца ў іменнай форме, і займенныя формы ў такіх выпадках ужываюцца рэдка, як выключэнне (гэта датычыцца групы прыметнікаў, абазначаючых не якасць прадмета, а яго стан у даны момант, выступаючых у значэнні прэдыкатыўных характарыстык прадмета, – прыметнікаў, якія дзякуючы свайму ўжыванню іменна ў такім значэнні адасабляліся ў іменнай форме ад астатніх прыметнікаў і лексічна, і граматычна – у катэгорыю стану). І наадварот, там, дзе прыметнікі ўжо па сваёй прыродзе называлі такую прымету, якая мысліцца як пастаянная, характэрная ўласцівасць прадмета, іменныя формы былі хутка канчаткова выцесненыя займеннымі формамі (у групе адносных прыметнікаў).

6. Параўнаўчая нячоткасць семантычных адрозненняў паміж значэннямі іменных і займенных форм прыметнікаў прэдыкатыўных, паслабленне стылістычных і моўных традыцый старажытнай пісьменнасці ў далейшым развіцці беларускай мовы, паслядоўнае ўжыванне ў пазнейшых беларускіх помніках прыметнікаў у атрыбутыўнай функцыі ў займеннай форме і нават цэлай групы прыметнікаў, адносных, у прэдыкатыўнай функцыі, – усё гэта падтрымлівала працэс пашырэння займенных форм прыметнікаў у выказніку за кошт іменных у старажытнай беларускай

мове. Вынікам гэтага працэсу з’явілася тое, што ў помніках беларускай пісьменнасці XVII ст. і асабліва ў такіх, у якіх зафіксіравана жывая беларуская гаворка XVIII ст. (інтэрмедый да школьных камедый) прыметнікі ў выказніку ў асноўным ужо выступаюць у займенных формах, і новыя якасныя прыметнікі, якія паяўляюцца ў беларускай мове ў гэты і пазнейшы часы, ужо наогул ведаюць толькі адну, займенную форму. Там-жа, дзе прыметнік ужыт у іменнай форме, адчуваецца імкненне пісцоў да пэўнай стылізацыі (разумеецца, за выключэннем асобных выпадкаў).

7. З 1697 года, з часу выдання сеймам Рэчы Паспалітай дэкрэта аб забароне пісаць па-беларуску, у сувязі з рэпрэсіямі польскіх улад, далейшае развіццё беларускага пісьменства спыняецца аж да XIX ст., да ўзнікнення новай беларускай літаратуры. Аднак беларуская мова не пераставала развівацца і ўдасканальвацца па ўнутраных законах свайго развіцця ў русле жывых народных гаворак. Трэба думаць, што ў беларускіх гаворках прадаўжалася далейшае выпяцненне іменных форм прыметнікаў у выказніку займеннымі формамі, так як сучасныя беларускія гаворкі ўжываюць тут ужо ў асноўным займенныя формы, прычым паўднёва-заходнія з большай паслядоўнасцю. Пры такім пашыраным ужыванні займенных форм прыметнікаў у выказніку іменных формы ў сучасных беларускіх народных гаворках магчымы ў наступных выпадках: 1) калі прыметнік абазначае не якасць прадмета, а якасны стан, выступае як прэдыкатыўная характарыстыка прадмета, лексічна і граматычна адасабляючыся ад астатніх прыметнікаў у катэгорыю стану, напр., *вінават, праў, рад* і т. п.; 2) калі прыметнік называе фізічны або псіхічны стан суб’екта як яго часовую ўласцівасць, якасць і па свайму значэнню блізкі да групы прыметнікаў са значэннем катэгорыі стану, напр., *весел, дуж, жыў, здароў, смуцен, сьт* і т. п. – іменная форма тут часта служыць для дыферэнцыяцыі лексічных значэнняў аднаго і таго-ж прыметніка, напр., *ён сёння не здароў – ён вельмі здаровы*; 3) у творах народнай слаvesнасці (загадках, прыказках, прымаўках, пабаюшках, песнях, розных сентэнцыях народнай мудрасці, своеасаблівых параўнаннях і г. д.), ва ўласцівых для народнай гаворкі фразеалагічных зваротах, формулах ветлівасці, прывітання, пажадання і т. п. Ужыванне прэдыкатыўных прыметнікаў у іменнай форме ў сучасных беларускіх народных гаворках – традыцыйнае і ў сваёй большасці, асабліва ў апошняй групе выпадкаў, носіць ярка выражаны стылістычны характар – гэта адзін з кампанентаў шматбаковых, разнастайных стылістычных сродкаў мовы. Але ва ўсіх выпадках, калі толькі іменная форма не выражае адасобленага, уласцівага толькі ёй лексічнага значэння, яна лёгка замяняецца займеннай формай, бо іменныя формы не маюць

сваіх чотка акрэсленых семантычных значэнняў. Часам-жа іменныя формы замяняюцца нават і тады, калі за іменнай формай прыметніка прэдыкатыўнага замацавана асобае, уласцівае толькі гэтай форме, значэнне.

8. Гэтая ўласцівасць беларускіх народных гаворак неабмежавана ўжываць займенныя формы прыметнікаў у выказніку павінна была пэўным чынам адлюстравалася ў сучаснай літаратурнай мове. Тут трэба ўлічыць своеасабліваць фарміравання сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Калі ў XIX ст. беларуская літаратурная мова, пасля двухсотгадовага перапынку ў сваім развіцці, пачала зноў фарміравацца, яна не магла ўжо з'явіцца працягам старой літаратурнай мовы XVII ст., так як прайшло занадта многа часу і старая мова была-б мала зразумелай народу. Сучасная беларуская літаратурная мова фарміравалася на базе жывой гаворкі беларускага народа. Традыцыі старажытнай пісьменнасці ў ёй, такім чынам, былі ў значнай меры страчаны. Пагэтану ў адносінах ужывання форм прыметнікаў прэдыкатыўных у сучаснай беларускай літаратурнай мове ляглі прынцыпы, якія дзейнічаюць у жывых народных гаворках. Акрамя гэтага, тут у нейкай ступені знайшлі сваё адлюстраванне і некаторыя традыцыйныя асаблівасці ўжывання іменных і займенных форм прыметнікаў у выказніку, вытокамі якіх з'яўляецца старажытная беларуская пісьменнасць, дзе ўжо рана склаліся асобыя, стылістычныя магчымасці выкарыстання іменных форм прыметнікаў. Скажаўся тут таксама ўплыў рускай літаратурнай мовы з яе шматбакова разгалінаванай сістэмай ужывання іменных форм прыметнікаў у прэдыкатыўнай функцыі. Іменна ўздзеяннем кніжнай традыцыі і асабліва рускай літаратурнай мовы і тлумачыцца ў частых выпадках ужыванне іменных форм якасных прыметнікаў прэдыкатыўных у сучаснай беларускай літаратурнай мове.

9. Усё гэта і прывяло да таго, што ў сучаснай беларускай літаратурнай мове якасныя прыметнікі прэдыкатыўныя атрымалі самыя неабмежаваныя магчымасці выступаць у займеннай форме і ў іменнай форме – толькі ў пэўных выпадках. Пры паўсямесным ужыванні займенных форм іменныя формы тут, як і ў жывых народных гаворках, сустракаюцца, па-першае, тады, калі лексічныя значэнні іменнай і займеннай форм прыметніка разыходзяцца, і за іменнай формай замацоўваецца асобае, уласцівае толькі гэтай форме, значэнне, а іменна, калі прыметнік выступае ў значэнні катэгорыі стану і такім чынам лексічна і граматычна адасабляецца ад астатніх прыметнікаў, або калі прыметнік называе фізічны ці псіхічны стан суб'екта як яго часовую ўласцівасць, як яго якасць у даны момант, г. зн., па свайму значэнню з'яўляецца бліжэй да групы

прыметнікаў са значэннем катэгорыі стану. На ад’ектыўныя сказы з адзначанымі прыметнікамі і прыпадае ў сучаснай беларускай літаратурнай мове асноўная маса выпадкаў з іменнымі формамі. Па-другое, іменныя формы якасных прыметнікаў прэдыкатыўных у сучаснай беларускай літаратурнай мове ўжываюцца з ярка выражанай стылістычнай функцыяй – як адзін з шматлікіх сродкаў экспрэсіўнага ўздзеяння мовы. Часцей за ўсё – гэта выпадкі выкарыстання майстрамі слова невычарпальных багаццяў народнай фразеалогіі, у якой нярэдка выступаюць іменныя формы з пэўнай стылістычнай афарбоўкай. Іншыя-ж выпадкі характарызуюцца сваім кніжным, літаратурным паходжаннем; яны пераважна звязаны з уплывам рускай літаратурнай мовы.

10. І ўсё-ж ва ўсіх гэтых нешматлікіх, абмежаваных выпадках з іменнай формай, нават і тады, калі лексічныя значэнні тых і другіх форм разыходзяцца, якасныя прыметнікі прэдыкатыўныя могуць выступаць і ў займеннай форме, як гэта мае месца і ў сучасных беларускіх народных гаворках. Памеры ўжывання іменных форм прэдыкатыўных прыметнікаў і замены іх займеннымі формамі ў традыцыйных выпадках залежаць у літаратурнай мове ад індывідуальнай манеры пісьменніка, паколькі ў сучаснай беларускай мове іменныя формы выконваюць у асноўным стылістычную функцыю. Тым не менш, параўноўваючы мову твораў беларускіх пісьменнікаў старэйшага пакалення і малодшага пакалення, можна зрабіць вывад, што ў сучаснай беларускай літаратурнай мове наглядаецца тэндэнцыя да больш шырокага ўжывання займенных форм якасных прыметнікаў прэдыкатыўных нават і ў тых выпадках, дзе яшчэ дапускаюцца іменныя формы (гэта асабліва відна на ўжыванні прыметнікаў са значэннем катэгорыі стану і ў некаторых фразеалагічных зваротах).

Поўныя і кароткія формы якасных прыметнікаў*

Апрача поўных форм, некаторыя якасныя прыметнікі маюць і асобныя кароткія формы. Поўная форма з’яўляецца асноўнай формай як найбольш часта ўжывальнай: у сучаснай беларускай літаратурнай мове яна выконвае не толькі атрыбутыўную, але і прэдыкатыўную функцыю: *Немігатлівае, агромністае вока месяца вісела над скутым цішынёй полем, над чорным валам лесу, над барвовым гарызонтам* (А. Адамовіч);

* Тэкст прыводзіцца па выданні: Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; [рэд.: М. В. Бірыла, П. П. Шуба]. Мінск, 1985–1986. Ч. 1 : Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск. 1985. С. 111–112.

*А маладосць бывае толькі адна. І шчасце таму, у каго яна была **чыстай, багатай, прыгожай**. Аднак жа праўда і тое, што **шчаслівы** і той, хто ў сталасці сваёй ад душы дапамагае жыць прыгожа маладым (Я. Брыль).*

Кароткія формы адрозніваюцца ад поўных сваёй сінтаксічнай функцыяй: яны выступаюць у сказе толькі ў ролі выказніка. Паралельна з кароткімі формамі ў ролі выказніка ўжываюцца і поўныя формы гэтых жа прыметнікаў, што сведчыць аб іх прадуктыўнасці: *У ляскаце гусеніц, у дужым лёце машын час плёўся на дзіва павольна, нібы **гатоў** зусім спыніцца* (І. Мележ); *Выжлятнікаў пад злосную руку **гатовы** быў накінуцца на Джэвучку* (І. Пташнікаў); *Каспар маўчаў, але ва ўсім быў **згодзен** з Лайзанам* (П. Броўка); *Алесь зразумеў, што яна [Агнешка] **згодная** з ім* (П. Броўка).

Кароткія формы прыметнікаў з’яўляюцца нескланяльнымі, яны змяняюцца толькі па родах і ліках. Кароткія формы прыметнікаў маюць наступныя канчаткі: у адзіночным ліку форма мужчынскага роду мае нулявы канчатак, жаночага і ніякага – канчатак *-а*; у множным ліку формы мужчынскага, жаночага і ніякага роду маюць канчатак *-ы* (*-і*).

Найбольш пашыранымі ў беларускай мове з’яўляюцца кароткія формы прыметнікаў жаночага і ніякага роду адзіночнага ліку і таксама формы множнага ліку: *Мне ўсё **дорага** тут, **люба, родна, прыгожа** – гэта поле ў душы, гэта неба ў вачах, і лясы, і кусты, і трыццё па-над Сожам, і ў пажарах бяроз лістападаўскі шлях* (П. Броўка); *Ночка-чараўніца! Як ты **ціха, міла!*** (Я. Колас).

Кароткія формы прыметнікаў мужчынскага роду ўжываюцца значна радзей, чым формы жаночага і ніякага роду: іх утварэнне абмежавана характарам канцавога зычнага асновы. Яны ўтвараюцца пераважна ад невытворных прыметнікаў, аснова якіх заканчваецца адным зычным (*гож, люб, міл*), і ад вытворных прыметнікаў з суфіксам *-к* (*блізак, вузак, нізак*). Не ўтвараюць кароткай формы ў мужчынскім родзе прыметнікі, аснова якіх заканчваецца зычным *в* або на «зычны + н» (выключэнне: *гатовы – гатоў, здаровы – здароў, бедны – бедзен, відны – відзён, згодны – згодзен* і некаторыя іншыя).

Утварэнне кароткіх форм прыметнікаў абмежавана не толькі марфалагічнай структурай, але і лексічным значэннем асновы. У пераважнай большасці кароткія формы ўтвараюцца ад прыметнікаў, якія называюць знешнія прыметы і якасці асобы або фізічныя ўласцівасці, прасторавыя прыметы: *багат, бедзен, гож, міл, прыгож; горак, лёгак, свецел, цемен, ясен; блізак, далёк, нізак, высок, вузак, шырок*. Кароткія формы

прыметнікаў у адрозненне ад поўных абазначаюць прымету як якасны стан; гэта прымета звязваецца з пэўным часам і не з'яўляецца пастаянай (параўн.: *я весел і я вясёлы*).

Кароткія формы не з'яўляюцца прадуктыўнай катэгорыяй у сучаснай беларускай літаратурнай мове: іх утварэнне абмежавана лексічным значэннем і марфалагічнай структурай прыметнікаў; яны страцілі склонавыя формы; іх роля ў сказе абмежавана прэдыкатыўнай функцыяй. Прычым, у ролі выказніка кароткія формы прыметнікаў часцей за ўсё ўжываюцца ў паэтычных творах, у фразеалагічных словазлучэннях, у прыказках і прымаўках: *О, як мне срэбны супакой зямлі маёй бясконца люб і дораг* (А. Зарыцкі); *Першыя громы! Сэрцу вы мілы, люб мне ваш смех паміж гор, міл майму сэрцу гоман далёкі, водгук вясёлы і шум* (Я. Колас); *Кожны кулік на сваім балоце вялік. Той калгас багат, у якім лад. Патуль пі ды еж, пакуль ты свеж. Дзе стары куст, там двор не пуст. Славен бубен за гарамі* (Ф. Янкоўскі).

Заўвага. Ад кароткіх форм прыметнікаў трэба адрозніваць сцягнутыя, або ўсечаныя, формы, якія сустракаюцца ў паэтычных творах. Па-першае, сцягнутыя формы маюць не толькі якасныя, але і адносныя прыметнікі, па-другое, у сказе гэтыя формы выконваюць функцыю значэння. Сцяжэнне канчаткаў поўных форм прыметнікаў назіраецца ў назоўным і вінавальным склонах адзіночнага ліку жаночага і ніякага роду і ў назоўным і вінавальным склонах множнага ліку: *Не, няпраўда! Быць не можа, каб не грэла цёпла сонца* (Я. Колас); *Пэўна, марыць аб каханні сэрца палкае дзявоча* (Я. Колас); *А дзявочу красу, нібы тую расу, піў цагляны падвал цёмнай ночы* (Я. Купала); *З плеч спадаюць яе косы, нібы сонца косы, і іскрацца, як на сонцы брыльянцісты росы* (Я. Купала); *Так у цяжкай тэй рабоце траціць дні дзявочы* (Я. Купала).

М. Г. Булахаў

Займенніковыя формы адносна-якасных прыметнікаў. Родны склон. Жаночы род*

Пры вывучэнні гісторыі форм роднага склону адзіночнага ліку жаночага роду неабходна высветліць лёс першапачатковай агульнаславянскай формы *-ыѣ // -иѣ*, кніжнай па паходжанню формы *-ыа // -иа*

* Тэкст прыводзіцца па выданні: *Булахаў М. Г. Прыметнік у беларускай мове / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа. Мінск, 1964. С. 65–80.*

(-ыјѣ // -ијѣ), затым – формы -оѣ // -еѣ з далейшай зменаі яе ѱ -ое // -ее і -ой // -ей, -ай // -яй. <...>

Першапачатковыя ўсходнеславянскія формы -ыѣ, -иѣ, на колькі гэта можна меркаваць на падставе паказанняў пісьмовых помнікаў, мелі яшчэ ў старой беларускай пісьмовай мове некаторае пашырэнне, хоць сцвярджаць аб значнай прадуктыўнасці іх немагчыма, калі ўлічыць усеагульнасць тэндэнцыі да ўжывання канчаткаў -оѣ // -еѣ, -ой // -ей, аб якіх будзе гаварыцца ніжэй. Несумненна тое, што формы -ыѣ // -иѣ былі элементамі граматычнага ладу і жывых гаворак, на базе якіх фарміравалася беларуская мова. Паказальна, што пераважная большасць гэтых форм знаходзіцца ў тых помніках, якія блізка стаялі да жывой мовы, г. зн. у дзелявых дакументах (актах, граматах і г. д.): *добрые памяти король е. м.* (АЛМ, I, вып. 1, 165); *на церковь Божью пречистые Богоматере* (АЗР, V, 13); *нечистоты человечие* (Скор., Левит, 12); *жены почистивые* (Скор., Сир., 46); *зъ особивые ласки нашео* (АЗР, V, 8); *на соборную церковь пречистые Богоматере Рожества еѣ* (там жа, 14); *на церковь Божую соборную Пинскую Рожества святые пречистые Богоматере* (там жа, 17); *изъ земли Египетские* (Кат. Будн., 2)...

Часам гэтыя канчаткі выступалі ў фанетычным варыянце -ыи // -ии: *да тоую цркъвь зовоуть тамо цркъвь стьи зофеи* (Три кор., 70); *и вовѣду их до земли вражиш* (Скор., Левит, 51 адв.). <...>

Форма -ые // -ие часткова знайшла адлюстраванне і ў помніках пачатку XVIII ст. Характэрна, што яна сустракаецца ў дакументах, напісаных на ўсходзе беларускай моўнай тэрыторыі; параўн. у прыхода-расходнай кнізе г. Магілёва за 1711 г.: *свежины свиinie и кольбась* (ИЮМ, XIX, 28); *рыбы вялые, хлеба боханъ* (там жа, 31); *рыбы свежие* (там жа, 31, 34, 37, 42–43, 45); *рыбы солоные* (там жа, 40).

Трэба меркаваць, што з гэтымі формамі старажытнай пары генетычна звязаны і сучасныя формы -ые // -ие, -ыя // -ия, якія ўжываюцца ў беларускіх паўночна-ўсходніх гаворках¹. Праўда, некаторыя даследчыкі схільны разглядаць іх як вынік фанетычных працэсаў пазнейшага часу, звязаных з асаблівасцямі паслянаціскага вакалізму². Аднак гэтаму супярэчаць факты рускай мовы, у жывых гаворках якой, прытым у розных месцах абшырнай тэрыторыі, старыя формы -ыѣ // -иѣ (з рознымі вынікамі развіцця канцавога ѣ пасля j) прадстаўлены яшчэ больш шы-

¹ Гл.: ДАБМ. Карта № 119. Каментарыі. С. 565–568.

² Гл.: *Мурашка А. Р.* Формы прыметнікаў у беларускіх гаворках. Мінск, 1958. С. 100.

рока, і адносна паходжання іх няма рознагалоссяў паміж даследчыкамі (няяснасці ёсць толькі ў сувязі з пытаннем аб прычынах рознай рэфлексацыі *ѣ* у гэтай флексіі)¹.

Такім чынам, фактычныя матэрыялы паказваюць, што ў працэсе развіцця беларускай мовы форма роднага склону жаночага роду адзіночнага ліку *-ыѣ // -иѣ* паступова страчвала прадуктыўнасць, а таксама абмяжоўвалася тэрытарыяльна, уступаючы месца формам іншага паходжання. Сказанае пацвярджаецца і тым, што форма гэта засталася на перыферыі ў працэсе фарміравання новай беларускай літаратурнай мовы (XVIII–XX стст.) і мае месца цяпер толькі ў невялікай частцы гаворак як рэліктавая з’ява.

Калі форма прыметнікаў жаночага роду, аб якой вышэй ішла размова, была характэрна (хоць і не ў вялікай ступені) для жывой беларускай мовы, то формы *-ыя // -ія, -ыѧ // -иѧ, -ыа // -иа, з’яўляючыся* кніжнымі па паходжанню (параўн. царкоўнаславянскія *-ыје // -ије*), заставаліся толькі ў сферы старой беларускай літаратурнай мовы, прычым і ў ёй яны не знайшлі ўсеагульнага распаўсюджання. <...>

Першапачатковая форма роднага склону жаночага роду *-ыѣ // -иѣ* у мове ўсходніх славян не засталася нязменнай. Як сведчаць раннія пісьмовыя помнікі², гэта форма дзякуючы моцнаму ўздзеянню з боку скланення неасабовых займеннікаў відазмянілася ў форму *-оѣ // -еѣ*. Працэс гэты поўнасьцю захапіў і беларускую мову, прычым у выніку супадзення дыферэнцыяльных прызнакаў галосных *ѣ* і *е* пэўным чынам змянілася і гучанне ранейшых *-ыѣ // -иѣ*. На падставе таго, што ўжо ў ранніх беларускіх помніках (XIV–XV стст.) канчаткі гэтыя перадаюцца пераважна ў выглядзе *-ое, -ее*, можна лічыць, што і ў выпадках напісання *-оѣ, -еѣ* знак *ѣ* абазначаў звычайны гук [э]: *а ныѣ емь на своемъ мѣстѣ, у святоѣ Софѣѣ* (РЛА, 50); *с гостемъ Литовское земли* (там жа, 120); *А малое вамъ торговли не купити* (там жа); *никакое малое торговле не торговати* (там жа, 130); *двѣ волокы пустое земли* (АВАК, XI, 6)...

Форма *-ое // -ее (-ое, -оѣ, -еѣ)* на значнай тэрыторыі беларускай мовы заставалася вельмі пашыранай таксама ў XVI–XVII стст. Аб гэтым

¹ Аб ужыванні формы *-ыѣ // -иѣ (-ые, -ие)* у старажытнарускай мове і ў гаворках сучаснай рускай мовы гл.: *Селищев А. М.* Диалектологический очерк Сибири. Иркутск, 1921. С. 93, 237; *Кузнецов П. С.* Очерки исторической морфологии русского языка. М., 1959. С. 152–153.

² Гл.: *Кузнецов П. С.* Очерки исторической морфологии русского языка. С. 152.

сведчыць частае ўжыванне яе не толькі ў шматлікіх актах, граматах, дагаворах, пастановах, запісах і іншых афіцыйна-дзелавых дакументах галоўнай канцылярыі Літоўскага княства, але і ў пісьменнасці мясцовых устаноў: *до дороги великое* (АВАК, XIV, 3); *съ тяжкое жалости* (АРИ, 1, 108); *зь великое бѣды своее и жалости сердечное* (там жа, 105); *телесное присеги* (ИЮМ, XXXII, 261); *отъ бочки великоѣ* (ВС, IV, 106); *животины дворное* (АВК, XXXVI, 233); *для померы волочное* (АВК, XXIV, 10); *сѣвбы житное* (АВАК, XIV, 351); *водле теперешнее померы* (АВАК, VI, 199); *до скринки мытное Ковенское* (АВАК, XIV, 647)...

Гэтыя формы былі характэрны таксама для некаторых іншых стыляў літаратурнай мовы, у прыватнасці для апавядальна-мастацкай літаратуры. Так, яны з'яўляюцца звычайнымі ў аповесці аб Трыстане: *для ихъ великое любви* (1); *злое воли* (3); *цудное панны* (15); *без великое печали* (20); *доброе шаты* (121); *ганебное рѣчи* (66) і інш.

Адзінаўжывальнымі або пануючымі з'яўляюцца гэтыя формы і ў радзе твораў на рэлігійныя тэмы: *пожитокъ наоуки евангельское* (Кат. Будн., 80 адв.); *чужое речи* (там жа, 95); *для тощое славы* (там жа, 101); *особы телесное* (там жа, 146); *для лепшое певности* (там жа, 193); *дiаволское силы* (там жа, 207); *небесное речи* (там жа, 214); *скленицѣ мастьі маючі веліце дорогое* (ЕТ, 37); *до веры христьянское* (ОСБ, 1)...

Ва ўсіх разгледжаных групам помнікаў фанетыка-марфалагічны склад гэтай формы захоўваецца ў такім выглядзе, у якім яна склалася пад уплывам скланення неасабовых займеннікаў. Аднак у жывой беларускай мове пад уплывам акання яна, відаць, ужо з XV ст. пачала ў ненаціскным становішчы паступова трансфарміравацца ў сучасную марфему *-ae // -яе*. Магчыма, што адлюстраваннем гэтай з'явы ў пісьменнасці трэба лічыць наступны выпадак з мінскіх актаў канца XVI ст.: *тот врандникъ мой помененый просил врандника пани Тупальскае Беседского Гаврыла Микулича, жебы след с того села Павловичъ вывел* (АВК, XXXVI, 116). Параўн. у тым жа кантэксте: *врандникъ пани Тупальское*.

Фанетыка-марфалагічны склад формы *-oe // -ее (-оѣ // -еѣ)* відазмяняўся ў жывой беларускай мове не толькі пад уплывам акання, але і ў сувязі з іншымі фанетычнымі працэсамі, у прыватнасці з развіццём асабліваасцей паслянаціскага вакалізму наогул. Як вядома, апошні галосны ў гэтай форме *e (jэ)*, знаходзячыся заўсёды ў ненаціскным становішчы, рэдуцыраваўся (падобна таму, як гэта адбывалася і са старажытнымі галоснымі *ь, ъ* у аналагічных пазіцыях) і страчваўся пры вымаўленні. У выніку гэтага ранейшыя двухскладовыя флексіі *-oe // -ее* ператвараліся ў аднаскладовыя з гукам *i* на канцы, г. зн. у *-oj // -ej*

(-ой // -ей)¹. Па беларускіх пісьмовых помніках наяўнасць аднаскладовых канчаткаў роднага склону жаночага роду можна прасачыць з другой палавіны XIV ст., аднак у жывой мове яны, зразумела, пачалі ўжывацца значна раней: *отъ крови хрестіянской* (АВАК, V, 136); *храма Святой и Живоначальной Троицы* (АВК, II, 1); *отъ дороги Роговецкой* (там жа); *отъ дороги Высоцкой до границы Батыковской* (там жа); *одъ границы Пироговской* (там жа, 2); *отъ дороги Мельницкой* (там жа); *для лепшой справедливости* (АЛМ, I, вып. 1, 80)...

Калі ў помніках XIV–XV стст. формы без канцавога *-е* не атрымалі яшчэ значэння агульнай нормы, то ў помніках XVI–XVII стст. яны з’яўляюцца ўжо звычайнымі, а ў многіх дакументах нават значна пераважаюць над двухскладовымі формамі: *со всеми рейстры померы волокъ земли Жомойтской* (АВК, XXIV, 9); *У того привилею его королевской милости* (там жа, 13); *з волости Гродзенской* (там жа, 14); *подледо роги великой* (там жа, 16); *боярынъ великого князя волости Росенской* (там жа, 20); *не могутъ послуги военной служыти* (там жа); *въ задній стокъ Пороговской границы* (АВАК, VII, 5)...

У цэлым жа ў кніжных стылях старабеларускай літаратурнай мовы ўжывальнасць аднаскладовых форм перавышала ўжывальнасць двухскладовых форм больш чым у 6 разоў, хоць асобныя помнікі фіксуюць выключна або пераважна двухскладовыя формы.

Наяўнасць розных па свайму афармленню канчаткаў роднага склону жаночага роду стварала магчымасці для стылістычнага выкарыстання іх у адных і тых жа кантэкстах. Прыклады такога роду сустракаюцца даволі часта ў старой пісьменнасці: *тую землю церкви Божей Пречистое Богоматери Соборной* (АЛМ, I, вып. 1, 168); *без доброй зброи и безъ великое трудности и працы* (Трыст., 30); *бояре земли Жомойтское, волости Полонгенской и Кретинской* (АВК, XXIV, 9); *маеть дерево бортное у Василковъ, отъ малой Соколды до великое Соколды до Супряслы* (АВАК, XVII, 3); *подле плитницы господарское и подле дороги Скидельской надъ Немномъ* (там жа, 66); *з особливое ласки нашой, господарской* (ИЮМ, XXVIII, 225)...

Сярод старабеларускіх форм роднага склону жаночага роду асобна трэба адзначыць так званую «расцягнутую» форму *-оей*. Зыходзячы

¹ Я. Ф. Карскі побач з такім тлумачэннем гэтай з’явы дапускаў яшчэ іншае тлумачэнне. Ён пісаў: «Ад канчатка *-оѣ* натуральны пераход да *-ой*, у якім неабходна бачыць адпазненне канцавога галоснага, хоць гэты канчатак мог бы атрымацца і з *-ои*; у *и* давялося б бачыць намесніка *е* ненацісканага, а затым ненацісканае *и* магло б і скараціцца ў *й*» (Белорусы. Вып. 2–3. С. 234).

з таго, што форма гэта сустракаецца ў помніках, напісаных у розных мясцовасцях Беларусі, у прыватнасці ў афіцыйна-юрыдычных дакументах Галоўнага літоўскага трыбунала (Вільна, Трокі), гродзенскіх, брэсцкіх і рагачоўскіх актах, можна дапусціць меркаванне аб значным тэрытарыяльным пашырэнні яе ў старажытны перыяд: *одъ королевой ей милости польской и великой княгини Литовской, Руской, Пруской, Жмудской, Мазовецкой и иныхъ, великое княгини Боны* (АВАК, XI, 25); *листъ судебный пановъ комиссаровъ королевой ей милости польской, славной памети Великой княгини Боны* (там жа); *за славной памяти великого князя Витольда* (там жа); *земли дворной* (там жа, 26)...

Акад. А. І. Сабалеўскі выказаў меркаванне аб тым, што форма *-оей* (*-оѣй*) у прыметніках і займенніках утварылася шляхам кантамінацыі старога канчатка роднага склону *-оѣ* і пазнейшага канчатка *-ой*. <...> Якім чынам і ў які перыяд працякаў паказаны працэс аб'яднання дзвюх форм у адну, акад. Сабалеўскі не ілюструе канкрэтнымі гістарычнымі матэрыяламі, таму яго гіпотэза застаецца недаказанай.

На маю думку, форма *-оей* (*-еѣй*), як і рад іншых форм ускосных склону прыметнікаў, магла ўзнікнуць марфалагічным шляхам, г. зн. у выніку ўздзеяння з боку скланення пэўных разрадаў займеннікаў. Вядома, што ў мове ўсходніх славян указальны займеннік *той* і прыналежаўны займеннікі *мой*, *свой*, *твой* мелі спачатку ў родным склоне жаночага роду канчаткі *-оѣ*, *-еѣ* (*тоѣѣ*, *моѣѣ*, *своѣѣ*, *твоѣѣ*), пазней канцавы галосны скараціўся, і, такім чынам, атрымаліся формы *тоѣй*, *моѣй*, *своѣй*, *твоѣй*. Пад уплывам апошніх форм, у якіх гукавое спалучэнне *-оей* дзякуючы ўяўнаму марфалагічнаму перараскладанню, магчыма, успрымалася як канчатак, пачалі ўжывацца і адносна-якасныя прыметнікі, а таксама іншыя разрады займеннікаў і лічэбнікаў. Параўн. у тых жа помніках: *от таковой речи* (АВАК, V, 136); *зь тоѣй сѣножати* (АВАК, XI, 31); *попы тоѣй церкви* (АВК, III, 196)...

Цікава адзначыць, што формы займеннікаў і лічэбнікаў тыпу *таѣй*, *таѣе*, *маѣй*, *маѣе*, *сваѣй*, *сваѣе*, *тваѣй*, *тваѣе* да гэтага часу пашыраны ў многіх сучасных беларускіх народных гаворках¹, а пад уплывам жывой мовы яны часам выкарыстоўваліся і ў творах мастацкай літаратуры XIX – першай трэці XX ст. Што ж датычыць прыметнікаў, то яны не адзначаны ў паказанай форме ў сучасных дыялектах. З гэтага можна заключыць, што форма *-оей* канчаткова знікла з сістэмы скланення прыметнікаў беларускай мовы, праўда, з-за абмежаванасці фактычных

¹ Гл.: ДАБМ. Карты № 135, 140. Каментарыі. С. 592, 594.

матэрыялаў застаецца няясным пытанне адносна крайніх храналагічных рамак ужывання гэтай формы.

З разгледжаных форм роднага склону жаночага роду старажытнага перыяду да нашага часу захаваліся ў асноўным два марфалагічна супрацьпастаўленыя тыпы форм – двухскладовыя *-oe, -ae, -яе* і аднаскладовыя *-ой, -ай, -яй*; прычым формы *-oe, -ой* ужываюцца толькі пад націскам, а формы *-ae, -яе, -ай, -яй* – не пад націскам. Фанетыка-марфалагічны тып ненаціскных форм у іх сучасным выглядзе склаўся гістарычна ў працэсе развіцця ў беларускай мове акання-якання як сістэмы. Традыцыйнасць старой арфаграфіі не дае магчымасці прасачыць паслядоўнасць эвалюцыі ненаціскных канчаткаў роднага склону жаночага роду *-оѣ (-oe), -еѣ (-ee)* у *-ae, -яе*, аднак, улічваючы матэрыялы, якія характарызуюць развіццё іншых склонавых форм прыметнікаў, можна дапусціць, што другая палавіна XVII і першая палавіна XVIII ст. былі рашаючым перыядам у фарміраванні новых ненаціскных марфем *-ae, -яе* ў жывой беларускай мове.

У сучасных беларускіх гаворках найбольш распаўсюджанымі з’яўляюцца аднаскладовыя формы *-ой, -ай, -яй*: яны прадстаўлены як амаль адзінаўжывальныя ў паўночна-заходняй частцы гаворак і выяўляюць ярка выражаную тэндэнцыю да далейшага пашырэння ў паўднёва-заходнім і паўночна-ўсходнім дыялекце¹. Гэтаму ў вялікай ступені садзейнічае ўплыў норм літаратурнай мовы. Што датычыць двухскладовых форм *-oe, -ae, -яе*, то яны маюць месца толькі ў паўднёва-заходнім дыялекце, прычым і тут яны не з’яўляюцца адзінаўжывальнымі, побач з імі, як адзначана вышэй, ужываюцца формы *-ой, -ай, -яй*, а ў некаторых гаворках крайняга паўднёвага захаду і формы *-ои, -еи* са складовым *и* (яны ўзыходзяць да *-оѣ, -еѣ*)². Такім чынам, заўважаецца, што двухскладовыя формы *-oe, -ae, -яе* ўсё больш страчваюць сваю прадуктыўнасць і выцясняюцца аднаскладовымі формамі. Паказальна, што апошнія з’яўляюцца пануючымі і ў сучаснай літаратурнай мове. Не гаворачы аб афіцыйна-дзелавым і навуковым стылях, дзе двухскладовыя формы наогул рэдка сустракаюцца, паніжэнне ступені іх ужывальнасці наглядаецца і ў тых разнавіднасцях літаратурнай мовы, якія больш звязаны з мясцовымі гаворкамі (маецца на ўвазе перш за ўсё мова сучаснай мастацкай літаратуры). Для высвятлення колькаснай суадноснасці двухскладовых і аднаскладовых форм былі статыстычна абследаваны найбольш вядомыя творы мастацкай літаратуры (усяго звыш 85 тамоў). <...> Сістэматычныя падлікі па-

¹ Гл.: ДАБМ. Карты № 119–120. Каментарыі. С. 565–569.

² Там жа.

казалі, што формы *-oe*, *-ae*, *-je* складаюць толькі 9,2 % ад агульнай колькасці форм роднага склону адзіночнага ліку жаночага роду. Зразумела, паказчык гэты не з'яўляецца абсалютным у адносінах да ўсіх аўтараў. У творах большасці пісьменнікаў ужывальнасць гэтых форм складае яшчэ меншы працэнт (Я. Купала, Я. Колас, К. Крапіва, М. Лынькоў, К. Чорны, П. Галавач, Я. Брыль, П. Пестрак, М. Танк), у некаторых жа пісьменнікаў значна перавышае агульную сярэднюю лічбу 9,2 (Ц. Гартны, М. Зарэцкі, А. Куляшоў, П. Броўка, П. Глебка, П. Панчанка, Б. Мікуліч, П. Кавалёў). Такая розніца ў колькасных суадносінах адных і тых жа форм у мове твораў асобных пісьменнікаў адлюстроўвае, з аднаго боку, розныя этапы развіцця сучаснай літаратурнай мовы, а з другога – індывідуальныя асаблівасці мовы і стылю таго ці іншага аўтара.

М. Г. Булахаў

Формы найвышэйшай ступені параўнання*

Старажытная беларуская мова, як і большасць іншых славянскіх моў, пры ўтварэнні форм найвышэйшай ступені параўнання карысталася галоўным чынам прыставачным спосабам. У якасці марфалагічных сродкаў тут выступалі два варыянты прыстаўкі – *най-* і *на-*, якія, трэба думаць, узыходзяць не да царкоўнаславянскай, а да праславянскай марфемы **на(j)*. У працэсе вывучэння матэрыялаў пісьменнасці важна было не толькі адзначыць наяўнасць гэтых варыянтаў прыстаўкі, але ўстанавіць і колькасныя суадносіны іх ужывальнасці. У даследаваных намі пісьмовых помніках зафіксавана 858 форм найвышэйшай ступені параўнання; з гэтай колькасці на формы з прыстаўкай *най-* прыходзіцца 436 выпадкаў (50,8 %), а на формы з прыстаўкай *на-* – 422 выпадкі (49,2 %). Як бачым, абодва гэтыя варыянты прыстаўкі ў старой беларускай пісьменнасці мелі прыблізна аднолькавую частотнасць ужывання, аднак у жывых гаворках таго перыяду суадносіны гэтыя, відаць, былі інакшымі; ва ўсякім разе можна сцвярджаць, што ў гаворках адбываўся актыўны працэс уніфікацыі варыянта *най-* і абмежавання варыянта *на-*. Такое меркаванне напрашваецца ў сувязі з тым, што сучаснай народнай і літаратурнай мове ўласціва толькі прыстаўка *най-*.

* Тэкст прыводзіцца па выданні: Булахаў М. Г. Прыметнік у беларускай мове / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа. Мінск, 1964. С. 178.

3.5. ДЗЕЯСЛОЎ

А. І. Жураўскі

Плюсквамперфект*

Побач з перфектам у агульнаславянскай мове ўжываўся і **плюсквамперфект** (ад лац. *plusquamperfectum* – перадмінулы), або даўномінулы час. Ён служыў для абазначэння такога мінулага дзеяння, якое адбывалася раней за якое-небудзь іншае дзеянне. <...>

Старажытнарускай мове вядомы былі два тыпы плюсквамперфекта. Старажытны тып, як і ў стараславянскай мове, меў у сваім складзе дапаможны дзеяслоў у форме імперфекта. <...>

Побач з гэтым вядомы быў і плюсквамперфект, дзе ў якасці дапаможнага дзеяслова выступаў аорыст *бѣхъ*, які ў помніках звычайна ўжываўся ў значэнні імперфекта. Формы з *бѣхъ* у старажытных помніках пераважалі над формамі з *блахъ*, у адрозненне ад стараславянскай мовы, дзе плюсквамперфект з дапаможным дзеясловам у форме імперфекта быў пануючым. Аднак у старажытнарускіх помніках часам адзначаецца няўстойлівасць ва ўжыванні такіх форм, зрэдку нават у адной і той жа фразе: *оу тарополка же жена Грекини бѣ. и баше была черницею. бѣ бо привелъ ѿць его Стославъ. и вда ю за тарополка* (Лаўр., 23 б).

Плюсквамперфект, як і аорыст і імперфект, выкарыстоўваўся ў старажытнарускіх помніках неаднолькава. Яго няма ў самых старажытных граматах і надпісах. Але гэта акалічнасць не сведчыць аб адсутнасці даўномінулага часу ў жывой старажытнарускай мове: у граматах, невялікіх па памеру і аднастайных па зместу, не было кантэкставых умоў для выкарыстання плюсквамперфекта.

Формы плюсквамперфекта выступаюць звычайнымі ў старажытнарускіх летапісах, хоць тут іх значна менш у параўнанні з перфектам, што зноў жа тлумачыцца кантэкставымі ўмовамі. У летапісах першапачатковае значэнне плюсквамперфекта выступае дастаткова выразна дзякуючы таму, што ў час узнікнення гэтых помнікаў плюсквамперфект быў жывой моўнай з’явай, ён ужываўся і пасля таго, як былі страчаны простыя формы прошлага часу – імперфект і аорыст.

Формы даўномінулага часу ў большасці выпадкаў утвараліся ад асноў закончанага трывання. Яны звычайна суадносіліся з формамі прош-

* Тэкст прыводзіцца па выданні: Булыка А. М., Жураўскі А. І., Крамко І. І. Гістарычная марфалогія беларускай мовы. Мінск, 1979. С. 219–226.

лага часу галоўных сказаў або суседніх самастойных сказаў: *како прельс-
тивше изъбють дружину мою и мене. бѣша бо многи погибли на полку*
(Лаўр., 22); *приде на холмъ идѣ бѣ Ларишнъ ископаль печрку* (там жа,
53); *вбрѣтеса тогда Михаилъ чернецъ. монастыря Студиискаго. иже*
бѣ пришелъ изъ Грекъ с митрополитомъ Гевргиемъ (там жа, 54); *По-
ловци же начаша воевати вколо Чернигова. влгови не взбраняцю. бѣ бо*
самъ повелѣль имъ воевати (там жа, 75); *идохом на влга зане са блше*
приложилъ к Половцом (там жа, 82).

Параўнальна рана ў старажытнарускай мове атрымаў распаўсю-
джанне новы плюсквамперфект, які зрэдку сустракаўся ўжо ў старасла-
вянскай мове. Ён утвараўся шляхам спалучэння дапаможнага дзеяслова
быти ў форме перфекта з дзеепрыметнікам на -л асноўнага дзеяслова.

Адзіночны лік

1-я асоба	<i>есмъ былъ, -о, -а</i>	<i>неслъ, -о, -а</i>
2-я асоба	<i>еси былъ, -о, -а</i>	<i>неслъ, -о, -а</i>
3-я асоба	<i>естъ былъ, -о, -а</i>	<i>неслъ, -о, -а</i>

Множны лік

1-я асоба	<i>есмъ были, -а, -ы</i>	<i>несли, -а, -ы</i>
2-я асоба	<i>есте были, -а, -ы</i>	<i>неслъ, -о, -а</i>
3-я асоба	<i>соуть были, -а, -ы</i>	<i>неслъ, -о, -а</i>

Парны лік

1-я асоба	<i>есвѣ была, -ѣ, -ѣ</i>	<i>несла, -ѣ, -ѣ</i>
2-я асоба	<i>еста была, -ѣ, -ѣ</i>	<i>несла, -ѣ, -ѣ</i>
3-я асоба	<i>еста была, -ѣ, -ѣ</i>	<i>несла, -ѣ, -ѣ</i>

Практычна ў 3-й асобе адзіночнага і множнага ліку пры наяўнасці
дзейніка звязка ў складзе плюсквамперфекта, як і перфекта, ужывалася
са вельмі абмежавана.

Новыя формы плюсквамперфекта ў старажытнарускай пісьменнасці
трапляюцца, пачынаючы з XIII ст. Як адзначаў М. М. Дурнаво, у лета-
пісах пры апісанні падзей далёкага мінулага выкарыстоўваліся старыя
формы плюсквамперфекта, а пры абмалёўцы падзей XIII ст. і пазней-
шых – новыя, што звязана са станам гэтых форм у жывой старажытна-
рускай мове.

У старажытнарускай мове новы спосаб утварэння плюсквамперфек-
та пэўны час суіснаваў са старым. Паралельнае ўжыванне гэтых форм

працягвалася да таго часу, пакуль імперфект і аорыст адчуваліся яшчэ жывой з’явай. Са знікненнем імперфекта і аорыста была страчана старая апісальная форма імперфекта. Аднак страту імперфекта і аорыста нельга лічыць адзінай прычынай, якая прывяла да ўжывання перфектнай звязкі ў складзе плюсквамперфекта. Плюсквамперфект новага тыпу, як ужо адзначалася, зрэдку сустракаецца і ў стараславянскіх помніках, хоць старыя формы прошлага часу яшчэ і зараз захоўваюцца ў балгарскай мове. Як адзначаў П. С. Кузняцоў, перфект дапаможнага дзеяслова пры ўтварэнні даўномінулага часу быў выкарыстаны таму, што гэты час даволі часта перадаваў вынік, аднесены да мінулага, тады як перфект меў выніковае значэнне ў момант гутаркі.

Плюсквамперфект у далейшым атрымаў неаднолькавае развіццё ва ўсходнеславянскіх мовах. Агульным для ўсіх трох усходнеславянскіх моў было знікненне звязкі ў складзе перфекта дапаможнага дзеяслова *быти*, у выніку чаго плюсквамперфект з трохкампанентнай формы ператварыўся ў двухкампанентную: *есмь былъ пришедь* → *былъ пришедь*.

Як адзначаюць даследчыкі на падставе вывучэння помнікаў рускай пісьменнасці, ужо ў другой палавіне XVI ст. у рускай мове плюсквамперфект быў адміраючай катэгорыяй. На аснове яго склалася спалучэнне прошлага часу з нязменнай часціцай *было*, якая страціла змяненне па родах і ліках. Аднак у некаторых рускіх гаворках у Ноўгарадскай, Валагодскай, Архангельскай і Пскоўскай абласцях старажытныя формы плюсквамперфекта яшчэ спарадычна сустракаюцца і цяпер. У беларускай і ўкраінскай мовах захоўваецца больш старажытная форма плюсквамперфекта, асноўнай асаблівасцю якога застаецца змяненне дапаможнага дзеяслова па родах і ліках.

Старабеларускай пісьменнасці вядомы быў толькі плюсквамперфект новага ўтварэння са звязкай *быць* у форме перфекта. На ранняй стадыі развіцця беларускай мовы ён ужываўся са звязкай у 1-й і 2-й асобе, але звязка ўжо не ўжывалася ў 3-й асобе, калі дзейнік выражаўся назоўнікам або займеннікам: *по его слову приготоуилиса есмо были* (Гр. 1300); *здесь потавилоса было повѣтрие на люди* (Гр. 1465); *перво сего продали были есмо корчмы вруцькие* (Гр. 1489); *его же помазали есмо были собѣ на црѣтво* (Скар. ДЦ, 103 б).

Плюсквамперфект новага ўтварэння пашыраны ў беларускіх перакладах агіяграфічных і апакрыфічных твораў канца XV ст., а таксама ў беларускіх летапісах таго часу: *такъ стоимилъса бы¹ на молитве ажъ на нага^х стоимати не могль* (Пак. Хр., 6 б); *како живи есте которые*

неколи оумерли были есте (там жа, 32 б); велми замоутилисе есмо были коли искали есмо тебе (там жа, 36 б); калдеи іероусолим вбъсели были и сказали (Валх., 41 б); люди та^к оу ты^х месте^х мешкаючи над мероу злаклице были (там жа, 48 б); оусе што ис собою бы^т принесль оубогим роздал (Жыц. Ал., 97 б); кня^з великый агаило да^т былъ полтескъ бра^му своему (Віл., 439 б); *Ѹже възль былъ литоское земли по рѣкоу велью* (там жа, 446 б).

Традыцыйныя, правільныя формы плюсквамперфекта захоўваюцца ў старабеларускай пісьменнасці на працягу ўсяго старажытнага перыяду: *коли вна была прышла, в то^м ча^с было трыцану се^м лѣтъ* (Трыст., 10); *вси спали бо сонъ великий в^м бога припаль бы^т на них* (Біблія, 349); *втннѣ^т двѣдъ все што были забрали амаликитове* (там жа, 355); *чинил такъ тако ему росказа^т бы^т царь* (там жа, 371); *сам впаль в тѣю гамѣ, которѣю был выкопа^т* (Варл., 234); *внесль теде Соломо^н все што бы^т шлюбова^т* (Выкл., 84 б); *даль ей тые вбразы, которие она ему была дала* (3б. 81, 151 б).

Плюсквамперфект атрымаў вельмі шырокае распаўсюджанне ў беларускай дзелавой пісьменнасці. У канцы XV – пачатку XVII ст. дзелавая пісьменнасць была самай шырокай сферай выкарыстання беларускай пісьмовай мовы. Таму заканамерным з’яўляецца выкарыстанне плюсквамперфекта ў дзелавых дакументах, асабліва ў запісах разнастайных судовых спраў, дзе ўзнікала неабходнасць дакладнай фіксацыі сведчанняў уцягнутых у судовую справу асоб, якія ў сваю чаргу імкнуліся як мага паўней перадаць усе нюансы мінулых падзей і таму не маглі абыходзіцца без плюсквамперфекта.

З гэтай прычыны старабеларуская дзелавая пісьменнасць найбольш яскрава адлюстроўвае зрухі, якія адбываліся ў формах і значэнні плюсквамперфекта ў народна-дыялектнай беларускай мове. Тут перш за ўсё звяртае на сябе ўвагу эвалюцыя звязкі дапаможнага дзеяслова *быти*. Гісторыя плюсквамперфектнай звязкі цалкам супадае з развіццём яе ў складзе перфекта. У дзелавой пісьменнасці звязка адсутнічае ў формах плюсквамперфекта 3-й асобы абодвух лікаў. Звязка звычайна апускаецца і ў формах 1-й і 2-й асобы, калі ў сказе ёсць дзейнік, які служыць граматычным паказчыкам асобы: *была на немъ моя куница, и я в него пограбиль былъ животину, и отдалъ есми ему опять* (КСД, 118); *ты погрѣбиль былъ вь мене волю а клячу, и я служиль на пана твоего* (там жа, 382); *мы сами вь тотъ часъ прихорали были, и высадили на тое дело судьями дворянъ господарьскихъ* (АЛМ, 401); *жаловали*

намъ на васъ люди наши... штожь вы ихъ **привернули были** съ собою въ подводы при отцы нашомъ (КПД, 522).

Пры адсутнасці ж граматычна выражанага дзейніка звязка ў складзе плюсквамперфекта працягвала ўжывацца і пазней: *чого ешче **быль есми** тебе не **доплатилъ**, тыхъ пнзей мне ся поступилъ за тотъ мой товаръ* (КСД, 636, 1510); *отъ чого **есмо** перво сего **были отъехали**, до тогожь и теперь ворочаемся* (КПМ, II, 218, 1581). Пры такіх умовах звязка адзначаецца яшчэ ў рэлігійных помніках сярэдзіны XVII ст.: *Ѹже **еми был** Ѹмыслилъ Ѹтекати з киту* (Зб. 82, 417). Як і ў перфекце, звязка 1-й асобы адзіночнага ліку *есмь* у беларускай мове трансфармуецца ў *есми*, а звязка 1-й асобы множнага ліку *есмь* – у *есмо*. Дзеепрыметнік на -л у складзе плюсквамперфекта таксама зазнаў фанетычныя змены, што адбыліся і ў формах перфекта.

У старабеларускай мове плюсквамперфект перажыў не толькі структурныя, але і семантычныя змены. Побач са старым, асноўным значэннем плюсквамперфект пачаў ужывацца і для абазначэння мінулага дзеяння, якое толькі пачыналася, але не закончылася, не адбылося па якіхсьці прычынах, было перапынена нейкім іншым дзеяннем: *пань Войтехъ съ слугами пана воеводиными **пошолъ былъ** имати его, и онъ втекъ* (КСД, 590); *мы... **хотели были есмо** на немъ квалтъ сказати. Нижли онъ мовиль: нехай Янь тыи люди битыи передъ вашою милостью поставить* (там жа).

З другога боку, у сувязі з умацаваннем ролі перфекта яго значэнне пашыралася не толькі за кошт страты аорыста і імперфекта, але і за кошт паступовага выцяснення скарачаных, бяззвязчаных форм плюсквамперфекта. Такая замена стала магчымай, калі звязка ў формах перфекта страціла значэнне паказчыка цяперашняга часу і дзеепрыметнік на -л стаў агульнай формай выражэння безадноснага прошлага дзеяння. Абмежаванню катэгорыі плюсквамперфекта садзейнічала тая акалічнасць, што па форме і значэнню ён меў рысы, агульныя з перфектам. Ужо раннія беларускія пісьмовыя тэксты даюць прыклады выкарыстання перфекта там, дзе па ранейшых нормах мог ужывацца плюсквамперфект. Такая замена выразна назіраецца ў канструкцыях, калі дзеянне перфекта залежнага сказа адбывалася раней за дзеянне перфекта незалежнага сказа: *коли она его въ то имене **приняла** за сына место своего доброю волею... мы ему тое имене дали* (АЛМ, 29, 1489); *онъ **поотнималъ** у нихъ сельца ихъ, которыи... привилеемъ нашимъ потвердили въ Смоленску* (там жа, 57, 1494); *што есмо **остали** ему*

винны за первое мыто и корчму, и мы ему за тотъ долгъ оттрутили полтора ста копъ грошей (там жа, 77, 1495).

Збліжэнне ў семантычных і структурных адносінах плюсквамперфекта з перфектам, які ўвабраў у сябе значэнні аорыста і імперфекта, мела вынікам выступленне плюсквамперфекта ва ўмовах, дзе раней больш натуральным было выкарыстанне перфекта: *мы, подле ихъ речей, въ тыи люди владыце не казали вступатися и на то есмо имъ нашъ листъ судовой дали были* (АЛМ, 524, 1494); *онъ тыи речи наши въ орде спродаль за полтора ста копъ грошей, и на тыи пенязи тамошнии товары... до насъ былъ послалъ* (КСД, 1504, 1521).

Паўнае абмежаванне выкарыстання плюсквамперфекта ў старабеларускай мове, марфалагічнае і семантычнае збліжэнне яго з перфектам усё ж не прывяло да поўнага знікнення гэтай складанай формы прошлага часу ў беларускай мове. Гэта форма прошлага часу ў беларускай дыялектнай мове захоўваецца і зараз. У большасці беларускіх гаворак яна ўтвараецца шляхам далучэння да формы прошлага часу паўназначнага дзеяслова дапаможнага дзеяслова *быць* у форме прошлага часу, прычым і дапаможны, і асноўны дзеясловы дапасуюцца да дзейніка ў родзе і ліку: *пайшоў быў, пайшла была, пайшло было, пайшли былі*. У паўночна-заходняй частцы беларускай моўнай тэрыторыі (заходняя частка Віцебскай, паўночна-заходнія раёны Гродзенскай і Мінскай абласцей) у складзе ранейшага плюсквамперфекта ўжываюцца дзеепрыслоўі прошлага часу на *-ўшы*, па родах і ліках тут змяняецца толькі дапаможны дзеяслоў: *быў пайшоўшы, была пайшоўшы, было пайшоўшы, былі пайшоўшы*.

Першы тып плюсквамперфекта, вядомы большай частцы беларускіх гаворак, выкарыстоўваецца і ў беларускай літаратурнай мове. Як у гаворках, так і ў беларускай літаратурнай мове ў гэтых формах выяўляюцца два асноўныя значэнні, якія фактычна адпавядаюць часавым значэнням былога плюсквамперфекта.

Па-першае, сучасны плюсквамперфект выражае даўномінулае дзеянне, якое адбылося раней за іншае мінулае дзеянне. Такія формы ўжываюцца ў большасці пры супрацьпастаўленні дзеянняў у адным складаным сказе або двух звязаных па сэнсу простых сказах: *яго былі забралі, а потым пусцілі* (Дзярж. р-н), *хто быў астáўшыся ў дз'арэўн'и, у лаг'ир забралі* (Пол. р-н.); *кагда парц'изаны был'и атступ'іўшы на старуйу зону, нёмцы дз'арэўн'у выпал'ил'и* (там жа); *Ліст тады былі забралі на пошце вясковыя, а пасля хтосьці прынёс на лесанільню* (К. Чорны); *Узрыўной хваляй была перакулена большасць вагонаў эша-*

лона, які **прыпыніўся быў** на якую хвіліну, чакаючы сустрэчнага цягніка (М. Лынькоў); **Я адправіўся быў** у вандроўку, але ледзь не збіўся з дарогі ўначы, у імгле (М. Танк).

Па-другое, формы плюсквамперфекта служаць для выражэння дзеяння, якое пачалося ў мінулым або магло пачацца, але было перапынена па якіх-небудзь прычынах іншым дзеяннем: *яа **была вышаўшы** ў дарогу, ал'у назат в'арнулас'а* (Шарк. р-н); *йон **быў сабраўшыс'а** дамóў іёхац', ал'е н'а выйехаў, там и заг'инуў* (Радашк. р-н); *Ён **хацеў быў** падацца ў родную вёску, але яму адраілі гэта рабіць* (М. Лынькоў); *Дзве хурманкі **прыехалі былі** на вяселле, дык і тыя сённа рана паехалі дадому* (К. Крапіва); *Ён **быў намкнуўся** напросіць у маці есці, ды пашкадаваў будзіць* (М. Лужанін); *Тады і Максім, які **быў** на момант **разгубіўся**, устрапянуўся* (І. Шамякін).

Складаныя формы прошлага часу зрэдку выражаюць таксама мінулае дзеянне і як адзінкавы факт безадносна да другога мінулага дзеяння. У такім значэнні формы плюсквамперфекта суправаджаюцца прыслоўямі і цэлымі словазлучэннямі са значэннем акалічнасці часу: *Л'этаc' Ал'ик дз'эс'ац' барав'ікоў **быў нашоўшы*** (Пол. р-н); *Ён **напісаў быў** у свой час заяву з просьбай выдзеліць кватэру ў доме* (І. Мележ); *А я нядаўна **паказаву быў** вас яму* (К. Чорны); *Я **быў вырашыў** адмовіцца ад свае задумы* (М. Лужанін); *Карову некалі я **быў купіў** у яго* (П. Пестрак).

Увогуле семантычны аб'ём складаных форм прошлага часу ў сучаснай беларускай мове вельмі шырокі. Ужываючыся ў сказах рознай будовы, удакладняючыся разнастайнымі тлумачальнымі сродкамі ў выглядзе прыметнікаў, прыслоўяў і часціц, гэтыя формы выражаюць разнастайныя мадальна-экспрэсіўныя значэнні, звязаныя не толькі з ранейшым плюсквамперфектам, але з перфектам і аорыстам.

У большасці ж выпадкаў формы прошлага часу выражаюць папярэдняе дзеянне, якое наступіла або не наступіла раней за нейкае іншае дзеянне. Ва ўмовах такога рэлятыўнага ўжывання складаная форма прошлага часу ў большасці захоўвае значэнне старажытнага плюсквамперфекта.

Новай з'явай у структуры плюсквамперфекта сучаснай беларускай мовы з'яўляецца ўжыванне дапаможнага дзеяслова ў выглядзе часціцы *было* для ўсіх трох родаў абодвух лікаў: *было пайшоў, было пайшла, было пайшло, было пайшлі*. Зрэдку такія выпадкі адзначаюцца і ў гаворках: *мы было сабрал'ис' іёхьц', ды дождж пайшоў* (Чашн. р-н).

Старабеларуская пісьменнасць не дае ніводнага прыкладу такіх форм, што служыць сведчаннем параўнальна нядаўняга ўзнікнення гэтай з'явы.

Распаўсюджанне такой разнавіднасці плюсквамперфекта ў беларускай мове не з'яўляецца вынікам унутранага развіцця яе граматычнага ладу, а тлумачыцца ўплывам рускай мовы, дзе такія ўтварэнні замянілі старажытныя формы плюсквамперфекта. Складаныя формы прайшлага часу зрэдку сустракаюцца і ў беларускай літаратурнай мове, асабліва ў пісьменнікаў пасляваеннага часу: *Неяк у першыя дні па прыездзе ён загаварыў было пра работу, але яна і слухаць не хацела* (Т. Хадкевіч); *Следам за ім памкнуліся было слазіць і сувязныя, але Злобіч стрымаў іх* (М. Ткачоў); *Нікіцін было наплыў у той бок, дзе загінуў яго таварыш, але чырвонаармеец Хранчанка загарадзіў яму дарогу* (І. Гурскі); *Паспрабавалі было пакінуць яе ў чужой вёсцы ў надзейнага чалавека, але яна вытрымала там толькі тыдзень* (І. Шамякін); *Тарас услед было памкнуўся, хацеў аклікнуць іх* (А. Бачыла); *Разгневаўся было Лявон, стаў прасіць у Мікалая гарэлкі* (М. Гроднеў); *Я падхапіўся на ногі і хацеў было адварнуць яго назад* (М. Капыловіч). Аднак такое выкарыстанне звязкі ў складзе плюсквамперфекта не з'яўляецца нормай беларускай літаратурнай мовы.

Такім чынам, вывучэнне гісторыі плюсквамперфекта ў беларускай мове дае падставу канстатаваць, што ў сучаснай беларускай літаратурнай мове побач з перфектам існуе і другая форма прайшлага часу – плюсквамперфект. На самастойнасць формы плюсквамперфекта ўказвае, па-першае, яго адметнае марфалагічнае выражэнне і, па-другое, спецыфічнае граматычнае значэнне. Адносна рэдкае выкарыстанне яго ў параўнанні з перфектам тлумачыцца кантэкставымі ўмовамі, ступенню сувязі мовы пісьменнікаў з народнымі гаворкамі і наогул індывідуальнымі асаблівасцямі стылю паасобных аўтараў. У беларускіх жа гаворках плюсквамперфект захоўваецца больш поўна як па значэнню, так і па марфалагічнаму выражэнню.

Захаванне плюсквамперфекта ў беларускай мове адпавядае агульным асаблівасцям граматычнага ладу беларускай мовы, для якой наогул у большай меры ў параўнанні з рускай характэрны старажытныя граматычныя рысы. Гісторыя плюсквамперфекта ў беларускай мове ў асноўных сваіх рысах супадае з развіццём гэтай формы прайшлага часу ва ўкраінскай мове. Наяўнасцю плюсквамперфекта беларуская мова збліжаецца з заходнеславянскімі мовамі, дзе плюсквамперфект з'яўляецца звычайным. Але абмежаванае выкарыстанне плюсквамперфекта ў беларускай літаратурнай мове, яго няўстойлівае марфалагічнае афармленне сведчаць, што гэтая форма прайшлага часу знаходзіцца тут у стадыі заняпаду і адмірання.

Прошлы час*

§ 261. У сучаснай беларускай мове, акрамя простых форм прошлага часу, ужываюцца часам складаныя формы. Аднак яны бытуюць у асноўным у гутарковай вуснай мове і ў мове мастацкай літаратуры і выходзяць за межы літаратурнай нормы. Яны складаюцца з формы прошлага часу дзеяслова *быць* і формы прошлага часу поўназнамянальнага дзеяслова: *быў пайшоў, была пайшла, было пайшло, былі пайшлі*. Складаныя формы прошлага часу абазначаюць у асноўным даўно мінулае дзеянне: *...Іван прыгадаў, як аднойчы ён быў тут наехаў на вострую жалязяку і распароў шыну* (Маладосць, 1974); *Адна была не вытрывала, уцякаць сабралася* (Маладосць, 1973).

Даўно мінулае дзеянне, якое паўтаралася некалькі (многа) разоў, перадаецца пры дапамозе мадальнай часціцы *бывала* і асабовых форм поўназнамянальнага дзеяслова: *Пойдзем гэта мы, бывала, касіць золакам, да сняданку* (П. Ткачоў); *Рост высокі, стан навабны, ўся, як цень, навеўна, як ідзе яна, бывала, – набок каралеўна!* (Я. Купала).

* Тэкст прыводзіцца па выданні: Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; [рэд.: М. В. Бірыла, П. П. Шуба]. Мінск, 1985–1986. Ч. 1 : Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск. 1985. С. 162–163.

ЧАСТКА

2

**ГІСТОРЫЯ
БЕЛАРУСКАЙ
ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ**

1. ТЭАРЭТЫЧНЫЯ АСНОВЫ ГІСТОРЫІ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

1.1. ПРАДМЕТ І ЗАДАЧЫ КУРСА «ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ»

А. І. Жураўскі

Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*

Працэс станаўлення і развіцця літаратурна-пісьмовых моў у асноўных сваіх рысах з'яўляецца агульным ці падобным у многіх народаў. Разам з тым гісторыя кожнай літаратурнай мовы характарызуецца радам своеасаблівых з'яў, выкліканых спецыфікай гістарычнага жыцця данага народа. Асвятленне такіх спецыфічных асаблівасцей і з'яўляецца асноўнай задачай даследаванняў па гісторыі паасобных літаратурных моў. <...>

Навуковым вывучэннем мовы беларускіх помнікаў упершыню пачаў займацца Я. Ф. Карскі. Даследаванні Карскага дапаўняюцца шматлікімі працамі савецкіх вучоных па розных пытаннях гістарычнай граматыкі і лексікалогіі беларускай мовы. Аднак большая частка такіх даследаванняў па гістарычнай граматыцы і лексікалогіі беларускай мовы толькі ў зусім нязначнай меры можа быць выкарыстана пры падрыхтоўцы даследавання па гісторыі беларускай літаратурнай мовы. Тлумачыцца гэта, вядома, не якасцю даследаванняў, а разыходжанні ў методыцы вывучэння матэрыялу з пункту погляду гістарычнай граматыкі, з аднаго боку, і гісторыі беларускай літаратурнай мовы – з другога. У даследаваннях па гістарычнай граматыцы ўвага звяртаецца галоўным чынам на адлюстраванне ў пісьмовых помніках (нават у адзінкавых выпадках) рыс жывой беларускай мовы. Напластаванні ж іншых моўных стыхій, іх колькасць і роля ў сістэме моўных сродкаў помніка не маюць значэння ў такіх выпадках. У адрозненне ад гэтага гісторыка літаратурнай мовы цікавяць у першую чаргу такія факты, якія ствараюць норму помніка, незалежна ад іх паходжання. <...>

* Тэкст прыводзіцца па выданні: Гісторыя беларускай літаратурнай мовы : у 2 т. / Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа. Мінск, 1967–1968. Т. 1 / А. І. Жураўскі. 1967. С. 5–6.

Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*

<...> Гісторыя беларускай літаратурнай мовы – гэта гісторыя нацыянальнай моўнай культуры, гісторыя лепшых узораў мастацкай, публіцыстычнай, навуковай, дзелавай мовы беларускага народа. <...>

Задача курса гісторыі беларускай літаратурнай мовы заключаецца ў тым, каб паказаць, як складвалася і развівалася ў розных жанрах літаратуры (пісьменнасці) беларускага народа вышэйшая, узорная форма яго мовы – літаратурная мова з уласцівай ёй функцыянальна-стылявай дыферэнцыяцыяй і адпаведнай сістэмай моўна-выяўленчых сродкаў; чым вызначаліся асобныя яе разнавіднасці (стылі) у розныя гістарычныя эпохі (пачынаючы ад старажытных часоў і да нашых дзён); якія суадносіны існавалі паміж ёю і дыялектамі, мясцовымі і сацыяльнымі, а таксама літаратурнымі мовамі іншых народаў, у першую чаргу суседніх славянскіх: рускага, украінскага, польскага; у якой меры захоўваліся ў ёй пісьмовыя традыцыі папярэдніх эпох. Курс гісторыі беларускай літаратурнай мовы павінен пазнаёміць з працэсамі паступовага яе ўпарадкавання, граматычна-правапіснага афармлення і нармалізацыі, з дзейнасцю буйных беларускіх пісьменнікаў, вучоных, наогул работнікаў беларускай культуры ў галіне выпрацоўкі і ўзбагачэння сродкаў літаратуранага выказвання. <...>

У курсе гісторыі беларускай літаратурнай мовы на моватворчасць лепшых беларускіх майстроў слова звяртаецца самая пільная ўвага. <...> Аднак вывучэнне індывідуальна-мастацкіх стыляў пісьменнікаў, іх творчай манеры выходзіць за межы курса гісторыі літаратурнай мовы. Яно з'яўляецца тэматыкай іншых філалагічных дысцыплін. <...> Моватворчасць майстроў беларускага мастацкага слова, іх уклад у справу ўзбагачэння стылістычна-моўных сродкаў у курсе гісторыі беларускай літаратурнай мовы павінны разглядацца як матэрыял для высвятлення агульных працэсаў яе развіцця і ўдасканалення. <...>

...гісторыя беларускай літаратурнай мовы ёсць навука аб якасным развіцці беларускай літаратурнай мовы на розных этапах яе гісторыі. Яна вывучае мову перш за ўсё ў яе пісьмовым афармленні, як таго патрабуе спецыфіка **прадмета** даследавання. Тым самым гэта навуковая дысцы-

* Тэкст прыводзіцца па выданні: *Шакун Л. М.* Гісторыя беларускай літаратурнай мовы : вучэб. дапам. для філал. фак. выш. навуч. устаноў. Мінск, 1984. С. 9–11.

пліна адрозніваецца ад другой навуковай дысцыпліны аб гісторыі беларускай мовы – гістарычнай граматыкі, якая вывучае развіццё структуры беларускай мовы (фанетычнай сістэмы, граматычнага ладу, слоўнікавага саставу) ва ўсёй сукупнасці яе адгалінаванняў, г. зн. і дыялектаў, у яе звычайным вусным афармленні за ўвесь даступны для вывучэння час і якая па гэтай прычыне не закранае гісторыю стылістычных сродкаў, літаратурных норм, моватворчасці асобных пісьменнікаў, узаемаадносін паміж дыялектамі і літаратурнай мовай і г. д. <...>

Б. А. Ларин

Лекции по истории русского литературного языка (X – середина XVIII в.)*

<...> Едва ли ошибусь, если скажу, что расщепление истории русского языка на две самостоятельные дисциплины (историческая грамматика и история русского литературного языка) было обусловлено педагогической деятельностью акад. В. В. Виноградова и проф. Г. О. Винокура, много занимавшихся вопросами языка письменных памятников и отдельных писателей. Но и в этом курсе есть пока значительные недостатки. Критикуя программу по истории русского литературного языка, Виноградов указывал на то, что история литературного языка понималась как цепь характеристик языка крупнейших произведений древнерусской литературы и наиболее известных писателей нового времени. При этом лингвисты старались показать индивидуальные особенности языка памятника или писателя. Это в лучшем случае, а в худшем – весь курс иногда строился на заимствованиях у историков или историков литературы. Второй недостаток курса заключался в стремлении обнаружить классовые различия в языке.

Незыблемым, однако, остается положение о необходимости изучать историю языка в тесной связи с историей народа. <...>

Одна из задач курса истории русского литературного языка – выяснение стилистического использования языковых средств, ибо стилистика является предметом истории литературного языка, в отличие от исторической грамматики. Здесь важно не увлечься социальным моментом, но в то же время и не пренебрегать им. В каждом памятнике надо выделять

* Тэкст прыводзіцца па выданні: *Ларин Б. А.* Лекции по истории русского литературного языка (X – середина XVIII в.). М., 1975. С. 7–8.

и стилистические особенности, и элементы общего языка. Основной недостаток существующих курсов истории литературного языка – отсутствие предпосылок, которые дали бы возможность определить путь развития литературного языка в отвлечении от частных фактов.

История показывает, что развитие литературного языка постоянно связано с общим разговорным языком, хотя их взаимоотношения меняются даже в сравнительно короткие промежутки времени. Задача курса: установить взаимодействие типов литературного языка с общенародным языком на различных этапах исторического развития... общества.

А. И. Горшков

О предмете истории русского литературного языка*

<...> До сих пор остается не вполне проясненным и предмет истории русского литературного языка. В работах В. В. Виноградова 30-х годов, имевших определяющее значение для формирования и дальнейшего развития изучения истории русского литературного языка, содержание этой области научных исследований и учебной дисциплины связывалось, с одной стороны, с исторической фонетикой, исторической грамматикой и исторической лексикологией русского литературного языка, а с другой – с историей литературных стилей, с историей языка художественной литературы, публицистики и науки¹. Г. О. Винокур в 1946 г. определил историю русского литературного языка как «историческую стилистику»², т. е. как дисциплину, изучающую употребление языка и в этом смысле противопоставленную фонетике, грамматике и семасиологии, изучающим строй языка. Для стилистики исключалось «внутреннее разделение на фонетику, грамматику и семасиологию», так как «построение стилистики по отдельным членам языковой структуры уничтожило бы собственный предмет стилистики, состоящий из соединения отдельных членов языковой структуры в одно и качественно новое целое»³. Однако относящийся к 1947 г. план «Лекций по истории русского литературного языка» свидетельствует о том, что Г. О. Винокур предполагал в каждом отделе курса дать описание орфографии, фонетики, грамматики

* Текст приводзіцца па выданні: Вопросы языкознания. 1978. № 6. С. 3–15.

¹ Виноградов В. В. Очерки по истории русского литературного языка XVII–XIX вв. М., 1938. С. 3.

² Винокур Г. О. Избранные работы по русскому языку. М., 1959. С. 233.

³ Там же. С. 224.

(морфологии и синтаксиса) и лексики русского литературного языка соответствующих исторических периодов¹.

Свойственная взглядам В. В. Виноградова и Г. О. Винокура двуплановость в понимании предмета истории русского литературного языка в последующем с той или иной степенью очевидности отразилась в работах многих авторов, но отразилась не как сознательно реализуемая теоретическая и методическая установка на создание двух параллельных (или каким-либо образом переплетающихся) дисциплин – «исторической грамматики (+ исторической фонетики и лексикологии) русского литературного языка» и «исторической стилистики русского литературного языка», – а скорее лишь как неразличение вопросов изучения строя языка и употребления языка.

<...> В истории русского литературного языка уже при самом ее зарождении в качестве господствующего плана исследования явственно обозначился план функциональный, план употребления языка. Несмотря на двуплановость теоретического подхода, на практике оказался безусловно преобладающим функциональный план и в трудах В. В. Виноградова и Г. О. Винокура.

На путях разработки этого плана исследования история русского литературного языка развивалась как отрасль языкознания определенно выраженного социолингвистического направления и в то же время не порывала связей с «интралингвистикой», поскольку имела целью разработку конкретного языкового материала. В. В. Виноградов писал: «Понимание и толкование литературного текста – основа филологии и вместе с тем основа исследования духовной, а отчасти и материальной культуры²».

<...> История русского литературного языка (как и теория и история литературных языков вообще) «работает» на уровнях текста и языка как системы подсистем, т. е. имеет своим объектом литературные тексты и литературный язык в целом как систему типологических совокупностей литературных текстов. Языковые единицы рассматриваются лишь как компоненты текста. В этом – специфика теории и истории литературных языков, отличающая эти дисциплины от других лингвистических дисциплин, «работающих» на уровне языковых единиц, т. е. имеющих своим объектом языковые единицы в их «внутрирусских» взаимоотношениях. При этом теория и история литературных языков, само собой

¹ Винокур Г. О. Избранные работы по русскому языку. С. 8.

² Виноградов В. В. Проблемы литературных языков и закономерностей их образования и развития. М., 1967. С. 130.

разумеется, опирается на эти дисциплины, использует их наблюдения и обобщения. Таким образом, предмет истории русского литературного языка не следует смешивать с кругом возможных частных наблюдений, а тем более с объемом знаний, необходимых исследователю, занимающемуся историей русского литературного языка.

В соответствии со сказанным выше история русского литературного языка имеет целью не выявление особенностей употребления языка в каждом конкретном тексте, а выявление типичных особенностей, позволяющих определенным образом сгруппировать тексты и на этой основе описать соответствующие разновидности литературного языка и – шире – литературный язык как систему разновидностей (подсистем). При этом русский литературный язык и его стили на каждом историческом этапе рассматривают не в статике, а в динамике, т. е. на любом историческом участке выясняется не только то, что литературный язык собой представляет, но и то, что в литературном языке происходит.

Употребление языка, как известно, всегда осуществляется в определенных социальных условиях, в определенных общественных средах и сферах. Эти факторы всегда были в поле зрения истории русского литературного языка, которая уже при самом своем возникновении строилась как дисциплина, изучающая употребление языка в связи с историей народа, в связи с политическим и экономическим развитием общества, в связи с развитием просвещения, культуры и литературы. Иными словами, история русского литературного языка издавна рассматривала и рассматривает весь тот круг вопросов, который в современной социолингвистике связывается с изучением языковой ситуации. <...>

И. Ю. Юрицына

**Основные категории
истории русского литературного языка
(к проблеме определения предмета и объекта ИРЛЯ)***

<...> При обращении к изучению любой науки прежде всего встаёт вопрос о предмете и объекте этой науки. И если объектом «Истории русского литературного языка» все учёные безусловно называют русский литературный язык, представленный в текстах, письменных памятни-

* Тэкст прыводзіцца па выданні: Вестник КазНУ. Серия филологическая. 2015. № 2 (154). С. 233–237.

ках, то вопрос о предмете данной научной дисциплины до настоящего дня остаётся открытым. Так, В. В. Колесов отмечает: «Содержание истории литературного языка разные исследователи понимали по-разному: как историю его норм, системы стилей, жанров, функций или текстов»¹.

В 30-е годы XX века, на заре существования «Истории русского литературного языка» как научной и учебной дисциплины, её отец-основатель В. В. Виноградов противопоставлял изучение исторической фонетики, исторической грамматики и исторической лексикологии русского языка изучению истории литературных стилей, истории языка художественной литературы, публицистики и науки. Такое понимание предмета истории русского литературного языка, основанное на разграничении вопросов *языкового строя* и *языкового употребления*, нашло позднее отражение в трудах Г. О. Винокура, определившего историю русского литературного языка как *историческую стилистику*. Таким образом, В. В. Виноградов и Г. О. Винокур заложили основы понимания предмета истории русского языка как *двупланового, двунаправленного, включающего исследование вопросов строя языка (предмет исторической грамматики) и вопросов употребления языка (предмет исторической стилистики)*.

Развивая мысль о разграничении строя языка и употребления языка, А. И. Горшков выделяет *«три уровня лингвистических исследований: уровень языковых единиц, уровень текста и уровень языка как системы подсистем»*. Далее, исходя из постулата о том, что «язык как объект непосредственных наблюдений представлен в текстах», А. И. Горшков отмечает: «При изучении *строя* языка тексты выступают как “языковой материал”, от которого абстрагируются... языковые единицы, выступающие в качестве объекта исследования»². Каждая из единиц занимает определённый ярус языковой системы и образуют *«уровень языковых единиц»*.

При изучении же употребления языка «тексты вступают не как “языковой материал”, из которого “выводятся” языковые единицы, а как самостоятельный объект исследования... Это – *уровень текста*»³.

Конкретный текст может «может выступать как самостоятельный вид научных изысканий... но может служить также отправным пунктом для обобщения отдельных лингвистических свойств или совокупности всех типичных лингвистических свойств определённых групп текстов,

¹ Колесов В. В. Древнерусский литературный язык. Л., 1989. С. 9.

² Горшков А. И. О предмете истории русского литературного языка // Литературный язык и литература / А. И. Горшков. М., 2007. С. 9.

³ Там же.

т. е. для установления типологии текстов. На основе типологии текстов могут быть выявлены и описаны социально и функционально распределённые разновидности (подсистемы, формы существования, стили) языка. Переходя от изучения тех или иных разновидностей языка, выявленных на основе типологии текстов, к изучению системы этих разновидностей, лингвистическое исследование выходит на *уровень языка как системы подсистем*»¹.

Таким образом, уровень языковых единиц остаётся объектом изучения исторической грамматики. В область же интересов истории русского литературного языка входят два уровня – уровень текста и уровень языка как системы подсистем, где языковые единицы рассматриваются в функциональном аспекте как составляющие системы языка в целом и текста в частности.

Следует отметить, что при выделении трёх уровней лингвистических исследований, объясняющем стилистический подход к предмету изучения истории русского литературного языка, становится неактуальным противопоставление языка как общего и речи как индивидуальной манеры пользования языком. Именно противопоставление языка и речи является основой для определения предмета истории русского литературного языка при традиционном подходе к данному вопросу, обозначенному ещё во второй половине XIX века. В результате такого понимания предмета истории русского литературного языка научные исследования велись в рамках выявления состава языковых единиц в литературных памятниках. Ценность последних как самостоятельного объекта исследования не принималась во внимание. Они служили лишь материалом для анализа, то есть изучалась система языка. При этом не учитывалась диалектика общего и частного как единства, так как индивидуальное есть проявление общего.

Современный «взгляд на историю русского литературного языка как дисциплину, изучающую развитие русского литературного языка прежде всего в историко-функциональном плане, плане языкового употребления»² обоснован и позволяет понять и объяснить динамику развития русского литературного языка на всех этапах его существования. <...>

Подводя итог всему сказанному, выделим следующие аспекты, составляющие предмет истории русского литературного языка: изучение фактов языка только в одной из его разновидностей – литературной; рас-

¹ Горшков А. И. О предмете истории русского литературного языка. С. 9–10.

² Там же. С. 7.

смотрение специфики различных разновидностей литературного языка, его стилей в их конкретном функционировании и развитии; исследование истории взаимодействия литературного языка с различными его разновидностями, а также общественных функций языка. <...>

1.2. ПАНЯЦЕ «ЛІТАРАТУРНАЯ МОВА», ГІСТАРЫЧНАЯ ЗМЕНЛІВАСЦЬ ЯГО ЗМЕСТУ

Е. Г. Ковалевская

История русского литературного языка*

<...> Несмотря на принципиальное отличие литературного национального языка от литературного языка донационального периода, нормативность остается основным признаком литературного языка на всех этапах его развития: в донациональный период, в эпоху формирования национального языка (рассмотрение памятников начального периода развития национального языка показывает наличие нескольких норм, уход старых, появление новых, сосуществование новых и старых норм, что не отрицает, однако, нормативность литературного языка как его основного признака даже в переходную эпоху) и особенно в период существования оформившегося литературного языка. <...>

1.3. ПРАБЛЕМЫ ПЕРЫЯДЫЗАЦЫ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

В. В. Аниченко

Развитие белорусского литературного языка в XVIII в.**

<...> В XVIII в. увеличивается число текстов, записанных латинской графикой польской модификации. Речь идет о некоторых произведениях комедийного жанра, которые в языковом отношении заметно отли-

* Тэкст прыводзіцца па выданні: *Ковалевская Е. Г.* История русского литературного языка : учеб. пособие для студентов педин-тов. М., 1978. С. 7.

** Тэкст прыводзіцца па выданні: Вопросы языкознания. 1978. № 4. С. 47–57.

чаются от письменности предшествующих периодов. С первого взгляда может показаться парадоксальной попытка передавать белорусские тексты латиницей, не имевшей в белорусской письменности постоянной традиции. В латинской графике преобладает фонетический принцип письма. Она не была столь устойчивой в Белоруссии, как кириллица, основанная на этимологически традиционном принципе письма. Для создания комедийного эффекта авторы преднамеренно вводили в комедии персонажи из низших слоев общества и сохраняли в их речи живое местное произношение.

Изучение этой жанрово-стилевой разновидности белорусского языка представляет для лингвистики большой интерес не только в фактическом (количественном) отношении – как систематизация разрозненных и неисследованных памятников, но также с точки зрения принципиальной (методологической): эти литературные образцы являются богатым источником сохранения живого языка той поры, представленного в достаточном объеме и полноте. Методологическое значение комедийных произведений становится особенно очевидным при уточнении такой важной проблемы, как периодизация истории белорусского литературного языка.

В настоящее время белорусское языкознание располагает определенным материалом для того, чтобы судить о языковой специфике комедийных текстов XVIII в., написанных латиницей и кириллицей. Наиболее ранней комедией является «*Intermedia. Bacchanalia*» (1725), текст которой записан латинской графикой, причем большая часть – на польском языке, и только некоторые действующие лица (крестьяне) разговаривают по-белорусски. Немаловажное значение имеют в этом отношении два драматических произведения, составленные в 1787 г. профессором риторики и поэзии Забельской гимназии на Витебщине К. Морашевским («*Comedyu*») и ксендзом М. Цецерским («*Doktor Przymuszony*»)¹. Комедии написаны на польском языке, в первой из них действующие лица – мужик и еврей, и во второй крестьяне-белорусы говорят на белорусском языке.

В XVIII в. в некоторых православных школах (как и в католических учебных заведениях) писались и разыгрывались комедии на белорусском

¹ Оригиналы комедий хранятся в государственной библиотеке Академии наук Литовской ССР в Вильнюсе. Первая из них издана В. Н. Перетцем (ИОРЯС. 1911. № XVI, кн. 3. С. 278–319), а вторая – А. Сычевской (РФВ. 1909. № LXII. С. 89).

языке. Одна из таких школьных комедий середины XVIII в. («Выписано из бывших в смоленской семинарии комедей») ставилась в Смоленской семинарии¹. Графической особенностью текста комедии является то, что он записан кириллицей, но язык представителей низших слоев сельского населения здесь по существу такой же, как в католических интермедиях рассматриваемого периода.

Некоторые интермедии XVIII в. создавались в православных украинских духовных школах, где, кроме украинцев, учились и белорусы. Не случайно поэтому в интермедиях встречаются кириллические тексты и на белорусском языке: один из них содержится в аллегорической драме Г. Конисского «Воскресение мертвых»² и второй – в сборнике 1771–1776 гг. под названием «На рождество Христово»³. Филологическая наука располагает и другими образцами белорусских комедийных текстов XVIII в.⁴

Важнейшей лексической особенностью письменных памятников этого типа является преобладание в них народно-разговорных слов (не утративших своей продуктивности в белорусском языке до настоящего времени) крестьян-белорусов...

<...> Анализируемые тексты насыщены многочисленными фразеологизмами, образными сравнениями, выражениями и пословицами, характерными для народно-разговорной речи...

<...> Весьма характерной особенностью в лексике рассматриваемых комедий является наличие региональных слов и форм, отражающих живые нормы белорусского произношения...

<...> В языке некоторых комедий иногда встречаются слова русского языка, но они, как правило, подчинены местным произносительным нормам...

<...> Несмотря на то, что комедийные тексты возникали во время вытеснения белорусского языка из сферы официального употребления

¹ Оригинал этого текста хранится в Государственной библиотеке им. М. Е. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде. Комедия издана В. Н. Перетцем. См.: *Перетц В. Н.* К истории польского и русского народного театра // ИОРЯС. 1905. № X, кн. 1. С. 55–57.

² *Петров Н.* Драматические произведения Георгия Конисского // Древняя и новая Россия. 1878. № 11. С. 245.

³ *Перетц В. Н.* К истории польского и русского народного театра. С. 63–66.

⁴ *Карский Е. Ф.* Белорусы : в 3 т. Петроград, 1903–1921. Т. III, вып. 2. 1921. С. 223–234 ; *Lewin P.* Intermedia Wschodniosłowiańskie XVI–XVIII wieku. Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1967. S. 7.

польским языком, полонизмы не пустили здесь глубоких корней, вероятно, из-за того, что белорусское крестьянское население владело им недостаточно. В устах действующих лиц (белорусов) популярными были лишь некоторые слова польского языка, отраженные далеко не во всех тогдашних комедийных текстах...

<...> Фонетическая система белорусских комедий XVIII в. заметно отличается от системы, отраженной в старобелорусской письменности предшествующих периодов, прежде всего своим совпадением с народно-разговорным произношением.

<...> Морфологическая система анализируемой группы памятников отражает результаты литературно-диалектного взаимодействия. В большинстве случаев их морфология совпадает с нормами современного белорусского литературного языка.

<...> На примерах рассмотренных памятников видно, что некоторые комедийные тексты XVIII в. по своим лексико-грамматическим и стилистическим признакам сближаются с драматическими произведениями белорусской литературы XIX в. Такое сравнение раньше проводилось нами на основе отрывков из комедий «Colonus, Studiosus», «Comedya» К. Морашевского и комедии-оперы В. Дунина-Мартинкевича «Sielanka»¹.

Мы подошли к принципиальному выводу о том, что в комедийном жанре белорусской литературы XVIII в. была заложена народно-разговорная основа нового белорусского литературного языка. И, вероятно, комедийными произведениями XVIII в. должна начинаться эпоха формирования белорусского национального языка на народной основе, а не традиционно характеризовать ими язык белорусской народности.

<...> Теперь обратимся к не менее интересному жанру белорусской литературы XVIII в. – сатирической прозе... До нас дошли две оригинальные бурлескно-сатирические речи, написанные в пределах юго-западной Белоруссии в начале XVIII в. – «Concio Ruthena» и «Alia Conciopro Nativitate Dm (Domini)»². Эти тексты как бы продолжают и дополняют традицию политической сатиры старобелорусской письмен-

¹ *Анічэнка У. В.* Некаторыя пытанні развіцця беларускай мовы ў XVIII стагоддзі // *Вес. Акад. навук БССР. Сер. грамад. навук.* 1961. № 4. С. 127; *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: у 2 т. / [Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа].* Мінск, 1967–1968. Т. 1 / *А. І. Жураўскі.* 1967. С. 368.

² Оригиналы этих текстов не так давно обнаружены в государственном архиве Литовской ССР в Вильнюсе и изданы С. Мисько (*Місько С.* Невядомыя беларускія творы першай паловы XVIII стагоддзя // *Польмя.* 1965. № 9. С. 165–166).

ности XVII в. В жанрово-стилистическом отношении и демократической направленностью своей сатиры они сближаются с аналогичными предшествующими памятниками «Речь Ивана Мелешко» и «Письмо к Обуховичу», но в системе языковых средств есть некоторые различия. В сатирических произведениях XVIII в. одновременно с типично белорусскими языковыми средствами... встречаются книжнославянские и русские наддиалектные элементы, подчиненные фонетическому принципу белорусского письма... и изредка полонизмы...

...О некоторых анонимных белорусских песнях XVIII в. можно говорить как об образце определенной литературной обработки народно-поэтического творчества. В Белоруссии в этот период создавались и широко распространялись разнообразные по художественной природе, социальному происхождению и идейно-тематическому содержанию народные (фольклорные) светские, религиозно-духовные, сатирические, лирические и патриотические песни.

<...> Учитывая ярко выраженную народную основу многих белорусских песен XVIII в., исследователи белорусской литературы ставят закономерный вопрос: «Не отсюда ли делала свои первые шаги новая белорусская литература, развивавшаяся на принципиально новой разговорной языковой основе?»¹. Это достаточно аргументированное замечание можно считать приемлемым не только для литературоведов, но и для лингвистов, поскольку большинство песен рассматриваемого периода служит образцом формирования нового белорусского литературного языка в XVIII в. на народной основе.

<...> Еще один тип белорусского литературного языка XVIII в. составляла деловая письменность. До недавнего времени нам были известны немногочисленные деловые документы этого периода, написанные на белорусском языке преимущественно в пределах северо-восточной и юго-восточной части Белоруссии: Легетационная запись 1700 г., Духовное завещание моголиевского бурмистра Малахия Казкевича 1702 г., выписки из городских книг Речицкого уезда 1746 г., выписки из актовых книг Витебской и Моголиевской губерний и др. Со стороны языка они заметно отличаются от комедийных и стихотворных текстов тем, что наследуют традиционную форму изложения с сохранением стандартных штампов деловой письменности предшествующего периода. Вместе с тем эти деловые документы характеризуются и некоторыми особенностями: на фоне живой народной основы здесь нередко встречаются

¹ Мальдзіс А. Сляды продкаў // ЛіМ. 1970. 16 кастр.

черты русского языка, а не польского, что наблюдалось в таком типе письма особенно в XVII в.¹ Это свидетельствует о том, что на территории Белоруссии (прилегающей к России), где продолжала развиваться деловая письменность, белорусские авторы (писцы) свободно владели не только белорусским, но и русским языком. Такие деловые документы сохраняют языковую близость с рассмотренными выше сатирическими произведениями, если не принимать во внимание отсутствие полонизмов в первых из них и наличие во вторых.

<...> Значительный интерес для истории белорусского литературного языка представляет изучение как оригиналов, так и копий отдельных законодательных актов XVIII в. на белорусском языке. Типичным образцом этого вида письменности является недавно обнаруженная нами в библиотеке Польской Академии наук в Кракове рукописная копия «Устав на волоки» – закон о проведении волочной меры...

...Рукописная копия «Устав на волоки» в языковом отношении заметно отличается от оригинала. Оригинал написан с учетом традиционных образцов старобелорусской деловой письменности, а копия приближена к живому белорусскому произношению. Это обусловлено тем, что переписчик свободно владел народно-разговорной речью и вводил ее в литературное употребление. Зависело это и от того, что копия написана необычной для белорусских писцов, но модной в то время латинской графикой, которая не имела такой устойчивости в Белоруссии, как кириллица. Не случайно здесь отражены такие специфические черты белорусского языка, неизвестные или малоизвестные предшествующим кириллическим текстам, как дзеканье и цеканье. В этом отношении рассматриваемая копия больше сближается с комедийными, некоторыми стихотворными и сатирическо-прозаическими произведениями, чем с известными нам деловыми памятниками той эпохи.

Мы исчерпали, насколько возможно, систематизацию и языковой анализ разнородных памятников белорусской письменности XVIII в., но необходимо настоятельно производить их дальнейшее разыскание для того, чтобы еще убедительнее обосновать тезис об употреблении в этот период белорусского языка не только в устной, но и литературно-письменной форме.

Заканчивая статью, позволим себе выразить уверенность, что фактический материал некоторых проанализированных нами памятников

¹ Подробный лингвистический анализ этих документов см.: *Анічэнка У. В.* Некаторыя пытанні развіцця беларускай мовы ў XVIII стагоддзі. С. 122–123.

даёт основу для признания преемственной связи белорусского литературного языка XVIII в. с белорусским литературным языком XIX в. Исследование письменных свидетельств белорусского языка XVIII в. разных жанров показывает, что уже в XVIII в. была заложена основа нового белорусского литературного языка, и с этого времени следует производить отсчет его развития.

Л. М. Шакун

Аб перыядызацыі гісторыі беларускай літаратурнай мовы*

<...> Калі новы перыяд у гісторыі беларускай літаратурнай мовы пачынаюць з XIX ст., улічваюць цэлы комплекс інтра- і экстралінгвістычных фактараў. Асноўныя аргументы пры гэтым зводзяцца да наступнага.

Канец XVIII – пачатак XIX ст. з’явіліся паваротным пунктам у гісторыі беларускага народа. У канцы XVIII ст. у выніку падзелу Рэчы Паспалітай адбылося ўз’яднанне беларускага народа з рускім народам у адзінай Расійскай дзяржаве. Хоць гэтая падзея не вырашыла пытання аб сацыяльным і нацыянальным вызваленні беларускага народа, усё-такі яна мела немалаважнае значэнне для далейшага развіцця яго духоўных сіл, адраджэння нацыянальнай літаратуры і фарміравання нацыянальнай літаратурнай мовы, таму што дала штуршок росту нацыянальнай самасвядомасці, далучыла беларускі народ да вызваленчага руху, які пачаўся ў Расіі і быў вызваны абстрактным класавым супярэчнасцям.

Беларуская літаратура і адраджалася ў XIX ст. як сродак духоўнай творчасці і барацьбы беларускага народа за сацыяльнае і нацыянальнае вызваленне. Беларускія пісьменнікі звярталіся да роднай мовы, каб абудзіць у народзе пачуццё нацыянальнага гонару і ўласнай годнасці.

У гэтым заключаецца істотнае адрозненне іх творчасці ад творчасці аўтараў беларускіх драматычных твораў канца XVII – XVIII стст., хоць і тыя і другія ў сваёй творчасці карысталіся той самай крыніцай – народнай гаворкай. Калі беларускія пісьменнікі XIX ст. свядома імкнуліся літаратурна апрацаваць родную мову як зброю ў барацьбе за сацыяльны прагрэс, то ў драматычных творах канца XVII – XVIII стст. беларуская мова ўжывалася як з’ява чыста экзатычная, толькі з мэтай больш выпук-

* Тэкст прыводзіцца па выданні: *Шакун Л. М.* Карані роднай мовы. Выбраныя працы па гісторыі беларускай мовы. Мінск, 2001. С. 56–62.

ла паказаць на сцэне неадукаванага беларускага селяніна (па прынятай у той час тэрміналогіі – «халопа», «мужыка»).

Адсюль і розныя прынцыпы літаратурнага выкарыстання моўнага матэрыялу. Аўтары драматычных твораў канца XVII – XVIII стст. пры дапамозе беларускай мовы стараліся смяшыць глядача і знарок зніжалі яе да ўзроўню прастаноўя. Матывы, якія прымусалі іх выкарыстоўваць мову народа ў якасці сродку літаратурнай творчасці, зусім не садзейнічалі стварэнню перспектывы для далейшага ўдасканалвання беларускай літаратурнай мовы, у той час як літаратурная апрацоўка народнай мовы, якую пачалі ў XIX ст. аўтары ранніх беларускіх твораў і прадоўжылі такія вялікія пісьменнікі і паэты, як В. Дунін-Марцінкевіч, К. Каліноўскі, Ф. Багушэвіч, Я. Лучына, А. Гурыновіч, праходзіла па сутнасці ў адным напрамку – выпрацоўка такой літаратурнай мовы, якая б адпавядала задачам барацьбы народа за сацыяльнае і нацыянальнае вызваленне. Гэты напрамак потым з асаблівай сілай праявіўся ў пачатку XX ст. у творчасці Я. Купалы, Я. Коласа, Цёткі, М. Багдановіча, Ц. Гартнага, З. Бядулі і іншых выдатных беларускіх майстроў слова. <...>

2. АГУЛЬНАЎСХОДНЕСЛАВЯНСКІ ПЕРЫЯД У ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

2.1. ХАРАКТАР І ПАХОДЖАННЕ ЛІТАРАТУРНА-ПІСЬМОВАЙ МОВЫ КІЕЎСКАЙ РУСІ

Б. А. Успенский

История русского литературного языка (XI–XVII вв.)*

...Необходимо иметь в виду, что понятие «русский» определяется теми культурными границами, которые соотносятся с названием «Русь» или «Россия». Тем самым с течением времени это понятие меняет свое содержание. Так, для древнейшего периода мы вправе говорить об общем литературном языке для всей территории восточных славян. Позднее, как известно, понятие «русский» ассоциируется по преимуществу с великорусской территорией. Итак, говоря о русском языке, мы имеем в виду ту или иную совокупность восточнославянских диалектов: для древнейшего периода – это совокупность всех восточнославянских диалектов, при том что со временем определение «русский» оказывается связанным с великорусскими диалектами.

І. П. Клімаў

Кваліфікацыя літаратурна-пісьмовай мовы Кіеўскай Русі**

<...> Пытанне аб паходжанні літаратурна-пісьмовай мовы Кіеўскай Русі доўгі час насіла акадэмічны характар. Аднак на пачатку 1930-х г. у СССР яно было штучна раздзымутае зусім не па навуковых прычынах.

* Тэкст прыводзіцца па выданні: *Успенский Б. А.* История русского литературного языка (XI–XVII вв). 3-е изд., испр. и доп. М., 2002. С. 24.

** Тэкст прыводзіцца па выданні: Беларускі гістарычны агляд. 2004. Т. 11, сш. 1–2 (20–21). С. 220–262.

На замову ўлады (калі не прамымі інспірацыямі Сталіна) і ўзнікла аўтахтонная канцэпцыя, якая ў пасляваенны час здабыла поўную падтрымку савецкага кіраўніцтва. Умяшанне ўлады не толькі справакавала працяглую дыскусію, але і ператварыла акадэмічнае пытанне ў палітычнае. Гэта ўскладніла вырашэнне ўсяго пытання ў паслясталінскія часы, калі недарэчнасці аўтахтоннай канцэпцыі ўжо маглі публічна крытыкавацца. Быў створаны шэраг складаных і ўвогуле неадэкватных тэорый з мэтай захаваць сутнасць канцэпцыі і прыстасаваць яе да новых фактаў і поглядаў, знайсці кампраміс паміж наукай і дзяржаўнай ідэалогіяй.

І справа тут была ўжо не ў сервілізме савецкіх мовазнаўцаў. Многія з іх шчыра падзялялі аўтахтонную канцэпцыю ці яе мадыфікацыі, паколькі гэта адпавядала іх патрыятычным пачуццям. Для многіх расійскіх аўтараў сама думка, быццам мова «вялікага і магутнага» народа можа грунтавацца на нярускай, чужыннай аснове, здавалася хлуслівай ці непраўдападобнай. Яны не маглі згадзіцца з тым, што духоўныя каштоўнасці іх народа могуць быць створаныя на чужой, прынесенай мове. Падобны падыход на самай справе з'яўляецца ненавуковым і антыгістарычным, паколькі гісторыя якраз сведчыць, што мовы больш развітых культур абслугоўвалі, нягледзячы на сваю чужыннасць, камунікацыю менш развітых (прыклады, пачынаючы ад Вавілоніі да эпохі Рамантызму, добра вядомыя, каб іх прыводзіць). Аўтахтонная канцэпцыя якраз і была пакліканыя абвергнуць гэта і абгрунтаваць з лінгвістычнага боку самабытнасць ды высокі ўзровень развіцця ўсходніх славян у старажытнасці.

Недахоп Абнорскага быў у тым, што ён, імкнучыся распаўсюдзіць сваю гіпотэзу на ўсё пісьменства Кіеўскай Русі, абапёрся толькі на ўсходнеславянскія элементы. Улік толькі гэтых элементаў абмяжоўваў «ст.-руськую мову» некалькімі юрыдычна-актавымі помнікамі. Сапраўды, менавіта ў такім аб'ёме помнікаў, на такой тэкставай базе (вельмі нешматлікай) і можа быць прызнана існаванне ст.-руускай мовы. Гэтак разумелі яе А. Шахматаў, А. Сабалеўскі і шмат іншых вучоных. Але ў такім выпадку адпадае неабходнасць у самім тэрміне «ст.-руская мова», паколькі для гэтага лінгвоніма не знаходзіцца этноніма (ніякіх «старажытных русаў» не існавала, былі толькі ўсходнія славяне) і з большым правам яго замяняе тэрмін «усходнеславянская мова». Гаворку можна весці пра ст.-руськую літаратуру ці кніжнасць, але не пра мову. Для большасці расійскіх вучоных гэта здавалася нонсэнсам ці парадоксам. Яны не маглі перамагчы ўласнага патрыятызму і адмовіцца ад традыцыйнага тэрміна, з якім былі звязаныя ўяўленні пра былую веліч іх дзяржавы.

Здавён расійскае імперскае гледжанне разглядала Кіеўскую Русь як пачатковы этап расійскай імперскай дзяржаўнасці. Адпаведна гэтаму яе мова ўважалася расійскімі вучонымі XIX ст. за пачатковы этап амаль выключна рускай літаратурнай мовы. Гэты погляд у цэлым быў акцэп-таваны ў 1930-я г. і савецкай ідэалогіяй, хаця і з дамешкам інакшага разумення этнічнай ды моўнай гісторыі ўсходніх славян, а менавіта як супольнасці/спадчыны трох усходнеславянскіх народаў. Праўда, такое разуменне арыентавалася хутчэй на навукоўцаў УССР і БССР і было неабавязковае для расійскіх вучоных. І сапраўды, імпліцытна расійскае мовазнаўства на працягу ўсяго XX ст. лічыла ст.-руськую мову пачатковым этапам рускай мовы. Ва ўяўленні некаторых расійскіх вучоных Кіеўскую Русь наогул насяляў адзіны «рускі» народ, а ўкраінцы і беларусы з’яўляліся толькі недзе з XIV ст., прычым са складу «рускага» народа. У такім выпадку тэрмін «ст.-руская мова» аўтаматычна становіўся запатрабаваным як назва пачатковага этапу рускай мовы.

Таму гіпотэза Абнорскага была раскрытыкаваная савецкімі аўта-рамі не за сваю ненавуковасць, а за тое, што абапіралася толькі на ўсход-неславянскія элементы. Да ст.-руускай мовы трэба было далучыць не толькі некалькі юрыдычна-актавых крыніц, але – і галоўным чынам – усё велізарнае пісьменства Кіеўскай Русі. Менавіта на гэта і былі ары-ентаваныя ўсе карэктывы аўтахтоннай канцэпцыі і кампрамісныя тэо-рыі, што паўсталі ў 2-й палове XX ст. Усе яны так ці інакш спрабавалі звязаць гэтае багатае пісьменства з рускай мовай і крытыкавалі гіпо-тэзу Абнорскага хутчэй у дэталях, чым па сутнасці. У выніку, да ліку ст.-рускіх помнікаў прылучаліся ці не ўсе тэксты ўсходнеславянскага паходжання, напісаныя кірыліцай – усіх іх можна было прызнаваць ва-рыянтамі адной мовы, яе тыпамі ці стылямі.

Сама шматлікасць ды складанасць прапанаваных карэктываў і тэо-рый ужо сведчыць пра іх неадэкватнасць. Да таго ж большасць аўта-раў грунтавалася на матэрыяле параўнальна невялікага кола помнікаў, імкнучыся ахарактарызаваць не столькі мову помніка цалкам, колькі паказаць усходнеславянскі элемент у ім, прычым часта абмяжоўваю-чыся фрагментамі ці прыкладамі. У выніку ўзнікала карціна, што пад-пірала хутчэй ідэі даследчыка, чым адлюстроўвала моўную рэальнасць. Тым не менш, з дапамогай такіх «доследаў» і «прац» абгрунтоўваліся «навуковыя» ідэі палітычна-прапагандысцкай накіраванасці і граміліся няўгодныя навуковыя канцэпцыі, як гэта было, напрыклад, з тэорыяй Б. Успенскага.

Насамрэч можна казаць пра існаванне толькі адной літаратурна-пісьмовай мовы Кіеўскай Русі – царкоўнаславянскай. У некаторых творах і жанрах у яе складзе прысутнічалі ўсходнеславянскія элементы, ці то як вынік памылак, ці то як арганічны складнік тагачаснай нормы, ці то як адлюстраванне народнай гутарковай стыхіі, аднак ва ўсіх выпадках яны былі нязначныя, каб даць пачатак іншай мове. Гэта быў хутчэй усходнеславянскі (ці ст.-рускі) варыянт (інакш – рэдакцыя) царкоўнаславянскай мовы. Пры жаданні, у яго складзе можна вылучаць народна-побытавыя ці эпічна-паэтычныя шыхты або плыні (аднак здаецца, што называць іх стылямі метадалагічна хібна, паколькі ў сучаснасці немагчыма адчуваць стылістычную афарбоўку старажытных тэкстаў, а стылеўтваральныя маркеры іх мовы практычна не вывучаныя).

Тым не менш, асобная мова ўзнікла ў Кіеўскай Русі – гэта мова юрыдычна-актавага пісьменства, заснаваная на ранейшай вуснай традыцыі права ўсходніх славян, але не без царкоўнаславянскага ўплыву. Гэтая мова не выкарыстоўвалася для стварэння літаратурных твораў, таму можна спрачацца, ці лічыць яе літаратурнай мовай. У любым выпадку гэтая мова мела абмежаваны і даволі дакладна акрэслены ўжытак; менавіта яна і стала падмуркам для канцылярскай мовы ВКЛ з XIV ст.

2.2. СТЫЛЯВАЯ ДЫФЕРЭНЦЫЯЦЫЯ ТЭКСТАЎ XI–XIII стст.

А. И. Ефимов

Светские и церковно-книжные стили литературного языка древнерусской народности (эпоха Киевской Руси)*

<...> Судя по своеобразию языка, которым были написаны светские и церковно-богослужебные памятники, в литературном языке древней Руси выделялись две группы стилей: светские и церковно-богослужебные.

* Тэкст прыводзіцца па выданні: *Ефимов А. И.* История русского литературного языка: Курс лекций : учеб. пособие для вузов. М., 1961. С. 36–38.

В составе светских стилей наиболее отчетливо выделялись в отношении специфики речевых средств и особенностей словоупотребления:

Документально-юридический стиль, с наибольшей полнотой представленный в таком весьма характерном и выделяющемся из всей письменности памятнике, как «Русская правда», а также в многочисленных договорах, жалованных и других грамотах.

Стиль литературно-художественного повествования, запечатленный «Словом о полку Игореве», – этим замечательным памятником образного слова, свидетельствующим о высокоразвитой устной и книжной речевой культуре древней Руси.

Летописно-хроникальный стиль, сложившийся еще на заре развития древнерусского литературного языка и претерпевший на памяти истории интересные изменения в связи с развитием летописания.

Эпистолярные стили, о своеобразии которых дают уже некоторое представление частные письма, писавшиеся, как подтверждают новые открытия археологов, не только на пергаменте, но и на бересте.

Эти светские стили формировались и развивались в тесном единстве и взаимодействии со стилями церковно-богослужебными, в составе которых древнерусский литературный язык имел:

Литургические стили, типичные для ряда богослужебных книг (евангелия, псалтыри и т. п.).

Житийный стиль, представлявший собой оригинальное сочетание речевых средств церковно-книжного и разговорно-бытового происхождения.

Проповеднический стиль, нашедший отражение в творениях К. Туровского, Иллариона и других авторов.

Кроме этих наиболее отчетливо выделявшихся стилей, в древнерусской письменности были такие произведения, которые как в жанровом, так и в языково-стилистическом отношении были весьма сложными и многогранными (например, поучения Владимира Мономаха). Эта сложность и многогранность является наглядным показателем того, что древнерусский литературный язык представлял собой единую и целостную систему речевых средств, весьма богатую и разнообразную как по своему происхождению, так и по сферам и нормам словоупотребления.

Да паняцця «стыль» у дыяхранічных даследаваннях: літаратуразнаўчы і лінгвістычны аспекты*

Пры шматаспектнасці вызначэння паняцця *стыль* у сінхранічных даследаваннях падчас яго дэфініцыі вылучаюцца наступныя агульныя аспекты, такія як:

1. Наяўнасць сацыяльнай градацыі грамадства, у якім за кожнай сацыяльнай сферай замацаваная пэўная разнавіднасць літаратурнай мовы.

2. Гэтая разнавіднасць літаратурнай мовы ў кожным грамадстве павінна мець глыбокія гістарычныя карані і павінна быць абумоўлена асаблівасцю развіцця дадзенага культурна-гістарычнага кантынууму.

3. Літаратурная мова, якая абслугоўвае вызначаныя грамадскія сферы жыцця, павінна мець у сваім арсенале набор варыянтных лінгвістычных сродкаў, прыдатных для ўжывання ў тым або іншым стылі (прычым на кожным моўным узроўні: фанетычным, граматычным, лексічным, сінтаксічным).

<...> У дыяхранічных даследаваннях, прысвечаных вывучэнню мовы помнікаў пісьменства Старажытнай (Кіеўскай) Русі, вельмі рана вызначылася класіфікацыя ўсіх старажытных тэкстаў на тры жанравы-стылістычныя разнавіднасці: рэлігійную літаратуру (сюды ўваходзяць і літургічныя тэксты), свецка-мастацкую (летапісы, хронікі, паломніцкая літаратура) і юрыдычную (граматы, укладныя запісы, дагаворы, прабразы статутаў і г. д.).

<...> Што тычыцца лінгвістычнай афарбоўкі старажытнарускіх тэкстаў, якія належаць да вызначаных стылістычных тыпаў, то галоўнай дыягнастуючай рысай у іх служыць наяўнасць царкоўнаславянскіх моўных сродкаў. Менавіта ступень адлюстравання ў тэксце кірыла-мяфодзіеўскай літаратурна-пісьмовай традыцыі і стала вызначальным фактарам у аднясенні таго ці іншага помніка пісьменства да пэўнага стылю. Так, рэлігійная (і асабліва літургічная) літаратура павінна ў мінімальнай ступені адлюстроўваць уплыў народнай мовы; свецка-мастацкія творы ўяўлялі «сярэдні» тып, зніжаны ўзор царкоўнаславянскай лінгвістычнай мадэлі,

* Тэкст прыводзіцца па выданні: Вяўленча-мастацкія, арганізацыйныя і ідэалагічныя праблемы сучаснай беларускай літаратуры ў яе сувязях з грамадскімі практыкамі : матэрыялы Рэсп. навук.-тэарэт. канф., Мінск, 19–20 мая 2009 г. / рэд.: М. А. Тычына [і інш.]. Мінск, 2009. С. 353–355.

у іх уплыў размоўных усходнеславянскіх элементаў больш адчувальны і больш дапушчальны. У максімальнай ступені адлюстравалі жывы народны ўплыў юрыдычныя (канцылярскія) тэксты.

Што да сацыялінгвістычнай сітуацыі ў Кіеўскай Русі, падобная градацыя выглядае цалкам лагічна і апраўдана, наколькі на пачатковым этапе развіцця старажытнаруская кніжнасць стваралася ў аднавектарным рэчышчы царкоўнаславянскай літаратурна-пісьмовай традыцыі.

У сярэдзіне XX ст. вядомы беларускі дыяхраніст А. І. Жураўскі «наляжыў» дадзеную класіфікацыю і на беларускую кніжнасць, але «спрацавала» яна толькі ў жанравых адносінах і не апраўдала сябе ў адносінах лінгвістычных. Што тычыцца ранняга перыяду развіцця старабеларускага пісьменства, то яно сапраўды ішло ў рэчышчы кірыла-мефодзіеўскай традыцыі (напрыклад, Полацкая літаратурна-пісьмовая традыцыя, якая ўключае і евангеллі-апракасы, перапісанья на беларускіх землях, і агіяграфічную літаратуру, і юрыдычныя тэксты). Але ўжо пачынаючы з к. XV ст. і асабліва ў XVI–XVII стст. значная частка старабеларускіх пісьмовых тэкстаў стала стварацца па заходнім узору, які прыйшоў праз пасрэдніцтва заходнеславянскіх моў і ў старажытнасці, без сумнення, меў лацінскія вытокі.

2.3. КНІЖНА-СЛАВЯНСКІ ТЫП ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

Л. Г. Мощенская

«Слово по пасць» Кирилла Туровского как текст традиционной культуры*

<...> В традиционной культуре восточных славян духовное наследие Кирилла Туровского занимает достойное место. Он создает притягательный, завораживающий мир как идеальную рационально-иррациональную среду обитания христианина. Это мир развития, созидания, отсутствия насилия и разрушения, и условием его благоденствия является вера в Троицу, искупительную жертву Христа, знание заповедей-законов и выполнение человеком своего христианского долга.

* Тэкст прыводзіцца па выданні: Гуманистическое и христианское духовное содержание наследия Кирилла Туровского : материалы межрегион. конф., Гомель, 10–11 мая 2000 г. / редкол.: В. И. Коваль (отв. ред.) [и др.]. Гомель, 2000. С. 104–108.

Семантическую матрицу разумно-деятельного пространства текстов Кирилла Туровского составляют три концептуальных поля «Богъ», «Христость», «Святой Духъ», каждое из которых раскрывает разные стороны мироутверждения: макроконцепт «Богъ» выражает взаимосвязь Бога и человека, макроконцепт «Христость» отражает противоречивую сущность мира (разделение и соединение, разрушение и созидание, неподвижность и движение), концептуальное поле «Святой Духъ» семантизирует связь реального и идеального в мире, причем воплощение земного, реального человеческого существования раскрывается первым компонентом фраземы, идеальное, небесное начало, необходимое для организации земной жизни, реализует его второй компонент. Композиция текстов Кирилла Туровского может варьироваться в зависимости от темы и коммуникативных задач конкретного текста, но общая семантическая структура, воплощающая традиционную культуру, остается неизменной.

Композиционное строение «Слова», по определению автора, состоит из «Похвалению въскресения», «о арътусѣ», и «о Фоминѣ испытаныи». Основным композиционным блокам предшествуют вводная и заключительная части. Картина мира «Слова» соотносится с его общей и семантической матрицей: в нем отражены три концептуальных поля и большинство их составляющих, о чем свидетельствует лексика, относящаяся к данным семантическим узлам: *целый* (исцѣль от недуга), *здоровье* (на сдравие телеси и душам), *чистый* (дѣвство чисто), *дать* (дадим по силѣ), *иметь* (мзду приимше), *милость* (да восприним божию милость), *радость* (радуясь землю огрѣваеъ), *веселие* (с святыми веселяться), *жертва* (жертву възнесе), *вера* (от язык вѣра), *рождение* (дух спасения ражаеъ) – макроконцепт «Богъ»; *крест* (свой крест терпѣниемъ понесеъше), *смерть* (попрание смерти), *скорбь* (и всю печаль забыша и скорбь), *грех* (грѣхотворнии помыслы), *идти* (днесь... въшедша), *стать* (зима грѣховная престала есть), *творить* (медвены сты створяють), *страх* (июдѣйскага страха отвергъ), *воскресение* (въскресения ради) – макроконцепт «Христос»; *святой* (святым духомъ осенивъшеся), *светлый* (небеса просвѣтишася), *видеть* (вижю ребра), *знать* (познаша господя), *мыслить* (грѣхотворнии помыслы), *мудрый* (мудрость показующи), *ум* (разумныя небеса) – макроконцепт «Духъ Святой».

Семантическое пространство «Слова» актуализируется тремя составляющими: *поновление мира*, *обилье нового мира*, *вера в Троицу, Христа*.

Этимология лексем *поновление*, *обилье* позволяет выявить общую для них семантическую зону «способность к развитию». Ср.: корень *-нов-* восходит к **jauns* «молодой», «недавно распустившийся», «свойственный молодости» и корень *-обил-* из **obvily* «обилие», «изобилие»,

«множество». Следовательно, «поновление» мира характеризуется его обновлением: новое становится обильным, обильное – новым.

Новый мир противопоставлен старому по целому комплексу оппозиций: *Ветхий Завет – Новый Завет, пасха – антипасха, физическое – духовное, новое – старое, развитие – разрушение, внешнее – внутреннее, земное – небесное, зима – весна, свет – тьма, ложь – истина, несвобода – свобода, смерть – жизнь*, и в конечном итоге *не-благо – благо*. «Поновление» мира предполагает разрушение, растление, обнищание старого, ветхозаветного и языческого: «разрушение адово», «попрание смерти», «погубление прелестных власти дьявола», «обнищание ветхозаветному завету», «порабощение субботѣ», «погубление бѣсовскаго насилия», «отвержение телча крове и козья жертвы», «закалаемых отци младенци», замену праздничной субботы воскресением, опресночного хлеба артусным, идолослужения, поклонения стихиям христианскими законами. Развертывание картины нового мира происходит в двух направлениях – предметно-чувственном и идеальном, причем небесное накладывается на земное и таким образом создается сложная метафорическая картина изобильного, богатого нового мира, в котором чувственная и сверхчувственная стороны предметов и явлений соединены в символическое целое. Становление, развитие разумной и одухотворенной среды обитания человека-христианина связана с метафорой света, внешнего (зримого) и внутреннего (разумного): «небеса просвѣтишася, темных облак яко вретище съвлекъше»; «свѣтлымъ въздухом славу господню исповѣдаютъ»; «Не си глаголю видимые небеса, нѣ разумныя»; «солнце красуяся к высотѣ възсходит и радуяся землю огрѣваетъ» и др.

Сквозь метафору света прослеживается вполне реальный мир деятельной жизни природы и человека. Весна *красуется*, «оживляющи земное ество», «бурнии вѣтри тихо *повѣвающе* плоды *гобъзуютъ*», «земля сѣмена *питаючи* зелену траву *ражаетъ*», «солнце *красуяся* к высотѣ *въсходит* и радуяся землю *огрѣваетъ*», «новоражаеми агньци и унци быстро... *скачуть* скоро к матеремъ *възвращающесе* *веселяться*», «древа лѣторасли *испускають*», «цвѣты благоухания *процветаютъ*», «огради сладьку *подавають* воню», «рѣки... *наводняються*», «рыбы плодь *пускають*», «трудолубивая бчела... на цвѣты *възлѣтаючи* медвены сты *стваряють*», «вся доброгласная птица... *гнѣздящесе* *веселяться*». Человек в этом мире занимается созидательным трудом: «пастыри *свирающе* пасут стада, «ратаи... унца к... ярму» *приводят*, «рало... в браздах» *погружают*, «бразду...» *прочертаят*, «сѣмя» *всыпают*, «рыбари... мрежу ловитвы *обрѣтають*». И одновременно это мир духовного обилия, идеального произрастания на основе покаяния, просвещения, веры,

знания божьих законов, христианской жертвы «даров честных с вѣрою»: «зима грѣховная покаяниємь престала есть», «лед невѣрия богоразумиємь растаяся», «зима убо язычьскаго кумирслужения... престала есть», «лед фомина невѣрия... растаяся», «Весна убо красная есть вѣра Христова», «бурнии вѣтри – грѣхотворнии помыслы... покаяниємь претворьшеся на добродѣтели», «душепленные плоды гобьзуютъ», «Агнца – кроткия от язык люди», «уныца – кумирслужителя невѣрных стран... по закон емьшеся», «пастыри... Христа хвалятъ», «учители Христова стада... бога славать», «цвѣти добродѣтели пушающе», «ратаи слова» заняты духовным посевом, «рѣки апостольския наводняются», «язычныя рыбы плод пушають», «рыбари... церковную мрежу ловитвы обрѣтають»...

<...> «Слово... по пасцѣ» является высочайшим образцом текста традиционной культуры. Идеи организации культурной среды человека-христианина на духовной и разумной основе подтвердили свою актуальность и в наши дни. Истинность закона о благе и должном свидетельствует вся восьмисотлетняя история жизни духовного наследия Кирилла Туровского в культуре восточных славян.

2.4. СВЕЦКА-МАСТАЦКІ ТЫП ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

В. Ф. Мачульскі

Да пытання аб беларускім элеменце ў «Слове аб палку Ігаравым»*

М. Багдановічам між іншым быў выказаны погляд на «Слова» як на мастацкі твор, які склаўся з разрозненых самастойных частак. У сваім артыкуле «Кароткая гісторыя беларускай пісьменнасці да XVI стагоддзя» ён гаворыць: «Яно (“Слова”) неакуратна злеплена з рознакалёрных, незалежных адзін ад аднаго кавалкаў, з’яўляюшыхся ў розныя часы і ў розных мясцох: папалі туды і два беларускія паданні... уласна – пра князя Ізяслава і пра Усяслава Полацкіх».

Погляд аб неаднолькавым, рознастайным складзе «Слова» падтрымліваўся і іншымі даследчыкамі. <...>

* Тэкст прыводзіцца па выданні: Запіскі аддзелу гуманітарных навук. 1929. Т. 2, кн. 9. С. 96–116.

Аналіз зместу песень аб полацкіх князёх, тая абставіна, што аўтару «Слова» добра вядомы справы на беларускіх землях, дае падставу некаторым даследчыкам выказаць думку аб паходжанні аўтара «Слова» з таго племені, што пазней увайшло ў склад Беларусі. Так, напр., Бяссонаў кажа: «Тварэц “Слова аб палку Ігара” – ураджэнец, выхадзец, або нават жыхар Беларускага краю». Думка Бяссонава падтрымліваецца В. Ю. Ластоўскім, які ў «Гісторыі беларускай (крыўскай) кнігі» (Коўна, 1926. С. 50) гаворыць, што «Толькі выхадзец або жыхар краю мог так гарача апавядаць мясцовых гэрояў, хоць бы і па былінах старых часоў, і так добра быць пасвячоным у мясцовыя падзеі і інтарэсы». Такім чынам беларускае паходжанне адной часткі «Слова», уласна песні аб Полацкіх князёх, лічыцца зусім праўдападобным.

Але не толькі кампазіцыйная пабудова і фармальны бок даводзяць арганічную сувязь разгледжанай часткі «Слова» з усім творам. Песня аб Усяславе ўвязваецца з усім творам і з боку зместу. Уласна аўтар хацеў у процівагу сучаснаму становішчу князёўскіх міжусобіц і паслаблення, збяднення славянскіх зямель ад наскокаў полаўцаў прывесці хоць бы з успамінаў аб слаўнай мінуўшчыне прыклад тых полацкіх князёў, якія ўмелі пастаяць за свае ўладанні, умелі і дыпламатыя і аружжам абараняць інтарэсы падуладных зямель ад злых намераў з боку розных ворагаў.

Значыць, песня аб полацкіх князёх не ёсць устаўка, а з’яўляецца непадзельнаю часткаю «Слова» і наогул «Слова аб п. Ігаравым» з’яўляецца суцэльным творам з адзіным галоўным героем. Разгледжаныя песні не з’яўляюцца, як гаворыць В. Ржыга, «чым-то чуждым памятніку, взятым извне. Это... те же строфы, только с другими сюжетами» (Композиция «Слова о полку Игореве». Slavia. 1925. IV, I. С. 61).

Такім чынам, прымаючы пад увагу няправільнасць погляду на «Слова» як на твор, каторы штучна злеплены з розных паасобных дробных частак, нельга ставіць пытанне аб беларускім паходжанні тае ці іншае часткі. Калі можа быць выказана думка, дык толькі аб паходжанні на беларускай глебе ўсяго твору.

<...> Што датычыцца мовы «Слова», дык можна зазначыць у ім некаторыя рысы, якія сустракаюцца ў беларускай мове, напр., змешванне *ц* і *ч*: «птиць» і «птичь», «русици» і «русичи», «чепи», «вечи» і «вечи», «луци» і «лучи» (але гэта рыса ўласціва паўночным дыялектам). Ш замest С – напр., «шизым»; канчатак 3-е асобы мн. л. -*ть*: «гряяхуть», «текуть», «бяхуть» і інш.

Як на асаблівае правапісу перапісчыка можна зазначыць злучэнне шпылячых з цвёрдымі галоснымі: «полунощы», «чолка».

Адносна выразу «Слова» «Не лепо ли бяшети, братіе, начати старыми словесы трудных повестій о пълку Игореве, Игоря Святъславлича!» цікавы погляд выказалі праф. Патабня і Аганоўскі. Яны лічаць «трудных повестій» родным размеркаваным ці родным «абмежаванага ўплыву», які стаіць у залежнасці ад слова «начати». Магчымасць гэтае канструкцыі праф. Патабня матывуе толькі адпаведным выразам беларускае песні «караваю начати», г. зн. «каравай месить».

Нейкі тэкст «Слова» ведаў, як відаць, і ў пачатку XVI стагоддзя пскоўскі летапісец, які змясціў пад 1514-м годам у 1-й Пскоўскай летапісі (ПСРЛ IV 1848 г. ст. 290) апісанне бойкі пад Воршаю: «Бысть побоище велие Москвичемъ съ Литвою подъ городомъ подъ Оршею, и воскричаша и возопиша жены Оршанки на трубы Московскія, и слышати было стуку и грому великому межи Москвичъ и Литвою, и удариша Москвичи на Литву. Русскія князи и бояре с дивными удалцы, рускими сыновами, на сильную рать Литовскую, и треснули копья Московскія и гремять мечи булатныя о шеломы Литовскія. На поли Оршанскомъ бысть не пособие Божіе Москвичамъ».

Тут сляды «С. аб п. І.» можна бачыць у наступным: «Быти грому великому» («Слова»), «слышати было стуку и грому великому» (Пск. л.), «гремлеши о шеломы мечи харалужными» («Слова»), «гремять мечи булатныя о шеломы Литовскія» (Пск. л.).

Іншыя падобныя выразы ў летапісе...

<...> У Пскоў магло зайсці «Слова» толькі з Беларусі, дзе яно было, як відаць, добра вядома і пашырана ў многіх спісах, і той жа спіс, які быў знойдзены ў XVI стаг., меў на сабе беларускія адзнакі.

2.5. ДАКУМЕНТАЛЬНА-ЮРЫДЫЧНЫ ТЫП ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

А. І. Жураўскі

Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*

<...> Кніжнаславянскаму тыпу старарускай літаратурнай мовы выразна проціпастаўляецца дзелявая пісьменнасць, дзе ўдзельная вага кніжнаславянізмаў зусім нязначная. Заснаваныя на паўсядзённых срод-

* Тэкст прыводзіцца па выданні: Гісторыя беларускай літаратурнай мовы : у 2 т. / [Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа]. Мінск, 1967–1968. Т. 1 / А. І. Жураўскі. 1967. С. 21–22.

ках гутарковай мовы, дзелавыя помнікі з'яўляюцца найлепшымі крыніцамі для вывучэння жывой старарускай мовы, аднак дзелавых помнікаў ранняга перыяду захавалася зусім мала.

<...> Самым важным помнікам дзелавой пісьменнасці старажытнага перыяду лічыцца славутая «Руская праўда» – першы афіцыйны звод законаў Старажытнай Русі. Яна была складзена ў XI ст., але захавалася ў некалькіх пазнейшых спісах кароткай і пашыранай рэдакцыі...

Б. А. Ларин

Лекции по истории русского литературного языка (X – середина XVIII в.)*

<...> Термин «символика языка» применительно к судебникам средних веков возник еще в «романтическую эпоху», когда считали, что первоначальной стадией развития языка был язык поэтический. Мы теперь знаем несостоятельность этих воззрений и находим иное объяснение фактам. Свообразие лексического употребления в «Русской правде» и подобных памятниках определяет изустный характер древнейших кодексов. Чтобы легче было запоминать и передавать из поколения в поколение, необходимо было придать нормам обычного права возможно более краткую, лаконичную форму. Это связано всегда с недомолвками. Для современников не составляло никакого труда восполнить подразумевающееся, недоговоренное, так как этому помогала сама обстановка... То, что говорят сами вещи, обстановка, ситуация, в какой-то мере предполагается в нормах обычного права. Отсюда сложность, многозначность словосочетаний, несущих целый комплекс значений, который может быть передан при переводе только длинным описанием. Если часто нелегко понять чужую лаконичную речь сейчас, то как трудно расшифровать смысл многозначных слов, относящихся к эпохе доклассового общества или к ранним этапам сложения феодального общества.

...Пример возьмем из статей, посвященных ответственности за нанесение личного оскорбления: *Аже перст утнетъ кии любо, 3 гривны продаже, а самому гривна кун* – ‘если палец ранят, все равно который, то 3 гривны’; *А кто порветъ бороду, а выиметъ знамение, а будутъ людие, то 12 гривне продажи* – ‘но если повредят бороду и придут свидетели,

* Тэкст прыводзіцца па выданні: Ларин Б. А. Лекции по истории русского литературного языка (X – середина XVIII в.). М., 1975. С. 72–73.

покажут знаки (на потерпевшем), то платить 12 гривен'. Первая формула оттеняет смысл последующего. Последняя формула лаконичней. Историки утверждают, что именно эта фраза и есть остаток древнего устного кодекса. Я уже говорил о том, почему за ранение руки, за отсечение пальца штраф только три гривны, а за повреждение бороды в четыре раза больше. Вероятно, в связи с этим вспоминается библейское сказание о Самсоне и Далиле, отражающее веру в то, что в волосах человека заключается его сила. Усы и борода – показатель рыцарской чести феодала. Поэтому если кто посягнет на честь феодала, то должен платить за оскорбление 12 гривен, – гораздо больше, чем за легкое увечье.

Б. А. Успенский

История русского литературного языка (XI–XVII вв.)*

Отличия языка грамот от живого разговорного языка в ряде аспектов могут быть даже большими, чем в случае Русской Правды, поскольку грамоты могут быть никак не связаны с устной традицией.

Итак, если отличия языка Русской Правды от живой речи объясняются ее архаичностью (традиционностью), то соответствующие отличия языка грамот объясняются связью со специальной письменной традицией. Язык грамот не является книжным языком не потому, что люди, которые их писали, не владели церковнославянским языком, – так можно было бы объяснить эпистолярные тексты (берестяные грамоты), но так трудно объяснить грамоты, которые писались по-русски представителями духовенства (например, грамота Варлаама Хутынского 1192–1210 гг.).

Наиболее известный пример делового текста – Мстиславова грамота, дарственная грамота новгородского князя Мстислава Юрьеву монастырю, данная около 1130 г. Мы наблюдаем здесь лексические и синтаксические славянизмы, характерную церковнославянскую начальную формулу *се азъ* (ср. русские местоименные формы *язь* и *я* в основном тексте грамоты) и даже «выдержанное церковнославянское правописание». Если грецизмы в Мстиславовой грамоте должны быть отнесены на счет лексических заимствований, то церковнославянское правописание обусловлено тем, что сами навыки письма приобретались в процессе обучения церковнославянскому языку: при обучении письму, которое име-

* Текст ґрыводзїцца па выданнї: Успенский Б. А. История русского литературного языка (XI–XVII вв). 3-е изд., испр. и доп. М., 2002. С. 108–109.

ло профессиональный характер, естественно усваивались определенные орфографические навыки, присущие правописанию книжных текстов.

Тем не менее, данная грамота, как и другие грамоты, в целом написана бесспорно на русском языке. Речь может идти лишь о славянизации русской речи, проявляющейся в подобных текстах прежде всего на лексическом и орфографическом уровне.

Славянизация может иметь место и в определенных формулах. Эти формулы обычно встречаются в начале или в конце текста. Так, в начале грамот появляются такие устойчивые сочетания, как *се азъ...*, *во имя Отца и Сына и Святаго Духа...*, *во имя святые живоначальные Троицы Отца и Сына и Святаго Духа...*, *благословение от владыки* и т. д. Такие клише могут отражать греческую канцелярскую традицию. Так, формула *се азъ* восходит к формуляру греческого частного акта, и именно перевод с греческого обуславливает, видимо, появление здесь славянизма.

В дальнейшем формула *се азъ* становится традиционным зачином русских деловых документов, – оставаясь в употреблении по крайней мере шесть столетий.

М. Р. Пригодзіч

Берасцяныя граматы*

Пачатак другой палавіны XX ст. азначыўся адным з буйнейшых дасягненняў сусветнай навукі: 26 ліпеня 1951 г. археолаг Ніна Фёдараўна Акулава знайшла ў Ноўгарадзе першую грамоту на бяросце. «Калі яе ўбачылі археолагі, піша акадэмік В. Л. Янін, – гэта быў шчыльны, брудны скрутак бяросты. На яго паверхні праз бруд прасочваліся выразныя літары. Калі б не гэтыя літары, берасцяны скрутак быў бы без ваганняў ахрышчаны ў палявых запісах рыбалоўным паплаўком»¹.

Акадэмік А. У. Арцыхоўскі (тады ён быў маладым прафесарам і кіраваў археалагічнымі раскопкамі) быў адзіным і першым, хто прадбачыў будучыя знаходкі. І яны прыйшлі: перад наукай адгарнулася адна з цікавейшых старонак гісторыі старажытнага пісьменства. Услед за Ноўгарадам берасцяныя граматы былі знойдзены ў Смаленску, Пскове, Старой Русе, Віцебску, Мсціслаўі, Маскве і Звянігардзе Галіцкім у Заходняй Украіне – усяго амаль 700 старажытных пасланняў.

* Тэкст прыводзіцца па выданні: Роднае слова. 1993. № 5. С. 24–26.

¹ Янін В. Л. Я послал тебе бересту... М., 1975. С. 23–24.

Бяроста як пісьмовы матэрыял была вядома і раней. У музеях і архівах захавалася шмат дакументаў, напісаных на ёй. Так, вядомы пісьменнік канца XV – пачатку XVI стст. Іосіф Валоцкі пры апісанні побыту Сергія Раданежскага (другая палавіна XIV ст.) адзначаў: *«Толику же нищету и нестяжание имеяху, яко в обители блаженного Сергия и самые книги не на хартиях писаху, но на берестах»*. А ў адным з бібліятэчных каталогаў XVII ст. згадваюцца *«свертки на деревце чудотворца Сергия»*. Яшчэ ў 1715 г. у Сібіры ў берасцяную кнігу запісвалі ясак (даніну) на карысьць маскоўскага цара. З берасцянымі кнігамі этнографы сутыкаліся ў старавераў. Вядомы былі і асобныя берасцяныя граматы. Напрыклад, у Таліне да другой сусветнай вайны захоўвалася берасцяная грамата 1570 г. з нямецкім тэкстам. У 1930 г. на беразе Волгі, паблізу Саратава, калгаснікі знайшлі берасцяную грамату XIV ст. Аднак усе гэтыя дакументы былі напісаны чарнілам. Зразумела, што шанцаў на працяглае захоўванне такія творы не мелі.

Тэксты знойдзеных у 1951 г. у Ноўгарадзе і іншых усходнеславянскіх гарадах грамат былі прадрапаны («процарапаны»), выціснуты вострым інструментам на тым баку бяросты, што прылягаў да ствала. Толькі дзве граматы былі напісаны чарнілам. Яны чытаюцца з цяжкасцю.

Пазней былі знойдзены і самі інструменты для пісання на бяросце – касцяныя, металічныя і нават драўляныя стрыжні з вастрыём на адным канцы, з лапатачкай на другім і з дзіркай для падвешвання на пояс. Аказалася, што такія «пісаль» – як іх называлі ў старажытнасці – знаходзілі і раней, у тым ліку і на Беларусі. Аднак археолагі называлі іх «булаўкамі», «інструментамі для апрацоўкі скуры», «лыжачкамі для прычасця» і нават «рэшткамі бранзалетаў». Сапраўднае прызначэнне такіх бранзалетаў было іншым...

<...> Першая беларуская грамата на бяросце была знойдзена 20 жніўня 1959 г. пры земляных работах на плошчы Свабоды ў Віцебску.

Грамата напісана на кавалку бяросты добрай захаванасці памерам 17 × 4,5 см, для пісьма выкарыстаны ўнутраны бок. Тэкст складаецца з шасці радкоў і напісаны вельмі выразна. Палеаграфічны аналіз дазваляе датаваць грамату XIII–XIV стст.

У адаптаванай арфаграфіі тэкст мае наступны выгляд:

От Степана къ Нежылоу. Оже еси продалъ порты, а купи ми жита за б гривень. А ли цего еси не продалъ, а посли ми лицемь. А ли еси продалъ, а добро сътвори, у купи ми жита.

У перакладзе на сучасную беларускую літаратурную мову гэта гучыць так: *«Ад Сцяпана к Няжылу. Калі ты прадаў адзенне, то*

купі мне жыта за 6 грыўняў. А калі чаго не прадаў, то прыйшлі мне ў наяўнасці. Калі ж прадаў, то, дабрадзеі мой, купі мне жыта».

Яшчэ адна беларуская берасцяная грамата была знойдзена ў 1980 г. у Мсціслаўі школьнікам Шурам Кальсіным. У адрозненне ад Віцебскай яна паходзіць з дакладна датаванага паводле даных дэндрахраналогіі (на спілах старажытных дрэў добра відаць гадавыя кольцы) культурнага пласта канца XII – пачатку XIII стст.

Гэтая грамата захавалася толькі часткова. Урываек памерам 13,8 × 1,5 см у правай частцы мае вялікую падоўжную трэшчыну. Літары шырынёй 3–4 мм пры вышыні 5 мм прадрапаны вострым інструментам, са слабым нахілам улева. Верхні радок збярогся цалкам, ніжні дайшоў у фрагментах. На асобныя словы Мсціслаўская грамата разбіваецца не без цяжкасці:

ПШЕНИЦЕ ПОЛУПАТЬ ГРИВН... НННЛО СМБНА...

У навуковай літаратуры сустракаецца некалькі варыянтаў прачытання гэтага ўрыўка. Найбольш верагодна, што гутарка ішла пра пшаніцу, кошт якой 4 з паловай грыўны. У другім радку гаварылася, відаць, пра нейкага Сямёна (так прапанаваў чытаць СМБНА акадэмік В. Л. Янін). Дакумент знойдзены на мсціслаўскім княжацкім дзядзінцы і, на думку беларускага даследчыка Л. В. Аляксеева, гэта было пісьмо князю або яго набліжаным з паведамленнем аб набыцці на ўказаную суму пшаніцы і, магчыма, пакаранні за нейкую правіннасць другой службовай асобы (Сямёна). Такім чынам, перад намі ўзор тагачаснай гандлёвай аперацыі.

Варта адзначыць, што дэталёвы параўнальны аналіз Мсціслаўскай граматы з падобнымі дакументамі, а таксама дэндрахраналогія дазволілі В. Л. Аляксееву датаваць грамату 1219–1220 гг. А гэта вялікая ўдача беларускага вучонага!

Берасцяныя граматы, да ліку якіх адносяцца пісьмы, запіскі і іншыя дакументы XI–XV стст., выяўленыя пры археалагічных раскопках старажытных паселішчаў, сведчаць аб значным пашырэнні пісьменства ва ўсходніх славян. Сярод аўтараў берасцяных пасланняў былі не толькі баяры і купцы, святары і ліхвяры, але і простыя гараджане – рамеснікі, рыбаловы, паляўнічыя. Некаторыя берасцяныя дакументы складзены цэлымі калектывамі сялян. Цікава, што з ліку ўсіх знойдзеных берасцяных грамат толькі 3–4 маюць дачыненне да рэлігіі.

Граматы на бяросце дазволілі па-новаму глянуць і на саму мову ўсходніх славян. Для абсалютнай большасці берасцяных грамат характэрна амаль поўная адсутнасць царкоўнаславянскай кніжнай лексікі; у іх

адлюстраваліся шматлікія народна-дыялектныя рысы фанетыкі, марфалогіі і сінтаксісу. Напрыклад, у Віцебскай грамаце выразна заўважаюцца сляды цокаючага паўночна-заходняга вымаўлення («цего», «посли»), якое адзначаецца ў многіх пісьмовых помніках старабеларускага перыяду.

Дайшоўшыя да нас праз глыбіню вякоў берасцяныя граматы сталі адметным здабыткам пісьмовай спадчыны ўсіх усходніх славян, у тым ліку і беларускага народа. Хочацца верыць, што намаганнямі беларускіх археолагаў і гісторыкаў лік берасцяных дакументаў старажытных эпох будзе няспынна павялічвацца, адкрываючы заповітныя таямніцы нашай слынной гісторыі.

3. СТАРАБЕЛАРУСКІ ПЕРЫЯД У ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

3.1. УЗНІКНЕННЕ БЕЛАРУСКАЙ НАРОДНАСЦІ І ЯЕ МОВЫ

И. И. Срезневский

Мысли об истории русского языка и других славянских наречий*

Доказывая, что народный язык русский теперь уже далеко не тот, что был в древности, довольно обратить внимание на его местные оттенки, на наречия и говоры, в которых его строй и состав представляются в таком многообразном развитии, какое, конечно, никто не станет предполагать возможным для языка древнего, точно так же, как никто не станет защищать, что и наречия славянские и все сродные языки Европы всегда различались одни от других настолько, насколько различаются теперь. Давни, но не исконны черты, отделяющие одно от другого наречия северное и южное – великорусское и малорусское; не столь уже давни черты, разрознившие на севере наречия восточное – собственно великорусское и западное – белорусское, а на юге наречие восточное – собственно малорусское и западное – русинское, карпатское; еще новее черты отличия говоров местных, на которые развилось каждое из наречий русских. Конечно, все эти наречия и говоры остаются до сих пор только оттенками одного и того же наречия и нимало не нарушают своим несходством единства русского языка и народа. Их несходство вовсе не так велико, как может показаться тому, кто не обращал внимания на разнообразие местных говоров в других языках и наречиях, например в языке итальянском, французском, английском, немецком, в наречии хорутанском, словацком, сербо-лужицком, польском. Очевидно, что хотя местные обстоятельства и имели свое влияние на русский язык, но сравнительно вовсе не столь резкое и сильное, как в других языках. Все это правда; тем не менее правда и то, что местные обстоятельства

* Тэкст прыводзіцца па выданні: *Срезневский И. И. Мысли об истории русского языка и других славянских наречий*. СПб., 1887. С. 34–36.

действовали и на изменения русского языка, что не каждое из его местных наречий и говоров одинаково сохранило то, что в нем было прежде, что всякое наречие к тому, что было прежде, прибавило свое новое, что только в нем одном и есть. У каждого наречия была своя собственная судьба, более или менее отличная от судьбы других. Каждое наречие отличалось от других не только особенными словами и выражениями, но и формами образования, изменения и сочетания слов, более всего, впрочем, выговором, и каждый говор от других близких почти исключительно одним выговором.

Наречие великорусское отделилось от малорусского более всего необходимой смягчаемостью согласных при их слиянии с гласными тонкими и неудержанием коренного выговора гласных, не определяемых ударением. Вследствие необходимости смягчать согласные перед гласными тонкими буквы *г, к, х* потеряли свое природное свойство оставаться постоянно твердыми: *ы* после них стало невозможно. Вследствие неудержания коренного выговора гласных, на которых нет силы ударения, *е* без ударения выговаривается то как *а*, то как *и*, в обоих случаях удерживая перед собою согласную мягкую, *о* без ударения выговаривается во многих местах как *а*, а в некоторых случаях даже как *у*. К этому прибавить еще должно, что смягчаемость согласных, переходная при изменении слов, во многих случаях и во многих местах пропала там, где бы ее можно было ожидать (*рѣкѣ* вместо *рѣцѣ*, *роги* вместо *рози*, *бѣжить* вместо *бѣжить* и т. п.). Вместе с тем она появилась там, где прежде выговор народный мог обойтись и без нее: хотя и не на всем пространстве наречия, однако во многих местах вместо *дь* и *ть* стали выговаривать *дзь* и *ць* (*говориць* вместо *говорить*, *радзць* вместо *радѣть* и т. п.). Это «цвяканье», как обыкновенно говорится в народе, считают исключительно особенностью говора белорусского, и столь важной, что по одной ей дали говору белорусскому название особенного наречия, вследствие чего и делят народный русский язык на три главных наречия, а не на два. Но «цвяканье» можно слышать не в одних западных краях великорусского наречия: на востоке, по Оке и далее к Волге оно также в обычае и, придавая собой звучности речи какую-то резкость, отмечается народом, к нему непривычным, как что-то отвратительное или по крайней мере смешное. К этой особенности говора белорусского прибавляют в дополнение несколько других, как, например, перемешивание *у* и *в*, выговор *г* как *h* и т. п.,

но все это можно слышать в разных местных говорах великорусских. Вообще до сих пор не отмечено в белорусском говоре ни одной такой черты, которая бы не повторилась хотя где-нибудь в Великой Руси. Вот почему, кажется, гораздо правильнее белорусский говор считать местным говором великорусского наречия, а не отдельным наречием. В белорусском есть, конечно, много особенных слов, непонятных каждому великорусу, но и всякий другой говор богат ими.

Ян Станкевіч

Гісторыя беларускага языка*

Нутраной гісторыяй языка ё развой ягоных гукаў, морфолёгічных і сынтаксычных хормаў ды слоўніка. Да гісторыі вонкавай языка належыць пашырэнне ці звужэнне данага языковага прастору, мамэнт літаратурнасьці, напасьледак грамадзкае значэнне языка ў розныя поры гісторыі народу. <...>

Вонкавая гісторыя кажнага языка балей або меней цесна звязана з гісторыяй культурнай і палітычнай данага народу. Як пабачым ніжэй, гэта ў сту праэнтах адносіцца да вонкавае гісторыі языка беларускага.

Беларуская мова ў пару праславянскую

Да свайго выдзяленьня ў вапрычоны язык беларуская мова была нарэччам языка праславянскага. Ужо тады яна мусіла займаць ладны прастор у паўднявой часьці цяперашняй Беларусі этнографічнай, даходзячы да поўначы найвышэй да Смаленска. Як выходзіць із старых асаблівасьцеў языковых, супольных у беларускага языка зь іншымі языкамі славянскімі, беларускае нарэчча гранічыла ў пару праславянскую на паўдні з нарэччам украінскім, на паўднявым заходзе – із славенскім, на заходзе – з польскім, на паўночным заходзе – з кашубскім, а на паўночным усходзе – з расейскім. Ведама, што ўжываю назоваў пазьнейшых. Апрача таго ўжо ў гэную пару беларуская мова гранічыла на поўначы з нарэччамі балтыцкімі. Тыя самыя асаблівасьці языковыя, супольныя ў Беларусаў із іншымі Славянамі, сьведчаць, што беларускі язык беспасярэдне выдзеліўся зь языка праславянскага, значыцца, што не было пары прамежнай паміж праславянскай і беларускай.

* Тэкст прыводзіцца па выданні: *Станкевіч Ян*. Гісторыя беларускага языка. Вільня, 1939. С. 1–2.

Пара гісторыі апырчонага беларускага языка ад пачатку да XIII стаг.

Выдзяленьне беларускага языка з праславянскага настала не пазьней як у V стаг. па Хрысту. Выдзяленьне асобных языкоў славянскіх ішло побач із рассяленьям розных часцеў Славян на балей або меней новых прасторах. Дзеля таго што жыцьцё новых народнасцеў славянскіх было дэцэнтралізаванае, па якімсь часе настала іх дэфэрэнцыяца на асобныя плямёны з пачаткамі новых нарэччаў. У той час прастор беларускага языка зыходзіўся з прасторам, займаным усімі беларускімі плямёнамі. Быў гэта прастор вялізарны. У IX–XV стаг. граніцы беларускага языка былі гэтакія: мяжа з мовай польскай праходзіла крыху далей на заходзе як цяперака, а на ўсходзе цягнулася далёка за Аку, абыймаючы Арол, Курск, Калугу і ладную часць краю Разанскага. Басэйн ракі Акі займалі беларускія Вяцічы. Граніца з языком украінскім праходзіла на паўдні ад Прыпяці. На паўдзённым усходзе ўвесь басэйн Дзясны быў заняты беларускімі Севяранамі.

На поўначы Беларусы (племя Крывічы) займалі ўсю гістарычную Пскоўшчыну ўлучна з возерам Пскоўскім ды ладную часць Цьверскага княства.

І. Я. Лепешаў

Да пытання пра сістэматызацыю прыказак паводле паходжання*

<...> Варта адзначыць, што ў многіх навучальных дапаможніках пры разглядзе лексікі паводле яе паходжання вылучаюць пласт усходнеславянскай лексікі, хоць яшчэ ў акадэмічным «Курсе сучаснай беларускай літаратурнай мовы: Фанетыка. Арфаграфія. Лексікалогія» (Мінск, 1961) яна кваліфікавалася як агульнаўсходнеславянская (с. 146). Выкарыстоўваюць таксама тэрміны «ўсходнеславянская мова», «старажытнаруская мова», «усходнеславянскія фразеалагізмы» і пад. Гэтыя назвы, несумненна, былі прыдуманы ў вялікадзяржаўных, шавіністычных мэтах яшчэ ў XIX ст. і адпавядалі канцэпцыі трохмоўнай калыскі, «трох плямёнаў адзінага рускага народа – велікарусаў, маларосаў і беларусаў», канцэпцыі-трыядзе: адна дзяржава (Кіеўская Русь, Старажытнаруская дзяржава) – адзін народ (старажытнарускі) –

* Тэкст прыводзіцца па выданні: *Веснік ГрДУ*. Сер. 3. 2011. № 1. С. 56–61.

адна мова (старажытнаруская, ці ўсходнеславянская). Гэта «канцэпцыя аб развіцці ўсходнеславянскіх моў з адзінай калыскі – старажытнарускай мовы» набыла ў рускім мовознаўстве, як пісаў Л. М. Шакун, «усеагульнае прызнанне; у савецкія часы ёй быў нададзены статус афіцыйнай дактрыны, улады адгарадзілі яе ад усялякай крытыкі, бо яна як найлепей адпавядала іх імкненню сцвердзіць “адвечнае адзінства” ўсходніх славянаў, зліць “ізноў” іх мовы ў адзіную – рускую мову... Адзін сучасны даследчык [В. У. Мартынаў] так выказаўся пра яе [канцэпцыю] на старонках “Нашага слова” (№ 9 за 1994 г.): “Старая вядомая канцэпцыя калыскі трох моў не вытрымлівае ніякай крытыкі. Гэта была больш палітычная канцэпцыя, чым навуковая, і нам усім добра вядома, чаму яна была папулярная”»¹.

Ф. Д. Клімчук

Да глотагенезу беларусаў*

...У XI–XIII стст., у эпоху Кіеўскай Русі, на ўсходнеславянскіх землях, у тым ліку і на тэрыторыі Беларусі, функцыянавалі дзве кніжныя мовы: старажытнаруская і царкоўнаславянская. Царкоўнаславянская належыць да паўднёvasлавянскіх моваў; яна прыйшла на Русь разам з хрысціянствам. Што да старажытнарускай кніжнай мовы, на якой, у прыватнасці, напісаны «Аповесць мінулых гадоў» («Повесть временных лет»), «Руская праўда» і іншыя помнікі, дык у ёй відаць два кампаненты – усходнеславянскі і паўднёvasлавянскі. Ужо такая двухкампанентнасць старажытнарускай пісьмовай мовы, калі розныя кампаненты належаць да розных моўных груп, з’яўляецца яркай прыкметай таго, што гэта мова кніжная, што ад жывога народнага маўлення яна адрозніваецца істотна. Паўднёvasлавянскі кампанент старажытнарускай кніжнай мовы ўзыходзіць да мовы царкоўнаславянскай. Што датычыцца яе ўсходнеславянскага кампанента, дык ён усходзіць да пэўных усходнеславянскіх гаворак таго часу. Якія гэта маглі быць гаворкі? Канкрэтныя звесткі пра ўсходнеславянскія гаворкі XI–XIII стст. адсутнічаюць. Але ж пэўныя элементы тагачасных гаворак захаваліся і да нашага часу ў гаворках сучас-

¹ Шакун Л. М. Карані нашай мовы // Род. слова. 1996. № 9. С. 113.

* Тэкст прыводзіцца па выданні: Беларусіка = Albaruthenica 6. Беларусь паміж Усходам і Захадам: Праблемы міжнацыянальнага, міжрэлігійнага і міжкультурнага ўзаемадзеяння дыялогу і сінтэзу : у 2 ч. / рэд.: У. Конан [і інш.]. Мінск, 1997. Ч. 2. С. 126–133.

ных. Таму супастаўленне сістэмы старажытнарускай кніжнай мовы, якая мае фундаментальныя навуковыя апісанні, з сістэмамі сучасных гаворак дазволіць зрабіць пэўныя вывады хаця б на ўзроўні гіпотэзы. Дасць магчымасць выказаць нейкія меркаванні адносна пастаўленага пытання і ўлік палітычнай сітуацыі XI–XIII стст.

<...> Як вядома, кожная пісьмова-літаратурная мова так ці інакш узыходзіць да мовы народнай. Таму гаворачы пра ўзнікненне беларускай мовы, як мовы этнасу ці субэтнасу, мы павінны мець на ўвазе перш за ўсё ўзнікненне беларускай мовы як сістэмы гаворак.

Як ужо гаварылася, самыя раннія звесткі пра некаторыя асаблівасці беларускай мовы мы знаходзім толькі ў помніках XIII ст., а больш-менш іх сістэмны комплекс – толькі з канца XIV ст. Але канец XIV ст. – гэта ўжо пройдзены этап, беларуская мова як сістэма ўжо зафіксавана. Народная ж мова мяняецца павольна. Таму час канчатковага выдзялення беларускай моўнай сістэмы з усходнеславянскага моўнага кантынуума мы павінны аднесці на некалькі стагоддзяў раней.

<...> Найбольш пашыраны пункт гледжання навуковай і вучэбнай літаратуры адносна паходжання беларускай мовы як сістэмы гаворак наступны. У эпоху Кіеўскай Русі амаль поўнасю сцёрліся былыя адrozenні паміж усходнеславянскімі гаворкамі. Новыя рысы, якія адрозніваюць сучасныя ўсходнеславянскія мовы, узніклі пазней.

Беларуская мова як сістэма гаворак склалася ў XIV–XVI стст., у эпоху Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага. Зараджэнне жа асобных беларускіх моўных рысаў адбылося не раней чым другая палова XIII ст. Тэорыя гэтая, на нашу думку, спрошчаная. Па-першае, паводле яе, фактычна атаясамліваюцца кніжная і народная мовы ўсходніх славян часоў Кіеўскай Русі і больш позніх. Па-другое ж, яна зводзіцца ўсяго да адной прычыны, якая быццам бы вычленила з усходнеславянскага кантынуума беларускі моўны арэал – да адасаблення часткі ўсходніх славян у межах Вялікага Княства Літоўскага. Эпоха гэтая, безумоўна, вельмі важная ў гісторыі Беларусі. У гэты час завяршыўся працэс фармавання беларускай народнасці, склалася старабеларуская пісьмова-літаратурная мова, у нейкай ступені можна гаварыць і пра завяршэнне фармавання беларускай мовы, як дыялектнай сістэмы. Аднак нельга згадзіцца з тым, што на працягу ўсяго толькі аднаго стагоддзя, уключаючы другую палову XIII і першую палову XIV ст., на тэрыторыі Беларусі, як і на тэрыторыі Украіны і Расіі, адбыліся нейкія «рэвалюцыйныя» ці «глабальныя» змены – замест адной старажытнарускай мовы ўтварыліся не толькі

тры пісьмова-літаратурныя, але і тры народныя ўсходнеславянскія мовы – беларуская, руская і ўкраінская. Згодна з дадзенай тэорыяй, у эпоху Кіеўскай Русі ўсходнеславянскія гаворкі адрозніваліся паміж сабой зусім нязначна. Але ці ёсць падставы для такога сцвярджэння? Многія вучоныя тая працэсы, якія адбываліся ў старажытнарускай пісьмова-літаратурнай мове, апырыты пераносаць на ўсходнеславянскія гаворкі таго часу. Між тым старажытнаруская пісьмова-літаратурная мова і ўсходнеславянскія гаворкі IX–XIII стст. – гэта розныя рэчы. Пра апошнія (народныя гаворкі) мы ведаем мала. Гэта, па-першае, усходнеславянскі кампанент у старажытнарускай пісьмова-літаратурнай мове, які арыентаваўся пераважна толькі на некаторыя, прэстыжныя ў той час гаворкі, а па-другое – гэта ўсходнеславянскія ў царкоўнаславянскіх тэкстах.

Нам, у прыватнасці, імпануе думка тых даследчыкаў, якія гавораць, што нельга сцвярджаць, нібы ўсходнеславянскія гаворкі часоў Кіеўскай Русі адрозніваліся паміж сабою менш ці больш, чым усходнеславянскія гаворкі нашага часу.

Зноў вяртаемся да эпохі Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага. У XIV–XVI стст. у яго склад уваходзілі ўсходнеславянскія землі, дзе жылі нашчадкі крывічоў, дрыгавічоў, радзімічаў, вяцічаў, севяран, паян кіеўскіх, улічаў, паўднёвых бужан, вальнян. Калі б адзінай прычынай вычлянення беларускага этнасу з усходнеславянскага кантынуума з’яўлялася адасабленне той часткі ўсходніх славян, якія жылі ў межах Вялікага Княства Літоўскага, дык на ўсіх адзначаных землях былі б пашыраны беларускія гаворкі. Гэтага, аднак, не адбылося. Беларускі моўна-этнічны кантынуум у асноўным абмежаваўся былымі землямі дрыгавічоў, крывічоў і радзімічаў. Як вядома, збліжаюцца, кансалідуюцца ў першую чаргу тая кампаненты, якія і раней былі блізкімі. Гэта прымушае думаць, што гаворкі крывічоў, дрыгавічоў і радзімічаў уяўлялі сабой пэўную блізкароднасную групу, якая супрацьпастаўлялася іншым славянскім гаворкам.

<...> На нашу думку, беларуская дыялектная супольнасць і беларускі этнадыялектны арэал да VIII стагоддзя ўжо склаліся. Безумоўна, тагачасныя славянскія гаворкі на тэрыторыі Беларусі істотна, відаць, адрозніваліся ад сучасных. Але прынцыпова сітуацыя гэта не мяняе. Які навуковы «статус» надаць беларускай дыялектнай супольнасці VIII ст. для нас неістотна. Для адных, магчыма, будзе больш прымальны статус – «беларуская мова», другія аддадуць перавагу статусу «ўсходнеславянскі беларускі дыялект» ці «беларускі дыялект старажытнарускай мовы». Усё гэта ўжо больш залежыць ад канцэпцыі даследчыка, чым ад самой сітуацыі.

Такім чынам, разгледжаны матэрыял дае падставы дапусцаць, што беларусы як этнас ці субэтнас з яго мовай, як сістэмай гаворак, з яго тэрыторыяй, якая параўнальна блізкая да тэрыторыі рассялення этнічных беларусаў у XIX–XX стст., склаўся ў V–VIII стст. Гэта не выключае таго, што вытокі беларускай мовы можна аднесці да больш ранняга часу. Так, В. Мартынаў, у прыватнасці, піша: «Дыялект, на якім пабудавана сённяшняя новая беларуская мова, узнік вельмі рана, не ў XIV стагоддзі, а дзесьці на пачатку нашай эры»¹.

М. Ф. Пилипенко

Возникновение Белоруссии: новая концепция*

<...>

Подведем итоги анализа проблемы возникновения Белоруссии, белорусов. Обзор фактического материала, теоретических положений, различных концепций по этой проблеме в свете новейших данных и современной теории этнических процессов позволяет сделать следующие выводы.

1. Этническая история населения на территории современной Белоруссии берет свое начало с эпохи древнекаменного века, со времени заселения территории Белоруссии человеком – свыше сорока тысяч лет назад. Вначале были освоены только южные районы современной Белоруссии. Центральная и северная части ее территории заселяются в последующую за палеолитом эпоху – в среднем каменном веке (мезолите). Определить этническую принадлежность древнейшего населения на территории Белоруссии не только в древнекаменном веке, среднем каменном веке, но даже и на протяжении большей части нового каменного века (неолита), особенно в раннем и среднем новом каменном веке, не представляется возможным. Языки этого населения неизвестны. Следы их не обнаружены.

2. По данным археологии и исторического языкознания, в частности гидронимии (древнейших названий рек, озер), предположительно можно установить этническую принадлежность некоторых групп местного населения только в конце нового каменного века, проживавшего примерно в третьем тысячелетии до н. э. В Подвинье и Поднепровье в это время,

¹ *Мартынаў В. У.* Канцэпцыя трохмоўнай калыскі не вытрымлівае крытыкі // *Наша слова.* 1994. 2 сак.

* Тэкст прыводзіцца па выданні: *Пилипенко М. Ф.* Возникновение Белоруссии: новая концепция. Минск, 1991. С. 127–130.

возможно, появились группы уральского населения, его финно-угорской ветви, а в некоторых местах Поприпятыя, на его крайнем юго-западе, – отдельные небольшие группы индоевропейского населения.

3. Этнический состав населения на территории Белоруссии полностью изменился в эпоху раннего металла (конец 3 тыс. до н. э. – 4–5 вв. н. э.). В это время на всей ее территории расселились индоевропейцы, которые ассимилировали прежнее неиндоевропейское население. Большую часть территории Белоруссии, особенно северной и центральной, в эпоху раннего металла занимало индоевропейское население балтской ветви, и только в отдельных местах на юго-западе – славянской.

4. Следующий период в этнической истории населения на территории Белоруссии начался в раннем средневековье. Его характерная черта – широкое расселение славян на территории Белоруссии, ассимиляция местного дославянского балтского населения и формирование первоначальных восточнославянских этнических общностей – дреговичей, радимичей, кривичей. Именно эти первоначальные восточнославянские этнические общности сформировались в результате смешения славян и балтов. Дреговичи, радимичи, кривичи с теми чертами, какими они стали известны археологии, сложились в местностях, указанных в «Повести временных лет» и детально уточненных по археологическим материалам. В облике этих этнических общностей преобладали славянские черты. Именно они, а не последующие этнические общности, содержали в себе балтский субстрат.

5. Новый этап в этнической истории населения на территории Белоруссии связан с консолидацией первоначальных восточнославянских этнических общностей дреговичей, радимичей, кривичей и др. в общевосточнославянскую древнюю русскую этническую общность. С трансформацией этих первоначальных восточнославянских этнических общностей в общевосточнославянскую древнюю русскую общность их территории стали общей этнической территорией, получившей название «Русь». Именно с этого времени к территории Белоруссии, как и к соседним восточнославянским землям, стало применяться название «Русь» в этническом значении.

6. Со времени своего формирования этническая территория «Русь» не была единообразной, а с самого начала подразделялась на регионы, не совпадающие с прежними этническими территориями первоначальных восточнославянских этнических общностей. Территория современной Белоруссии по локальным особенностям языка и культуры входила в две диалектно-этнографические зоны общевосточнославянской древ-

ней русской этнической общности, ее этнической территории, южная часть территории современной Белоруссии – в «полесскую» диалектно-этнографическую зону, ядром которой было Поприпятье, а северная и в значительной степени центральная часть современной территории Белоруссии (Подвинье, Верхнее Поднепровье) – в подвинско-днепровскую, получившую первоначальное общевосточнославянское региональное название «белорусской». Таким образом, территория современной Белоруссии в общевосточнославянский период, наряду с другими восточнославянскими землями, называлась Русью, а в пределах Руси на юге называлась Полесьем, а на севере – Белой Русью. Непосредственными предками современного белорусского этноса были две группы общевосточнославянской этнической древней русской общности (русских, русичей) – «полесской» («полешуков»), с одной стороны, и «подвинско-днепровской», «белорусской» («белорусцев»), с другой.

7. Таким образом, первоначально термин «Белая Русь» («Белорусия») в этническом смысле означал одну из диалектно-этнографических зон общевосточнославянской древней русской общности, территорию одного из ее субэтносов (часть этноса), и не являлся в этот период названием этнической территории белорусского народа. Этот термин первоначально обозначал регион, составные части которого впоследствии, в период формирования новых восточнославянских этнических общностей, вошли в этническую территорию белорусского народа, с одной стороны, и в этническую территорию великорусского народа, с другой. Точно так же «Полесье» подразделилось впоследствии на две части – Белорусское, ставшее составной частью этнической территории белорусского народа, и Украинское, ставшее составной частью этнической территории украинского народа.

8. Этническая территория современной Белоруссии сформировалась в позднем средневековье в результате консолидации прежней северной части «полесского» субэтноса общевосточнославянской древней русской этнической общности и южной части «белорусского» (подвинско-днепровского) субэтноса общевосточнославянской древней русской этнической общности. Эти части восточнославянского населения составили основу белорусского этноса.

9. Кроме восточнославянского – северноподприпятского («северно-полесского») и южноподвинско-днепровского (древнего «южнобелорусского») населения в состав белорусского этноса влились отдельные группы западнославянского (польского), балтского (как восточнобалтского – Литвы, латыголы, так и западнобалтского – прусов, ятвягов, же-

майтов) и тюркского (татарского) населения. В сравнении с восточнославянским населением все они явились дополнительным компонентом формировавшейся белорусской народности. Ни одна из невостоочнославянских групп населения не сыграла роль субстрата белорусского этноса.

10. Термин «Белая Русь» («Беларусь», «Белоруссия») приобрел современное этническое значение в позднем средневековье, а именно – в 15–16 вв. С одной стороны, в это время он утратил связь с северной частью прежних «белорусцев», трансформировавшихся в великорусов и проживавших в общевостоочнославянскую эпоху на Псковщине, в Тверском крае, Смоленщине, где сформировался великорусский комплекс языка и культуры. Северная часть прежней «Белой Руси» вошла в состав новой этнической территории – великорусской, т. е. стала частью России, а жители этих краев (северные «белорусцы») – составной частью великорусского этноса. С другой стороны, термин «Белая Русь» распространился на южную часть современной территории Белоруссии, а именно – на северную часть «Полесья», и охватил всю территорию сформировавшегося нового комплекса языка и культуры, названного белорусским. Слово «Белоруссия» является западноевропейской формой востоочнославянского термина «Белая Русь»: Белая Руссия – Белоруссия.

11. Белоруссия, белорусы сформировались под воздействием нескольких причин. Одной из них было изменение исторических условий развития Поприпятыя, Понеманья, Подвинья и Поднепровья в позднем средневековье, а именно, агрессия немецких крестоносцев с запада и татар с востока, длительная совместная борьба населения этого края против захватчиков за свободу и независимость. Второй причиной возникновения Белоруссии, белорусов явилось изменение экономических связей этих земель, более быстрое экономическое развитие в этот период Понеманья, Минщины, Могилевщины, установление более тесных связей с этим регионом поприпятских и подвинских земель. Третьей причиной формирования Белоруссии, белорусов стало изменение политических условий развития поприпятских, понеманских, подвинских и поднепровских земель, возникновение крупного государства – Великого Княжества Литовского, Русского и Жемойтского, расположение указанных земель, (особенно Понеманья, Минщины, Могилевщины) в центре этого государства, которое сплотило их и политически. Важной предпосылкой формирования белорусского этноса, Белоруссии послужили предшествующие этому процессу региональные (диалектные) изменения в языке и традиционной культуре общевостоочнославянского этноса, возникновение различий в языке и культуре между востоочнославянским населением поприпятского региона, с од-

ной стороны, и подвинско-днепровского, с другой. Одним из факторов возникновения Белоруссии, белорусов было и переселение в поприпятские, понеманские, подвинские и поднепровские земли под влиянием новых исторических условий части западнославянского (польского), западнобалтского, восточнобалтского и татарского населения, его взаимодействие и сплочение с местным восточнославянским. Все эти факторы в совокупности и обусловили формирование белорусского этноса, возникновение Белоруссии. Колонизация славянами поприпятских, понеманских, подвинских и поднепровских земель и смешение их с проживавшими здесь прежде балтами не являлись причиной возникновения Белоруссии, белорусов, так как массовое расселение славян в этом крае и ассимиляция ими большей части местных балтов произошли гораздо раньше формирования Белоруссии, белорусов. Преимущественное значение для возникновения Белоруссии, белорусов имело смешение поприпятского и подвинско-днепровского восточнославянского населения, эволюция и диффузия элементов его культуры и языка, перегруппировка этих элементов. Важным явлением было также изменение этнического самосознания жителей этого края, этнического значения термина «Белая Русь».

3.2. ГРАМАДСКАЯ РОЛЯ СТАРАБЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ. МОЎНАЯ СІТУАЦЫЯ Ў ВЯЛІКІМ КНЯСТВЕ ЛІТОЎСКІМ

А. І. Жураўскі, І. І. Крамко

Характар знешніх узаемаадносін беларускай літаратурнай мовы з іншымі славянскімі мовамі ў пачатковы перыяд яе фарміравання* *(Пачатак)*

Заняпад старабеларускай літаратурнай мовы адбываўся за кошт распаўсюджвання і функцыянальнага ўмацавання на Беларусі іншых моў, якія паступова пачалі выконваць тут усе ранейшыя функцыі беларускай

* Тэкст прыводзіцца па выданні: *Жураўскі А. І., Крамко І. І.* Характар знешніх узаемаадносін беларускай літаратурнай мовы з іншымі славянскімі мовамі ў пачатковы перыяд яе фарміравання. Мінск, 1973. (Даклады VII Міжнароднага з'езда славістаў.)

пісьмовай мовы. У выніку гэтага на Беларусі ў XVIII ст. стварылася надзвычай складаная моўная сітуацыя, аналаг якой, здаецца, цяжка знайсці ў іншых частках славянскага свету. У другой палавіне гэтага стагоддзя тут ужываліся польская, лацінская, царкоўнаславянская, старабеларуская і руская мовы.

Гэтае пісьмовае пяцімоўе распаўсюджана было неаднолькава ў тэрытарыяльных і сацыяльных адносінах. У разглядаемы перыяд найбольш шырокі дыяпазон грамадскіх і культурных функцый на ўсёй Беларусі выконвала польская мова. Яна перш за ўсё вядома была як мова адміністрацыі, канцылярый, судоў і дзяржаўных устаноў. На польскай мове распаўсюджвалася мастацкая і навуковая літаратура. Нарэшце, гэта мова служыла сродкам жывых зносін пануючых класаў, яна выкарыстоўвалася ў дадатковым набажэнстве ў касцёле, да яе ў пэўных сітуацыях звярталіся і сяляне.

Латынь як мова навуковай літаратуры і вышэйшай адукацыі таксама выкарыстоўвалася па ўсёй тэрыторыі Беларусі, але найбольшым аўтарытэтам і павагай яна карысталася ў заходняй частцы краіны, дзе высокі працэнт складала каталіцкае і акаталічанае насельніцтва. Латынь служыла сродкам адукацыі пануючых слаёў грамадства і зусім не мела значэння для простага народа, непісьменнага ў сваёй масе. Лацінская мова не мела вуснай формы для жывых зносін і заставалася выключна мовай пісьмовай. Асобая роля належала ёй у набажэнстве каталіцкага касцёла.

Царкоўнаславянская мова была абмежавана ў сваім ужыванні выключна патрэбамі праваслаўнай і ўніяцкай царквы. На ёй выдавалася царкоўная літаратура. Яна таксама захоўвала за сабой функцыі царкоўнай адукацыі, але не была сродкам жывых зносін.

Беларуская пісьмовая мова старой традыцыі выкарыстоўвалася ў гэты час уніятамі ў рознага роду настаўленнях аб парадку правядзення рэлігійных рытуалаў.

Руская мова пачала распаўсюджвацца спачатку на ўсходзе Беларусі, а затым, у канцы XVIII ст., і па ўсёй тэрыторыі як мова адміністрацыі і жывых зносін рускага чыноўніцтва.

Жывое беларускае слова ў гэты час захоўвалася ў вуснах простага народа, беларускага сялянства, а таксама сярод дробнамяянтковай шляхты і гарадскога рамеснага насельніцтва. Аднак сфера выкарыстання беларускай мовы не абмяжоўвалася толькі паўсядзённым ужыткам яе ў бытавых зносінах. На беларускай мове працягвалі стварацца разнастайныя фальклорныя творы – казкі, легенды, паданні, прыказкі і прымаўкі. У на-

родзе бытавалі вершы і песні на царкоўна-рэлігійныя, маральна-этычныя і філасофскія тэмы, гістарычна-патрыятычныя вершаваныя творы, якія распаўсюджваліся вусным шляхам.

Такім чынам, у эпоху ўзнікнення новай беларускай літаратурнай мовы лінгвістычны ландшафт на Беларусі быў надзвычай стракаты, ён у пэўнай меры адлюстроўваў тагачаснае складанае перапляценне палітычных, класавых, нацыянальных і рэлігійных адносін у час знаходжання Беларусі ў складзе Польшчы.

А. І. Дзярновіч

Дэфініцыі афіцыйнай мовы ВКЛ: паміж сацыялінгвістыкай і гістарычнымі дыскурсамі*

Пытанне аб юрыдычным статусе і культурна-палітычнай інтэрпрэтацыі афіцыйнай канцылярскай (у адпаведнасці з II і III Статутамі ВКЛ) мовы працягвае хваляваць гісторыкаў. Дыяпазон значэнняў вельмі шырокі – ад «канцылярскай славянскай» (сучасная літоўская гістарыяграфія) ці «заходнярускай» да «старабеларускай» (беларуская гістарыяграфія і часткова літоўская гістарыяграфія) і «палескай» (украінскі даследчык Майсіенка).

Найперш трэба адзначыць, што тэрмін «старабеларуская мова» з'яўляецца канвенцыянальным і замацаваўся ў навуковай літаратуры дзякуючы Яўхіму Карскаму, які ў сваім дакладзе на IX Археалагічным з'ездзе ў Вільні ў 1893 г. прапанаваў самую гэтую дэфініцыю: «По нашему мнению, старое западно-русское наречие, будучи разговорным в устах образованного общества, постоянно опиралось на язык простого народа местного белорусского племени. Вследствие указанного обстоятельства, по преобладанию в нём элементов белорусской речи, и называть его следует белорусским языком, прибавляя разве для отличия от современного белорусского наречия название старого». Сярод беларускіх спецыялістаў па гісторыі мовы дасягнута згода ў выкарыстанні для гэтай мовы тэрміна «старабеларуская літаратурна-пісьмовая мова» (Л. Шакун, А. Жураўскі). Вызначаны асабліва сці фанетычнага ладу, граматычнай сістэмы, лексічнага складу гэтай мовы (А. Булыка, А. Жураўскі,

* Тэкст прыводзіцца па выданні: Научные чтения, посвященные Виктору Владимировичу Мартынову (к 90-летию со дня рождения) : сб. науч. тр. / редкол.: Г. А. Цыхун (отв. ред.) [и др.]. Минск, 2015. Вып. II. С. 61–64.

І. Крамко, Ф. Янкоўскі), сукупнасць яе функцыянальных стыляў – дзелавы, свецка-мастацкі, рэлігійны (А. Жураўскі), зафіксаваныя іншыя формы існавання гэтай мовы – тэрытарыяльныя і сацыяльныя дыялекты, прастамоўі і інш. (У. Свяжынскі). У Нацыянальнай Акадэміі Навук Беларусі завершана праца над складаннем капітальнай лексікаграфічнай картатэкі пісьмовых помнікаў старабеларускай мовы і працягваецца выданне ўнікальнай лексікаграфічнай працы – «Гістарычнага слоўніка беларускай мовы». Акрамя таго, беларускімі гісторыкамі ў якасці сама-назвы гэтай мовы выкарыстоўваецца тэрмін гістарычных крыніц таго часу – «руская» мова. Пры гэтым сам тэрмін ставіцца ў двукоссі, а часам і ў расійскамоўнай версіі выкарыстоўваецца адно -с.

Значна большую варыятыўнасць як проста ў назве, так і ў самой дэфініцыі гэтай мовы мы знаходзім у літоўскіх спецыялістаў. Вядомы гісторык і дыялектолаг літоўскай мовы З. Зінкявічус характарызуе афіцыйную канцылярскую мову ВКЛ як «старажытна-царкоўнаславянскую, парадкам разведзеную мясцовымі заходнеславянскімі моўнымі элементамі». На яго думку, гэтая мова была штучнай, так як будучы агульнадзяржаўнай канцылярскай, яна не стала гутарковай. Адначасова Зінкявічус прызнае, што ў адрозненне ад Маскоўскай дзяржавы на канцылярскую мову ВКЛ моцны ўплыў аказала гутарковая мова заходняй часткі ўсходнеславянскай тэрыторыі, на якой з цягам часу сфармаваліся сучасныя беларуская і ўкраінская мовы. У канцы XVI ст. канцылярская мова была ўжо «беларусізавана». Літоўскі гісторык права К. Яблонскіс паказваў яшчэ большую «бездань» паміж «рускай» канцылярскай мовай ВКЛ і беларускай мовай. Гэтую «рускую» мову ён лічыў агульнай для Беларусі, Украіны і Маскоўскай Русі, выключна пісьмовай, узыходзячай да балгарскай, якая мела агульнае з беларускай мовай не больш, чым пісьмовая лацінская мова з італійскімі гаворкамі Міжземнамор'я. Таму, на яго думку, няправільна называць гэтую мову беларускай. Гісторык літоўскай мовы Й. Паленіс адзначае, што ў лінгвістычнай літаратуры пакуль цвёрда не ўсталявалася назва гэтай мовы. Прытрымліваючыся традыцыйнай схемы, Паленіс лічыць, што асновай канцылярскай мовы ВКЛ з'яўляецца старажытнаруская літаратурная мова, а механізм узнікнення першай з іх складаецца ў насычэнні старажытнарускай мовы асаблівасцямі заходніх гаворак, літоўскімі і польскімі элементамі. Літоўскі гісторык кнігі Л. Уладзіміравас указваў на тое, што асновай пісьмова-літаратурнай мовы з'яўляецца не царкоўнаславянская ці балгарская мова, а мясцовая гутарковая мова.

Аб статусе беларускай і ўкраінскай моў у часы Вялікага Княства Літоўскага*

<...> Украінска-беларуская моўная мяжа працягвае быць аб'ектам навуковага даследавання. У 1983 годзе выйшаў першы том «Атласу украінскай мовы». Для нас вельмі цікава, што пры падрыхтоўцы гэтай працы яе аўтары не абмяжоўваліся ўкраінскай тэрыторыяй у яе дзяржаўных межах, а даследавалі ўкраінскія гаворкі незалежна ад іх. Цікавы той факт, што, аказваецца, на думку складальнікаў атласа, часткай масіву гаворак паўночнага дыялекта ўкраінскай мовы з'яўляецца і вёска Чамярное, размешчаная на поўдні Лельчыцкага раёна. Як бачым, тэрыторыя пераходных украінска-беларускіх гаворак занадта малая, каб на ёй магла сфармавацца афіцыйная мова цэлай вялікай дзяржавы, якой было ВКЛ.

Па гэтай прычыне дзяржаўная мова ВКЛ не магла быць адзінай у беларусаў і ўкраінцаў. Акрамя таго, у фармаванні ўкраінскай мовы, як вядома, прымалі ўдзел некалькі іншых субстратаў. У пэўны перыяд суседзімі славян былі германцы (готы). Яны пражывалі на поўнач ад Чорнага мора і ў працэсе сваіх перамяшчэнняў мелі кантакты са славянамі. Суседзімі славян былі таксама іранцы, якія размяшчаліся ў гістарычныя часы (пасля пісьмовай фіксацыі звестак пра славян або незадоўга да гэтага) на паўднёвы ўсход ад славян. Іранскія плямёны скіфаў качавалі ў Паўночным Прычарнамор'і. Гэтаксама руская мова сваім утварэннем у пэўнай ступені абавязана ўгра-фінскаму (меранскаму) субстрату, польская – кельцкаму. Гэтыя розныя ўмовы і вынікі фармавання беларускай і ўкраінскай моў і дазваляюць сцвярджаць, што пад знешне падобнымі графіка-арфаграфічнымі абалонкамі і пад адной з агульных назваў «руская» ў Вялікім Княстве Літоўскім існавалі, у тым ліку і ў якасці афіцыйных, дзве ўсходнеславянскія мовы – беларуская і ўкраінская, знешнім праяўленнем чаго і было існаванне паралельных тэкстаў, напісаных у кожным выпадку адзін – паводле беларускай, другі – паводле ўкраінскай пісьмовых традыцый.

<...> Існаванне ў Вялікім Княстве Літоўскім асобнай старабеларускай мовы даказана прама і ўскосна. Польская мова паэтаў Вялікага Княс-

* Тэкст прыводзіцца па выданні: METRICIANA: Dasledavanni i materyjaly Metyki Vialikaha Kniastva Litouskaha. Vol. II (ATHENAEUM: Commentarii Historiae et Culturae. VIII, 2003). P. 132–163.

тва Літоўскага значна адрознівалася ад польскай мовы паэтаў Кароны, бо знаходзілася ў непасрэдным кантакце з беларускай мовай, адлюстравала многія яе рысы і асаблівасці. Нават на мову ўраджэнца Польшчы Мацея Стрыйкоўскага беларуская мова зрабіла значны ўплыў, чаму спрыяла не толькі доўгае знаходжанне Стрыйкоўскага ў Беларусі, але і актыўнае выкарыстанне ім у сваёй творчасці мноства беларуска-літоўскіх крыніц (у першую чаргу – напісаных на старабеларускай мове мясцовых летапісаў). Польская даследчыца М. Карплюк, адзначаючы факт частых запазычванняў Стрыйкоўскага з «заходнерускай» мовы, выказвае слушнае меркаванне, што гэтай «заходнерускай» мовай была менавіта беларуская, а не ўкраінская мова.

Па-рознаму адбывалася станаўленне новых украінскай і беларускай літаратурных моў. Аб’ядноўвае іх толькі час: новыя як беларуская, так і ўкраінская літаратурныя мовы ўзніклі на народнай аснове і ў XVIII ст. Аднак заняпад старой украінскай літаратурнай мовы і станаўленне новай адбываліся паралельна. Літаратурнай асновай для новай украінскай мовы сталі тыя стылі і жанры, генетычныя крыніцы якіх трэба шукаць у традыцыйных нізкім і сярэднім стылях: фальклорным, песенна-паэтычным, камедыйна-драматычным, навукова-практычным, часткова легендарна-апавадальным, летапісна-мемуарным, араатарска-прапаведніцкім, дзелавым і інш. Агульнай іх рысай з’яўляецца свецкасць. Народна-літаратурны і кніжна-ўкраінскі тыпы старой украінскай літаратурна-пісьмовай мовы, якія працягвалі паралельна функцыянаваць, сталі структурна-тыпалагічнай базай для пераходу да новай эпохі. У стылях і жанрах, што развіваліся на народнай аснове, наяўная тэндэнцыя да лінгвастылістычнага нармавання, г. зн. да выкарыстання народна-гутарковай мовы як літаратурна-апрацаванага сродку зносін, а не толькі з мэтай яго натуралістычнага капіявання. На думку П. І. Жыццэцкага, яркім сведчаннем пераемнасці паміж старой і новай гістарычнымі формамі ўкраінскай мовы з’яўляецца творчасць Т. П. Катлярэўскага.

У творах традыцыйна нізкага і сярэдняга стылю склаліся толькі перадумовы пераходу ад старой да новай беларускай літаратурнай мовы (Прамова Мялешкі, Ліст да Абуховіча, дзелавая пісьменнасць, асабліва пры перадачы простае мовы сведак і пацярпелых), што паслужыла падставай для адмаўлення адсутнасці пераемнасці паміж старой і новай гістарычнымі формамі беларускай літаратурнай мовы. Літаратурная аснова новай беларускай мовы абмяжоўвалася камедыйна-драматычным сты-

лем, у якім народна-гутарковая мова выкарыстоўвалася выключна з мэтай яе натуралістычнага капіавання. Такая звужанасць стылістычнай асновы фармавання новай беларускай мовы, відаць, і з'явілася фактарам перарыву старой і новай моўна-літаратурных традыцый, паслядоўнай іх заменай у часе, прычым з даволі значным інтэрвалам (апошняя кніга на старабеларускай мове «Собрание припадков краткое...» выйшла ў 1722 г., першыя творы на новай беларускай літаратурнай мове «Камедыя» і «Доктар прымушоны» з'явіліся ў рукапісным зборніку 1787 г.). Таму у дачыненні да беларускай мовы наўрад ці прымянімы, у адрозненне ад украінскай, тэрмін *пераход*. Такая істотная розніца заднім чыслom сведчыць аб тым, што мы маем справу з двюма самастойнымі мовамі – стараўкраінскай і старабеларускай.

...Назваць яе «рускай», «канцылярска-славянскай», «заходнерускай», – значыць не прызнаваць сувязі гэтай мовы з яе носьбітамі, карэнным славянскім насельніцтвам цяперашніх беларускіх зямель.

Так, тэрмін «заходнеруская» з'явіўся пасля ўключэння беларускіх зямель у склад Расійскай імперыі ў выніку падзелаў Рэчы Паспалітай. Перайменаванне нашай мовы такім чынам было зроблена ў адпаведнасці з ідэалогіяй і практыкай «западнаруссизма», з мэтай чаго была хутчэйшая інкарпарацыя беларускіх зямель у склад Расійскай імперыі, а для дасягнення паспяховасці, незваротнасці гэтай акцыі – хутчэйшая асіміляцыя беларусаў. Гэты тэрмін непрымальны для беларусаў як спадчына каланіяльных часоў.

Тэрмін «канцылярска-славянская» выключае наяўнасць у афіцыйнай мовы ВКЛ этнаса-носьбіта. Тэрмін «руская», хоць і з'яўляецца гістарычнай назвай нашай мовы, але зараз, як і яшчэ адна назва яе, «літоўская», належаць іншаму этнасу і ў рэтраспектыве з'яўляецца двухзначным (як, напрыклад, назвы моў балгарская і македонская – першая была раней цюркскай, другая – грэчаскай, але зараз абедзве – славянскія) і ўжыванне яе зараз уносіць непатрэбную блытаніну і можа быць выкарыстана расійскімі і прарасійскімі сіламі як доказ адсутнасці ў беларусаў сваёй асобнай мовы ў мінулым, а значыць і ў цяперашні час, паколькі тэрмін «беларуская» ўзнік параўнальна нядаўна, а значыць неадпаведнасці сапраўднасці існавання самой беларускай нацыі. Хаця, напрыклад, раней не было і латышоў, а былі земгалы, селы, латгалы, куршы. Не называць жа сучасную мову латышоў земгальска-сельска-латгальска-куршскай! Падобных прыкладаў шмат. Назва «старабеларуская» пераадольвае неда-

хопы, недакладнасці іншых гістарычных назваў адпаведнай мовы. І паколькі гэтых назваў было ўсё ж некалькі, і кожная з іх у прынцыпе мае права на існаванне, то што, будзем называць афіцыйную мову ВКЛ руска-заходнеруска-літоўскай? Тады чаму б і мову этнічных літоўцаў не называць жэмайцка-аўкштайцкай, паколькі і тэрмін «літоўская» двухзначны, бо абазначае «датычны да этнічнай Літвы і датычны да Літвы летапіснай», якая ўключала і частку славянскай, беларускай тэрыторыі?

<...> Мову агульнадзяржаўных дакументаў вызначаў склад канцылярыі вялікага князя паводле паходжання з пэўных тэрыторый. Для таго каб мова агульнадзяржаўных дакументаў была ўкраінскай, трэба каб прынамсі большасць пісараў вялікакняжацкай канцылярыі паходзіла з украінскіх этнічных зямель. Але, як сведчаць паказальнікі Ю. Вольфа і Г. Люлевіча – А. Рахубы, гэтага не было.

<...> Падобна таму як літоўцы хочуць мець свае палітычныя дывідэнды са шматзначнасці (у рэтраспектыве) этноніма «літоўскі», пра што я пісаў у сваім артыкуле, так расіяне, а цяпер і ўкраінцы – са шматзначнасці этноніма «рускі». Калі ж пераважыць навука? Гэта яшчэ раз сведчыць аб актуальнасці ўзнятага мною пытання.

П. Вэкслер

Царкоўнаславянская мова ў Беларусі*

Інтэрпрэтацыя беларускіх кірылічных тэкстаў асабліва складаная, бо некалькі стагоддзяў ад пачатку пісьмовае традыцыі пісьменства грунтавалася на нормах царкоўнаславянскае мовы – чужое стараславянскае літургічнае мовы. Роля царкоўнаславянскае мовы ў Беларусі грунтоўна розніцца ад ролі ўсіх іншых моваў на гэтай тэрыторыі з двух бакоў. Па-першае, царкоўнаславянская мова не была роднаю ні для воднае часткі грамадства, і, па-другое, царкоўнаславянская і беларуская мовы функцыянальна дапаўнялі адна адну. У Беларусі царкоўнаславянскай мовай пісалі, але яе ніколі не ўжывалі як гутарковую мову (дый ад самага стварэння яна мела быць моваю царквы без аніякіх камунікацыйных функцый), тым часам беларуская мова была найперш гутарковая і яе вельмі мала ўжывалі ў пісьменстве. Гэтыя судносіны дзвюх славянскіх моваў былі ўласцівыя не толькі Беларусі: царкоўнаславянская мова грала падобную ролю на ўсіх славян-

* Тэкст прыводзіцца па выданні: *Вэкслер П.* Гістарычная фаналогія беларускае мовы / пер. з англ. А. Літвіноўскай, М. Раманоўскага. Мінск, 2004. С. 33–35.

скіх землях, дзе яе ўжывалі, – ва Украіне, у Расіі, Сербіі, Македоніі і Балгарыі, хоць пры гэтым былі важныя розніцы ў дэталях¹.

Узаемадзеянне беларускае і царкоўнаславянскае моваў мае сур’ёзныя наступствы для рэканструкцыі гістарычнае фаналогіі беларускае мовы, бо рэканструкцыя ў вялікай меры грунтуецца на вельмі ўнармаваных кірылічных тэкстах, якія адлюстроўвалі больш чужыя, царкоўнаславянскія, як свае, родныя, нормы. Калі б гэтае ўзаемадзеянне працягвалася доўгі час, тады б аднавіць гутарковую беларускую мову было б надзвычай цяжка, бо існавала б вельмі мала (калі б яны наагул былі) пісьмовых дакументаў па-беларуску, і нам давялося б аднаўляць беларускую фаналогію амаль цалкам на падставе параўнальных дадзеных з іншых славянскіх моваў, а таксама спосабам унутранай рэканструкцыі на падставе сучасных дыялектаў. На шчасце нам спрыяюць два фактары: (1) існаванне ў Беларусі шматлікіх нормаў, што нейкім спосабам дапаўнялі адна адну, было толькі частковае, дзеля гэтага некаторыя пісьмовыя жанры менш залежалі ад нормаў царкоўнаславянскае мовы, і (2) існавала тэндэнцыя да гэткае зменны адносін паміж гэтымі мовамі, што на пісьмовую норму царкоўнаславянскае мовы рабіла ўплыў гутарковая мова пісараў. Распад званых часам дыгласіяй адносін паміж шматлікімі нормаў даўрэў да стварэння трэцяе нормы, беларускага варыянта, або беларускае рэдакцыі, царкоўнаславянскае мовы. Узнікненню трэцяе нормы, хоць тэарэтычна яе можна было б унікнуць, паспрыяла тое, што ў царкоўнаславянскай мовы не было бацькаўшчыны і людзей, якія б гаварылі толькі ёю і маглі абараніць чысціню яе нормаў і ўвечніць роўнае суіснаванне дзвюх моваў. Пра пачатак няўстойлівасці беларуска-царкоўнаславянскага дзвюхмоўя ў XV ст. сведчыць публікацыя царкоўнаславянскіх кніг з беларускімі гласамі (Luskevič). Зліццё беларускіх і царкоўнаславянскіх элементаў набывала розныя «сярэдня формы». Часам мовазнаўцы не могуць дайсці згоды ў азначэнні пэўнага літаратурнага твора як па сутнасці «царкоўнаславянскага» або «беларускага». Класічны прыклад – пераклад Бібліі Скарынам у 1517–1519 гг. (Прага), які П. Уладзіміраў называў беларускім дакументам XVI ст., а крытыкі Уладзімірава лічылі Скарынавы творы ў грунце рэчы царкоўнаславянскімі з беларускімі (і некаторымі чэшскімі) рысамі.

Зменлівыя адносіны паміж беларускаю і царкоўнаславянскаю мовамі можна абагульніць у наступнай табліцы.

¹ Лаціна як пісьмовая мова філасофскіх і матэматычных твораў займала ў сярэднявечнай Беларусі пазіцыю, падобную да царкоўнаславянскай мовы; аднак генетычная сувязь паміж беларускаю і царкоўнаславянскаю мовамі спрыяла мяшанню моўных элементаў, чаго не было ў адносінах беларускае мовы з лацінаю.

Беларускае дзвюхмоўе

Першая стадыя дзвюхмоўя		
царкоўнаславянская мова	беларуская мова	
функцыі: пісьмовая; літургічная	гутарковая, часам пісьмовая	
назва нормы: <i>славянороссийский</i> ; <i>славянорусский</i> ; <i>словенский</i>	<i>рус(ь)кая</i> ; <i>простая мова (молва, малва)</i> ; <i>просты рускі дыялект</i>	
Другая стадыя дзвюхмоўя		
царкоўнаславянская мова	беларуская рэдакцыя царкоўнаславянскае мовы	беларуская мова
функцыі: кананічныя рэлігійныя тэксты	царкоўныя і навуковыя творы; лісты і свецкае пісьменства; некананічныя рэлігійныя творы	гутарковая; дзелавыя і прававыя дакументы

Беларуска-царкоўнаславянскае дзвюхмоўе канчаткова распалася ў XVIII ст., калі царкоўнаславянская мова перастала быць галоўнаю моваю пісьменства і калі беларускую мову прававых дакументаў пазбавілі яе афіцыйнага статусу.

3.3. СТАРАБЕЛАРУСКАЕ КАНЦЫЛЯРСКА-ЮРЫДЫЧНАЕ ПІСЬМЕНСТВА І ЯГО РОЛЯ Ў РАЗВІЦЦІ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

Н. В. Паляшчук

«Судзебнік Казіміра» (1468) як помнік старабеларускай дзелавой пісьменнасці*

<...> Да нашага часу захаваліся тры спісы рукапіснага «Судзебніка Казіміра» (пратограф страчаны). Першы спіс (у навуковай літаратуры называецца *спис Р*) змешчаны ў дадатку да Кормчай кнігі 80-х гг. XV ст., сёння захоўваецца ў Дзяржаўнай бібліятэцы Літвы; другі (*спис Т*) ува-

* Тэкст прыводзіцца па выданні: Словаўтварэнне і іншыя ўзроўні беларускай літаратурнай мовы : матэрыялы Міжнар. навук. канф., Мінск, 24–25 лістап. 2014 г. / навук. рэд. В. М. Нікалаева. Мінск, 2014. С. 167–173.

ходзіць у склад Кормчай кнігі апошняй чвэрці XV ст. са збору Ф. Тарноўскага, захоўваецца ў Ягелонскай бібліятэцы ў Кракаве; трэці спіс (*снiс У*) змяшчаецца ў юрыдычным зборніку канца XV – пачатку XVI ст. і сёння захоўваецца ў Дзяржаўным гістарычным музеі ў Маскве. Паміж спісамі істотных разыходжаньняў няма, толькі ў спісе *У* ёсць указанне на час і месца стварэння помніка: П[и]сан и дан во Вилне, фев[ралѡ], 29 д[е]нь, индик[т] 1. Якраз гэты спіс лёг у аснову першай публікацыі помніка, ажыццёўленай І. М. Даніловічам у 1826 г.

<...> У навуковай літаратуры гэты помнік вядомы пад рознымі назвамі: «Судзёбнік караля Казіміра», «Судзёбнік Казіміра», «Літоўскі судзёбнік», «Судзёбнік Казіміра Ягайлавіча», «Судзёбнік вялікага князя Казіміра Ягайлавіча», «Беларускі статут», «Статут Казіміра», «Законы караля Казіміра» і інш. Такая разнастайнасць тлумачыцца найперш адсутнасцю праграфа помніка, што не дазваляе нам вызначыць наяўнасць ці адсутнасць у ім саманазвы, а з другога – тым, што розныя даследчыкі былі знаёмы з рознымі спісамі помніка. Так, *судзёбнікам* твор назваў І. М. Даніловіч, паколькі скарыстаў для сваёй публікацыі спіс *У*, які ў вопісах Кірыла-Белазерскага манастыра ў перыяд з 1601 па 1621 гг. значыўся як «Судебник Казимира Короля Польского» і пад такой назвай ужываўся ў вопісах да XVIII ст., калі самыя значныя старажытныя кнігі былі перададзены ў бібліятэку наўгародскага Сафійскага сабора. Ён жа выказаў меркаванне пра магчымасць уплыву назваў рускіх помнікаў на назву тэксту (вядома, што *судзёбнікамі* называліся агульнадзяржаўныя кодэксы – Руская праўда, Праўда Яраслава, Судзёбнік Івана III). Пры выкарыстанні намінацыі *судзёбнік* для нашага тэксту таксама варта ўлічыць яе прадстаўленасць у старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове. Так, паводле «Гістарычнага слоўніка беларускай мовы», адзіная фіксацыя лексемы *судебникъ* датуецца толькі пачаткам XVII ст.: **Судебникъ** – *судзёбнік*: суды маюць быти сужены и отправованы водлугъ звычаю и Судебника (АЗР, IV, 315, 1610). У самім жа дакуменце найменне *судебникъ* не прадстаўлена, для яго называння ўжываецца паланізм *листъ*: как оу семь листу писано (арт. 19), как оу нашому листжъ выписано (арт. 25). Трэба падкрэсліць, што ў старабеларускай мове слова *листъ* мела значэнне ‘грамата, дакумент’, а таму ім называліся самыя розныя па змесце афіцыйныя дакументы: заканадаўчыя, дыпламатычныя, судовыя. З мэтай канкрэтызацыі жанравай прыналежнасці дакумента ўжываліся састаўныя намінацыі тыпу *листъ верюций* ‘дакумент аб паўнамоцтвах пасла’, *листъ господарский* ‘дакумент, выдадзены кіраўніком дзяржавы’,

листъ купчый ‘дакумент, які пацвярджае акт куплі чаго-небудзь’, *листъ меновный* ‘дакумент аб абмене ўгоддзямі па ўзаемнай дамоўленасці ўладальнікаў’ і інш. Такім чынам, трэба мець на ўвазе штучнасць назвы *судзебнік*, паколькі саманазва, якая служыць сродкам адасаблення аднаго тыпу тэксту ад другога і якая з максімальнай паўнатай адлюстроўвае змест апісваемай справы, у спісах Р, Т, У не падаецца.

У змесце «Судзебніка» вылучаецца 25 артыкулаў, якія падзяляюцца на тры часткі. У артыкулах 1–8 вызначаецца адказны за здзейсненае злачынства, гаворыцца пра адказнасць гаспадара дома за тайнае ўтрыманне чужынцаў і інш.; у артыкулах 9–11 тлумачыцца парадак звароту ў суд; у артыкулах 12–25 разглядаюцца пакаранні за здзейсненыя злачынствы (напр., артыкулы 16–18 змяшчаюць указанне на меры пакарання злодзея, віна якога даказваецца паказаннем сведак, артыкул 23 прысвечаны пакаранню за ўтойванне знойдзеных рэчаў).

<...> 25 артыкулаў «Судзебніка» адлюстроўваюць прававыя нормы, накіраваныя на рэгуляванне грамадскіх адносін. Яны складаюцца з набору розных тыпаў сказаў, як правіла складаназалежных і сказаў камбінаванай будовы. Ускладненне сказаў аднароднымі членамі абумоўлена неабходнасцю адлюстраваць умоўна-выніковыя сувязі, выразна і падрабозна прадставіць усе акалічнасці прававой нормы. Паводле А. І. Жураўскага, «такія складаныя канструкцыі... уласцівы ўсёй дзелавай пісьменнасці і складаюць яе адметную характарыстыку ў адрозненне ад астатніх жанраў старажытнай пісьменнасці». Сродкам сувязі асобных артыкулаў, дзе пералічаны канкрэтныя сітуацыі, у якіх будзе дзейнічаць адпаведная прававая норма, трывала выступае злучнік *а*: *А коли выдадут[ь] жену... // А коли бы злодѣи што у ког[о] украл... // А коли злодѣи из дому вышель... Акрамя гэтага, злучнік *а* аб’ядноўваў у адно цэлае і часткі сінтаксічных канструкцый: *А коли чіи ч[е]л[о]в[ѣ]къ во злодѣиство упадѣт[ь], а будет[ь] г[о]с[по]д[а]рь ег[о] то вѣдал, а любо с нимъ удѣл имел, а бждѣт[ь] на то довод...* (арт. 7). Калі часткі артыкула суадносяцца са складаназалежнымі сказамі (умова – вынік), даволі часта для іх сувязі выкарыстаны парныя злучнікі: *коли – ино, пакли – ино*: *коли перво украдетъ, ино его не вѣшати, заплатити бондою его* (арт. 19); *Пак ли усхочет[ь] на обчїи суд, ино им обчїи суд пустити и рок дати* (арт. 9). У падобных сказах даданая частка суадносіцца з гіпотэзай прававой нормы, г. зн. змяшчае ў сабе ўмовы, абставіны, пры якіх уступае ў дзеянне пэўная норма; галоўная ж частка адпавядае дыспазіцыі прававой нормы, г. зн. утрымлівае правілы паводзін (звязаныя з прадпісаннем, забаронай, дазволам), абумоўленыя гіпотэзай.*

Наяўнасць у артыкулах неазначальных займеннікаў *хто, который* сведчыць пра абагуленасць прававой нормы, яе распаўсюджанне на персаніфікаванае кола асоб.

<...> У «Судзебніку» як тэксе прававога зместу дамінаючае становішча займае юрыдычная лексіка і фразеалогія: агульныя назвы судаводства і назвы складнікаў судовага працэсу (*дело* ‘судовая справа’, *право* ‘суд’, ‘права’; *лицо* ‘доказ злачынства’, *доводъ* ‘доказ’, *знаки* ‘сведчанні’; *домучитися* ‘дабіцца прызнання ў здзяйсненні злачынства праз катаванне’, *жаловатися* ‘скардзіцца’, *правоватися* ‘судзіцца’, *усочити* ‘паведаміць сведчанні, звесткі’, *вину дати* ‘абвінаваціць’, *дати рокъ* (*вчинити рокъ*) ‘вызначыць тэрмін’, *искати правомъ* ‘дабівацца чаго-н. праз суд, прад’яўляць іск’, *поднести право* ‘паклясціся, прысягнуць’, *поити у право* ‘пачаць судзіцца’); назвы ўдзельнікаў судовага працэсу (*ездокъ* ‘суддзя, які выязджае для вырашэння зямельных спрэчак’, *истецъ* ‘ісцец’, *судья* ‘суддзя’, *сокъ* ‘сведка’, *сторона* ‘адзін з бакоў у судовым працэсе’, *сутяжай* ‘цяжэбнік’); назвы злачынстваў (*вина* ‘правапарушэнне’, *татьба* ‘крадзеж’, *наездка* ‘нападзенне з мэтай захопу людзей, маёмасці’, *порубка* ‘захоп, насілле’, *конная татьба* ‘канекрадства’; *украсти* ‘ўкрасці’, *выводити* ‘красці’, *выступити съ права* ‘парушыць закон’); парушальнікаў закону (*злодей* ‘злодзей’, *тать* ‘злодзей’); спосабаў пакаранняў, выплат, штрафаў (*обешанье* ‘пакаранне праз павешанне’; *вина* ‘штраф за правапарушэнне’, *просока* ‘плата за вышук’, *децкое* ‘плата судоваму выканаўцу’, *заплата* ‘плата’, *переемъ* ‘плата за знойдзеную згубленую жывёлу’; *казнити* ‘пакараць смяротным пакараннем’, *узвесити* ‘павесіць’, *обесити* ‘павесіць’, *пробити* ‘падвергнуць цялеснаму пакаранню’, *смертною раною казнити* ‘пакараць смяротным пакараннем’, *всадити у казнь* ‘пасадзіць у турму’, *казню казнити* ‘пакараць’). Адметнасць слоўнікаваму складу «Судзебніка» надае дамінаванне лексікі спрадвечна беларускага паходжання і вельмі абмежаваная колькасць запазычанняў (*листъ, рокъ*).

Такім чынам, аб прыналежнасці «Судзебніка Казіміра» да старабеларускай дзелавой пісьменнасці сведчаць наступныя паза- і ўласнамоўныя паказчыкі: сувязь прааналізаванага тэксту з формай грамадскай свядомасці і сферай функцыянавання (права), функцыя тэксту (рэгулятыўная і інфарматыўная), пісьмовая форма праяўлення зместу; тыповы рэпертуар моўных (лексіка-фразеалагічных і граматычных) адзінак, якія здольны дакладна выразіць волю заканадаўцы і зрабіць максімальна зразумелым змест нарматыўнага дакумента; стандартызаваны набор

неабходных рэквізітаў. Да ліку перспектыўных задач далейшага навуковага асэнсавання «Судзебніка» варта аднесці яго жанравую атрыбуцыю, а таксама вызначэнне яго ролі ў развіцці юрыдычнай тэхнікі ў Вялікім Княстве Літоўскім.

3.4. МОВА РЭЛІГІЙНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

А. М. Булыка, А. І. Жураўскі, У. М. Свяжынскі

Мова выданняў Францыска Скарыны*

<...> Для вызначэння месца скарынінскіх выданняў у адносінах мовы ў агульнай спадчыне рэлігійнай пісьменнасці канца XV – першай палавіны XVI ст. праведзена статыстычнае абследаванне важнейшых вядомых цяпер тагачасных рэлігійных помнікаў, прычым невялікія па аб’ёму творы выкарыстаны поўнасю, а вялікія – урыўкамі. Храналагічна гэтыя помнікі размяркоўваюцца наступным чынам:

1. «Чэцця» 1489 г., якая цяпер захоўваецца ў бібліятэцы АН УССР. Вялікі рукапіс на 376 лістах (752 старонках па два слупкі тэксту на кожнай) змяшчае пераважна словы і павучанні Іаана Златавуста і Іаана Дамаскіна і жыцці многіх хрысціянскіх мучанікаў. Большая частка змешчаных тут тэкстаў на царкоўнаславянскай мове беларускай рэдакцыі, але некаторыя часткі напісаны на тагачаснай беларускай мове, вядома, з моцным царкоўнаславянскім элементам. З ліку рукапісных старабеларускіх помнікаў «Чэцця» вылучаецца тым, што мае дакладныя звесткі пра пісца, месца і час напісання – яе пісаў паповіч Бярозка з Навагрудка ў Камянцы ў 1489 г.

2. «Песня песень» і «Аповесць аб трох каралях-валхвах» у зборніку канца XV ст., які цяпер захоўваецца ў Дзяржаўным Гістарычным музеі ў Маскве (зб. Сінад. № 558). У гэтым зборніку тэкст «Песні песень» змешчаны на л. 37–45 б. Пасля публікацыі помніка М. Кастамаравым ва ўкраінскім часопісе «Основа» яго сталі лічыць украінскім, але ў ім ёсць несумненныя прыклады акання. На беларускае паходжанне помніка ўказваў у свой час і А. І. Сабалеўскі. Тэкст «Аповесці аб трох каралях-валхвах» (99–166 б) той жа рэдакцыі, што і ў зборніку № 391, але больш царкоўнаславянізаваны.

* Тэкст прыводзіцца па выданні: *Булыка А. М., Жураўскі А. І., Свяжынскі У. М.* Мова выданняў Францыска Скарыны. Мінск, 1990. С. 218–233.

3. «Пакуты Хрыста», «Аповесць аб трох каралях-валхвах» і «Жыццё Аляксея» ў зборніку Залускага бібліятэкі імя М. Я. Салтыкова-Шчадрына Q. I. 391. Гэты рукапіс «як па часу напісання і па зместу, так і па асаблівасцях мовы з'яўляецца адным з самых выдатных помнікаў старой заходнерускай пісьменнасці» (Я. Ф. Карскі), быў напісаны, як мяркуюць даследчыкі, у канцы XV ст. Мова яго вывучана Я. Ф. Карскім у даследаванні «Западнорусский сборник XV в. императорской Публичной библиотеки в С.-Петербурге. Q. I. No 391».

4. Біблейскія кнігі Скарыны. Вялікі аб'ём скарынінскіх выданняў прымушае абмежавацца выбарачным абследаваннем асобных яго кніг: «Іоў», «Песня песень», «Юдзіф», «Эсфір», «Руф», «Плач Ераміі» і ўсе чатыры кнігі «Царствы». Агульны аб'ём абследаванага матэрыялу складае 471 ліст (942 старонкі), што роўна амаль палавіне аб'ёму скарынінскай перакладной спадчыны. Пры гэтым асаблівая ўвага звярталася на кнігі, якія ёсць і ў іншых тагачасных рукапісных зборніках.

5. Для параўнання асаблівае значэнне мае рукапісны зборнік пачатку XVI ст. Цэнтральнай бібліятэкі Акадэміі навук Літоўскай ССР RKF 262. Гэты ўнікальны зборнік, на жаль, пакуль мала вывучаны, – як яго састаў, так і мова. Ён змяшчае разнастайныя рэлігійныя тэксты, якія ў адносінах мовы займаюць крайняе і прамежкавае становішча ва ўсім спектры пераходу ад традыцыйнай царкоўнаславянскай мовы ўсходнеславянскай рэдакцыі да перакладаў на тагачасную беларускую мову. Асноўная частка зборніка напісана на царкоўнаславянскай мове. Але ў ім ёсць і такія тэксты, якія належаць да лепшых узораў беларускай рэдакцыі царкоўнаславянскай мовы, напрыклад кніга «Прарок Данііл» (114–126 б). Сапраўднымі ж перакладамі на беларускую мову можна лічыць кнігі «Іоў» (12–306), «Руф» (31–33 б), «Песня песень» (83–86), «Еклесіяст» (866–92 б), «Прытчы Саламона» (93–109 б), «Плач Ераміі» (110–113 б), кнігу «Эсфір» (127–133). Зборнік цікавы таксама і ў тых адносінах, што ўзнікненне яго якраз адносіцца да часу дзейнасці Скарыны. Ён пачынаецца дакладна перапісанай прадмовай Скарыны да пражскага «Псалтыра» 1517 г. З гэтага можна зрабіць вывад, што зборнік узнік у перыяд паміж 1517 і 1522 гг., бо калі б перапісчыку вядома было выданне «Псалтыра» ў складзе «Малой падарожнай кніжкі» 1522 г., ён, натуральна, хутчэй за ўсё выкарыстаў бы гэта апошняе выданне. Аднак для дакладнай даціроўкі помніка неабходна правесці дадатковыя пошукі.

6. Важнай крыніцай для назіранняў над беларускай мовай у рэлігійнай сферы служыць рукапісны «Псалтыр», які цяпер захоўваецца ў Дзяржаўнай бібліятэцы імя У. І. Леніна ў Маскве (№ 335). Даследчык

гэтага «Псалтыра» Я. Ф. Карскі, зверьўшы пераклад з вядомымі польскімі рэдакцыямі псалтыроў, прыйшоў да вываду, што ў тэксталагічных адносінах гэты помнік найбольш блізкі да тэксту «Псалтыра» выдання В. Урубля 1539 г. Тут ужо сапраўдны пераклад у поўным сэнсе гэтага слова, царкоўнаславянскі струмень у тэксце зусім нязначны.

7. Пераклад «Евангелля» В. Цяпінскага каля 1580 г. Тут зусім няма адзначаных вышэй царкоўнаславянізмаў, ім адпавядаюць беларускія моўныя сродкі. Па ступені распаўсюджання названых вышэй царкоўнаславянскіх і беларускіх моўных рыс вывучання канфесіянальных твораў беларускага паходжання XV–XVI стст. размяркоўваюцца наступным чынам у прыведзенай ніжэй табліцы.

Твор	Царкоўна-славянскія ўсяго	Працэнт	Беларусізмы ўсяго	Працэнт
1. «Песня песень» Ф. Скарыны	320	72,1	124	27,9
2. Кніга «Плач Ераміі» Ф. Скарыны	582	71,8	228	28,2
3. Кніга «Прарок Данил» (зб. № 262)	870	70,7	361	29,3
4. Першая кніга «Царствы» Ф. Скарыны	2410	66,9	1188	33,1
5. Кніга «Іоў» Ф. Скарыны	1441	66,3	731	33,7
6. Чацвёртая кніга «Царствы» Ф. Скарыны	2110	65,3	1122	34,7
7. Кніга «Быццё» Ф. Скарыны	3304	61,8	2038	38,2
8. Кніга «Юдзіф» Ф. Скарыны	904	60,3	594	39,7
9. Другая кніга «Царствы» Ф. Скарыны	1693	59,4	1156	40,6
10. Кніга «Эсфір» Ф. Скарыны	725	57,9	528	42,1
11. Кніга «Руф» Ф. Скарыны	221	57,1	166	42,9
12. Трэцяя кніга «Царствы» Ф. Скарыны	1894	56,4	1462	43,6

Заканчэнне табліцы

Твор	Царкоўна-славянiзмы ўсяго	Працэнт	Беларусiзмы ўсяго	Працэнт
13. «Псалтыр» (зб. № 262, л. 57 б–76)	792	47,5	875	52,5
14. «Чэщя» 1489 г. (л. 49–111 б)	1087	36,6	1885	63,4
15. «Песня песень» (зб. № 558)	126	33,9	245	66,1
16. «Прытчы Саламона» (зб. № 262)	253	25,1	756	74,9
17. «Еклесияст» (зб. № 262)	84	20,1	335	79,9
18. «Аповесць аб трох каралях-валхвах» (зб. № 558)	618	16,7	3086	83,3
19. «Аповесць аб трох каралях-валхвах» (зб. № 391)	509	11,5	3915	88,5
20. Кніга «Эсфір» (зб. № 262)	67	11,1	534	88,9
21. «Пакуты Хрыста» (зб. № 391)	342	9,9	3124	90,1
22. «Псалтыр» XVI ст. (л. 74 б–132)	127	5,9	2016	94,1
23. «Жыццi Аляксея» (зб. № 391)	10	4,9	194	95,1
24. Кніга «Руф» (зб. № 262)	10	3,6	268	96,4
25. «Евангелле» В. Цяпінскага (л. 7–35 б)	–	–	1631	100,0

З гэтай табліцы відаць, што з вивучаных беларускіх канфесіянальных твораў XV–XVI стст. іменна выданні Скарыны змяшчаюць найбольшую колькасць царкоўнаславянскіх моўных рыс, якіх тут 63,4 % пры 36,6 % беларусізмаў. Аднак і ў выданнях Скарыны царкоўнаславянiзмы размяркоўваюцца нераўнамерна, што залежыць, як можна меркаваць, ад зместу

твора: найбольшы працэнт царкоўнаславянізмаў прыходзіцца на тыя біблейскія кнігі, якія ў большай ступені звязаны з выкладам правіл хрысціянскай маралі, з маральна-этычнымі настаўленнямі («Плач Ераміі», кніга «Іоў»). І наадварот, у біблейскіх кнігах гістарычнага зместу (кнігі «Царствы», «Юдзіф», «Руф» і «Эсфір»), дзе пераважае выклад свецкабытавых матываў, колькасць царкоўнаславянізмаў прыкметна змяншаецца за кошт павелічэння беларусізмаў.

Даныя прыведзенай вышэй табліцы даюць магчымасць зрабіць некаторыя абагульненні. Табліца паказвае надзвычай шырокую варыяцыю ў выкарыстанні царкоўнаславянскіх і беларускіх моўных сродкаў у помніках беларускай канфесіянальнай літаратуры XV–XVI стст. У сувязі з гэтым паўстае пытанне: якія з вывучаных помнікаў апраўдана лічыць царкоўнаславянскімі, а якія – беларускімі? Гэта пытанне можна вырашаць толькі з улікам вопыту тых славянскіх філолагаў, якія сутыкаліся з аналагічнай сітуацыяй, у прыватнасці методыкі складальнікаў слоўніка харвацка-глаголічнай рэдакцыі агульнаславянскай літаратурнай мовы¹.

З гэтага пункту погляду, паколькі ніводная з вывучаных кніг Скарыны практычна не змяшчае менш чым 50 % царкоўнаславянізмаў і ў ніводнай з іх працэнт беларусізмаў не дасягае 50, іх нельга лічыць перакладамі на беларускую мову. Гэта становіцца асабліва відавочным, калі ўлічыць, што ў больш ранніх па часе ўзнікнення канфесіянальных тэкстах, такіх, як «Чэця» 1489 г., «Песня песень» (Зб. № 558), працэнт беларусізмаў значна вышэйшы. Біблейскія кнігі зборніка № 262 («Прытчы Саламона», «Еклесіяст», кніга «Эсфір», кніга «Руф»), хоць і адносяцца да часу дзейнасці Скарыны, але беларусізмы ў іх відавочна пераважаюць над царкоўнаславянізмамі, гэта ўжо сапраўдныя пераклады на беларускую мову. Сказанае яшчэ ў большай меры адносіцца да «Псалтыра» сярэдзіны XVI ст. і асабліва да «Евангелля» В. Цяпінскага, дзе царкоўнаславянізмаў няма зусім.

...беларускія кніжнікі XV – пачатку XVI ст. кіраваліся свядомым імкненнем зрабіць даступнай і зразумелай для шырокіх колаў чытачоў мову канфесіянальных твораў, што знаходзіць сваё глумачэнне ў агульным заняпадзе канфесіянальнай царкоўнаславянскай мовы на Беларусі. Аднак гэта імкненне ажыццяўлялася неаднолькавымі шляхамі, што залежала ад адукацыйнага ўзроўню як саміх перакладчыкаў, так і чытачоў, на якіх арыентаваліся такія творы, ад асяроддзя, дзе яны працавалі, і г. д.

¹ Назор А. О словаре хорватско-глаголической редакции общеславянского литературного (церковнославянского) языка // Вопр. языкознания. 1966. № 5. С. 104.

Грэба адзначыць, што дзейнасць Скарыны, як і іншых перакладчыкаў і адаптатараў канфесіянальных тэкстаў, не была выключна беларускай асаблівасцю сярод тагачаснага ўсходняга славянства. Цікавыя звесткі па гэтаму пытанню прыводзіць Л. П. Якубінскі ў сваёй працы аб развіцці рускай літаратурнай мовы XI–XVII стст. У пачатку XVI ст. у Маскве быў перакладзены з грэчаскай мовы пад кіраўніцтвам спецыяльна запрошанага вучонага, афонскага манаха Максіма Грэка, Тлумачальны псалтыр. Максім Грэк, які тады яшчэ не ведаў царкоўнаславянскай мовы, перакладаў з грэчаскай мовы на лацінскую, а прыстаўленыя да яго рускія пасольскія перакладчыкі рабілі пераклад з лацінскай мовы на царкоўнаславянскую. Гэтыя перакладчыкі ў радзе выпадкаў замянялі традыцыйныя царкоўнаславянскія словы і формы рускімі ці блізкімі да рускіх, у чым, свядома ці несвядома, праявілася імкненне наблізіць мову «Псалтыра» да жывой мовы, зрабіць яе больш даступнай.

<...> Гэты вельмі цікавы факт адлюстроўвае не толькі агульную тэндэнцыю, але і канкрэтныя формы яе праяўлення, што відаць з разгледжанага вышэй скарынінскага матэрыялу. Але ў рускай пісьменнасці адзначаны факт аказаўся адзінкавым і эфемерным, тады як на беларускай глебе развіццё ішло паслядоўна ў такім кірунку, што ў канчатковым выніку пачынаючы з сярэдзіны XVI ст. прывяло да з’яўлення непасрэдных перакладаў на беларускую мову многіх кананічных твораў.

М. Р. Прыгодзіч

**«Для простых людзей языка русскаго...»
(Сымон Будны і яго «Катэхізіс»)***

Сярод пісьменнікаў і мысляроў-гуманістаў мінулага, якія ўнеслі значны ўклад у нацыянальна-беларускую культурную скарбніцу, адно з адметнейшых месцаў належыць Сымону Буднаму. Слынным дзеяч рэфармацыйнага руху ў другой палове XVI ст., педагог, таленавіты паэт і публіцыст, філосаф, заснавальнік рацыяналістычнай крытыкі хрысціянства, ён і сёння вабіць да сябе навукоўцаў розных накірункаў.

З імем Сымона Буднага звязана і выданне першай беларускай кнігі на беларускай зямлі (вядома, што творы Ф. Скарыны друкаваліся ў Празе і Вільні). Адбылося гэта 10 чэрвеня 1562 г. у Нясвіжы. Аўтарамі працы, поўная назва якой «Катэхісіс, то есть наука стародавняя

* Тэкст прыводзіцца па выданні: Роднае слова. 1994. № 3. С. 23–27.

хрыціянская от светого пісма, для простых людзей языка руского, въ пытаніахъ и отказъхъ събрана», былі, як сведчыць прадмова, нясвіжскі стараста Мацвей Кавячынскі, Сымон Будны і кальвінісцкі прапаведнік Лаўрэнцій Крышкоўскі. І ўсё ж галоўная роля ў напісанні гэтай кнігі, несумненна, належыць Буднаму, які некалькі год працаваў на пасадзе катэхізиста ў Вільні, а з 1560 г. служыў прапаведнікам у Клецку. Менавіта тут ён захапіўся ідэяй адукацыі «простых людзей» і ўпершыню ў гісторыі беларускага пісьменства напісаў твор, адрасаваны непасрэдна дзецям «языка руского» (тэрмін «руский» у афіцыйным і літаратурным пісьменстве Вялікага Княства Літоўскага XVI–XVII стст. ужываўся ў дачыненні да беларускага, рускага і ўкраінскага насельніцтва, што пражывала на яго тэрыторыі).

XVI ст., якое ўзнесла на сваіх бурных хвалях імёны Францішка Скарыны, Міколы Гусоўскага, Васіля Цяпінскага, Лаўрэнція Зізанія і інш., на жаль, не данесла да нас поўнага і навукова абгрунтаванага жыцццяпісу Буднага. Даследчыкі мяркуюць, што Сымон Будны нарадзіўся каля 1530 г. у вёсачцы Буды (многія лічаць, што гэта ў Мазовіі, Польшча). Пытанне аб месцы нараджэння і нацыянальнасці аўтара беларускага «Катэхізіса» на сённяшні дзень застаецца нявырашаным. Аднак добрае веданне беларускай мовы, жыцця і звычаяў беларускага народа, а таксама выданне свайго «Катэхізіса» менавіта на тагачаснай беларускай мове – усё гэта сур’ёзныя аргументы на карысць беларускага паходжання Сымона Буднага.

Як і Скарына, Сымон Будны скончыў факультэт свабодных мастацтваў слаўнавядомага ў той час у Еўропе Ягелонскага (Кракаўскага) універсітэта. Пазней, па некаторых звестках, працягваў адукацыю ў Італіі і Швейцарыі. Беларускі вучоны ўжо ў тыя часы здзіўляў усіх глыбокай эрудыцыяй і надзвычай багатымі ведамі. Творчая спадчына Сымона Буднага сведчыць пра тое, што ён добра арыентаваўся ў пытаннях філасофіі, гісторыі, правазнаўства, літаратуры і мастацтва. У еўрапейскім вучоным свеце яго ведалі як аўтарытэтнага, глыбокага знаўца сучаснай яму заходнееўрапейскай навукі, літаратуры і філасофіі. Яго паважалі і як унікальнага паліглота, які разумеў не толькі славянскае і заходнееўрапейскае пісьмо, але і цікавіўся таямнічымі манускрыптамі старажытнага Усходу, Элады і Рыма.

Свае творы Будны пісаў на беларускай, лацінскай і польскай мовах. З напісаных па-беларуску твораў да нас дайшоў толькі «Катэхізіс» – кніга ў вышэйшай ступені своеасаблівая для гісторыі ўсходнеславянскага

пісьменства. Яна адразу ж звярнула на сябе ўвагу не толькі прыхільнікаў хрысціянскай дагматыкі, але і стала своеасаблівым узорам вядзення палемікі, крытыкі розных плыняў у рэлігіі таго часу, шматлікіх сацыяльных з'яў.

Напісаны ў форме пытанняў і адказаў, «Катэхізіс» (назва паходзіць ад грэц. *katēchēsis* і абазначае вуснае настаўленне) стаў у пэўнай ступені праграмным дакументам арыгінальнага мысляра і гуманіста другой паловы XVI ст. Як і Скарына, Сымон Будны разглядаў сваю дзейнасць як службу народу. У прадмове да «Катэхізіса» ён настойліва даводзіць, што яго кніга выдаецца не толькі з асветніцкіх мэтай (*Сію книжку написахъ, абы... истинныи разуменіа жаждущиии мели, чого бы ся и сами учили и деток своихъ научали*), але і дзеля таго, каб звярнуць увагу на родную мову («язык русский», які ён называў «славным здавна, далеко росширенным»). Менавіта ў прадмове да «Катэхізіса» ён заклікаў феодалаў, найперш малодых князёў Радзівілаў (пад апекай якіх працаваў), шанавачь беларускую мову, клапаціцца аб развіцці культуры, адукацыі, кнігадрукавання: *«Абы ваши княжацкие милости не только в чужоземских языцех кохали, але бы ся теж... и того здавна славного языка славянского размилovati и оным ся бавити рачили. Слушная бо речь ест, абы ваши княжацкие милости того народу язык милovati рачили, в котором давньные предьки и их княжацкие милости панове отци ваших княжацких милости славне преднейшии преложеньства несуть»*.

Вядома, што многія царкоўныя кнігі, асабліва евангеллі, псалтыры і іншыя, акрамя непасрэдна рэлігійна-культурнага прызначэння, выкарыстоўваліся як своеасаблівыя буквары, па якіх нашы продкі вучыліся чытаць і пісаць. Напісаны на зразумелай для беларусаў мове, «Катэхізіс» не толькі ў даступнай форме выкладаў асобныя палажэнні хрысціянскага веравучэння, але і ўтрымліваў значную крытыку багаслоўскіх дагматаў. У кнізе, напрыклад, узнімаліся такія актуальныя для таго часу праблемы, як грамадзянскія абавязкі чалавека, адносіны да дзяржаўных пасадак, права валодання зямельнай уласнасцю, стаўленне хрысціян да войнаў і інш. Сымон Будны ў даволі рэзкай форме крытыкаваў побыт святароў, іх хцівасць, асуджаў духавенства, кажучы, што *«лепшей плакати, нежели их норovy выписовати»*.

<...> Праз усю літаратурна-асветніцкую дзейнасць Буднага лейтмотывам праходзіць думка аб тым, што вялікае глупства і недаравальную неабачлівасць праяўляе той, хто пагарджае мовай сваёй краіны, а мову чужой – наадварот, узвялічвае. «Катэхізіс» стаў бліскучым узорам выка-

рыстання зразумелай простама народу старажытнай беларускай мовы. Народная гаворка тут выкарыстоўваецца намнога шырэй і паслядоўней, чым у выданнях Скарыны. Нягледзячы на рэлігійную тэматыку, «Катэхізіс», як адзначае прафесар Леў Шакун, «па сваіх моўна-стылістычных асаблівасцях набліжаецца да твораў тагачаснай беларускай свецкай літаратуры, якая ўжо даволі далёка адышла ад царкоўнаславянскай кніжнасці»¹.

Сярод адметных фанетычных рысаў беларускай гаворкі, якія Будны адным з першых свядома адлюстравалі ў сваім творы, можна адзначыць:

а) пераход у ва ў нескладовае, якое з-за адсутнасці спецыяльнай графемы перадавалася праз *в* (*вживати, навчаніе, навчати*);

б) зацвярдзенне шыпячых (*божыи, всемогучыи, иныи, чужыи, маючы, содравыи*) і інш.

У «Катэхізісе» ўпершыню ў беларускім пісьменстве паралельна з мяккім *-ть* ужываецца і цвёрды канчатак *-ть* у формах дзеясловаў 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку цяперашняга часу (параўн.: *маеть, мовить, пишетъ, стоить, ведають, терпеть – обещуетъ, говорятъ, завидуютъ, живутъ, могутъ*).

Значную цікавасць уяўляе і слоўнікавы састаў, аснову якога складае ўласнабеларуская лексіка, да якой належаць як агульнаславянскія словы, што існуюць і ў сучаснай беларускай мове, так і шматлікія новаўтварэнні, якія ўзніклі на глебе самастойнага існавання беларускай мовы. Даследчык мовы твораў С. Буднага акадэмік Аркадзь Жураўскі, у прыватнасці, выдзяляе значную колькасць лексічных беларусізмаў, якія толькі-толькі пачыналі замацоўвацца ў літаратурным ужытку таго часу: *бачити, взоръ, выховати, згинути, карати, краина, личьба, мова, мовити, надея, наставникъ, прикрыи, пытанье, справа, ховати* і інш.² Вучоны звяртае ўвагу і на той факт, што ў Буднага назвы дзён тыдня ўжываюцца ў беларускім фанетыка-марфалагічным абліччы: *понѣдѣлокъ, второкъ, середа, четвѣръ, пятница, субота*.

У лексіцы «Катэхізіса» сустракаецца таксама нямала паланізмаў, прычым большасць з іх – словы, якія раней не выкарыстоўваліся ў помніках, але пазней фактычна ўсе замацаваліся ў беларускім пісьменстве: *дочасныи, жебровати, зычити, згола, зацныи, маетность, малженство, пришлыи, цнота, клонок, шкода* і інш.

¹ Шакун Л. М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мінск, 1984. С. 129.

² Гісторыя беларускай літаратурнай мовы : у 2 т. / Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа. Мінск, 1967–1968. Т. 1 / А. І. Жураўскі. 1967. С. 187–201.

Уважліва ставіўся аўтар «Катэхізіса» і да незразумелых слоў. Адны з іх ён тлумачыў на палях (*напасть – искушение, стихія – початки, чаююще – ожидаючи*), другія непасрэдна ўкрапляваў у тэкст (гэты прыём тлумачэння быў вядомы з канца XV ст.): *брака или женитьвы, брань или валка, елеомъ или маслом, зелье або лекарство, недуги або хворобы, совесть або сумненье, татьми се есть злодѣями, чада або молодые люди* і да т. п. Ёсць выпадкі і шырокага тлумачэння слоў, асабліва мнагазначных: *Аминь есть слово Евреиское, сказует(ся) на нашъ языкъ Въ истинну, яко гдѣ гдѣ г(лаго)летъ Аминь г(лаго)лю вамъ, Въ истинну г(лаго)лю, или мовлю вамъ Часом тѣже Аминь кладется вмѣсто будетъ или да будетъ.*

<...> «Катэхізіс», несумненна, аказаў значны ўплыў як на паслядоўнікаў беларускага асветніка, так і ў цэлым на развіццё прагрэсіўнай грамадскай думкі таго часу. Нядаўна ў Нацыянальнай бібліятэцы імя М. Я. Салтыкова-Шчадрына ў Санкт-Пецярбургу быў знойдзены поўны спіс нясвіжскага «Катэхізіса» ў перакладзе на расійскую мову. Даследчыкі прыйшлі да высновы, што гэтую кнігу ў пачатку XVIII ст. збіраліся перавыдаць у пятроўскай Расіі. Падрыхтоўкай выдання, як мяркуюць, кіраваў адзін з бліжэйшых паплечнікаў Пятра I, былы рэктар Кіева-Магілянскай акадэміі Феафан Пракаповіч. З’яўляючыся адным з найбольш адукаваных людзей таго часу, Пракаповіч быў прыхільнікам шырокай асветы, аўтарам вельмі папулярнага і неаднаразова перавыдадзенага «Буквара». Не выключана, што менавіта па яго загадзе «Катэхізіс» Буднага рыхтавалі да друку як спецыфічны школьны дапаможнік. Гэты факт гаворыць пра тое, што нават праз два стагоддзі кніга беларускага гуманіста не страціла свайго значэння.

Бескампрамісная крытыка царквы не магла не выклікаць нянавісці да Сымона Буднага з боку рэлігійных дзеячаў. Яны рэзка выступілі супраць твораў Буднага як ерэтычных, а самога аўтара не называлі інакш як «хрыстоубийцем», «атеистом». Асуджаны пратэстанцкімі тэолагамі, адлучаны за свае атэістычныя ідэі ад царквы і пратэстанцкай абшчыны, С. Будны апошнія дні свайго жыцця правёў у Вішневе (цяпер Валожынскі раён), дзе і памёр 13 студзеня 1593 г. З нечаканай «ласкі» езуіта С. Рэшкі да нас дайшоў стылізаваны партрэт Сымона Буднага, які паслужыў у далейшым асновай для стварэння мемарыяльнай дошкі на месцы старадаўняй друкарні і помніка асветніку ў Нясвіжы (скульптар С. Гарбунова). С. Рэшка пакінуў жудасныя ўспаміны пра апошнія дні жыцця Буднага. У свой рукапіс, што прызначаўся Папу рымска-

му, ён і ўпісаў профіль свайго зацятага ворага. Профіль быў умаляваны ў хвалі нібыта кіпячай у пекле смалы, з якой вынырвае галава ненавіснага езуіта чалавека.

<...> З лёгкай руці асветніка ў далейшым на тэрыторыі Беларусі адна за другой узніклі друкарні, друкаванае слова стала адным з найбольш дзейных сродкаў нацыянальнага самавызначэння, садзейнічала ўздыму беларускага народа супраць паланізацыі і акаталічвання, пашырала культурныя сувязі паміж усходнеславянскімі народамі. Жыццё і дзейнасць Сымона Буднага, яго славыты «Катэхізіс» і сёння вучаць нас берагчы і памнажаць культурныя традыцыі беларускага народа, беражліва адносіцца да духоўнай скарбніцы мінулага, паважаць чалавечую годнасць і чалавечы талент – незалежна ад канфесійнай, нацыянальнай, рэлігійна-дзяржаўнай прыналежнасці.

І. Б. Міхеева

Беларуская мова як фактар дзяржаўнай незалежнасці і рэлігійнай свабоды*

<...> Адстойваючы ідэю захавання за беларускай мовай статусу дзяржаўнай, Цяпінскі і Сапега праследавалі не толькі мэту канфедэратыўнага, г. зн. раўнапраўнага, суіснавання Польшчы і ВКЛ у рамках адзінай дзяржавы Рэчы Паспалітай. Для абодвух не менш важным уяўлялася зберагчы для наступных пакаленняў культурны і рэлігійны скарб нацыянальнай гісторыі як неабходнай умовы выхавання годных грамадзян сваёй дзяржавы і прадаўжальнікаў слаўных традыцый продкаў.

У сваіх імкненнях захаваць і абгрунтаваць безумоўную значнасць нацыянальнай мовы і культуры ў цэлым Цяпінскі і Сапега зыходзілі з шэрагу падставовых прынцыпаў. Шляхціц Васіль Цяпінскі выводзіў сваю аргументацыю з ідэі нацыянальна-культурнага адраджэння, канцлер Леў Сапега ў аснову сваёй пазіцыі заклаў ідэі прававой дзяржавы і рэлігійнай цяпцімасці.

Галоўнай справай жыцця Васіля Цяпінскага, яркага прадстаўніка шляхецкага крыла пратэстанцкага руху ў ВКЛ, была асветніцкая дзейнасць. Дзеля гэтага ён узяўся за пераклад на беларускую мову Евангел-

* Тэкст прыводзіцца па выданні: Гісторыя філасофскай і грамадска-палітычнай думкі Беларусі : у 6 т. Мінск, 2008– . Т. 3 : Рэфармацыя. Контррэфармацыя. Барока / рэдкал. тома: В. Б. Евароўскі [і інш.]. 2013. С. 20–29.

ляў і на ўласныя грошы заснаваў у сваім маёнтку Цяпіна друкарню. Аднак гэтая цяжкая і карпатлівая праца патрабавала вялікіх сродкаў, якіх Цяпінскі не меў. Па яго прызнанні, ён змог перавесці і надрукаваць толькі тэксты Евангелляў ад Мацвея і Марка і часткова ад Лукі. Задача выдання Катэхізіса па гэтай жа прычыне засталася нерэалізаванай. Тэкст Евангелля, якое дайшло да нас у рукапісе і, безумоўна, з’яўляецца выбітным помнікам беларускамоўнай літаратуры, надрукаваны ў два слупкі – на царкоўнаславянскай і беларускай мовах – са шматлікімі тлумачэннямі і спасылкамі на крыніцы. Але найвялікшую цікавасць у кантэксце ўказанай праблемы ўяўляе аўтарская Прадмова да Евангелля. Разгледзім асноўныя разважанні Цяпінскага па праблеме значэння беларускай мовы, выкладзеныя ім у гэтай Прадмове.

Найперш, Цяпінскі даказваў культурную грунтоўнасць народаў беларуска-літоўскіх земляў на падставе таго, што яны «своим влосным языком от так давного часу слово Божие выложили». Звяртаючыся да гісторыі, аўтар сцвярджаў, што славяне шмат у чым з’яўляюцца прыкладам для іншых еўрапейскіх народаў, «яко... зацный, славный, острый, довестиный народ», у якога «многократ посторонние учоныя народы их мудрость мусели похвалять и овшем се от них учить». Задоўга да немцаў, італьянцаў, французай, палякаў, іспанцаў і іншых еўрапейскіх народаў беларусы мелі пераклад Бібліі на сваю мову: «...всих на свете христианских народов в слове божьем прозревши, сами одни толко того были доказали, же подлуг науки апостольское своим влосным [власным] языком от так давного часу слово боже выложили имели и нам оставили. В чом иные вси народы их прикладом, ледве се аж за тых наших веков обачили, и до того што не без малого забурения и ображения пришли, же слово боже з латинских и иных писмь, своим теж языком приржонным перекладати и читати почали». Таму Цяпінскі лічыў гістарычныя традыцыі і звычай свайго народа прадметам гонару перад усёй Еўропай. Іншымі словамі, асветнік адназначна злучаў узровень сацыякультурнага развіцця са здольнасцю людзей казаць, вучыцца і асэнсоўваць светабудову на сваёй нацыянальнай мове.

Адгэтуль вынікае неабходнасць культурнага адраджэння і згуртаванасці беларусаў, першым чынам перад пагрозай паланізацыі. Узначальніц гэтыя працэсы Цяпінскі заклікаў духоўных іерархаў, свецкіх вучоных, выпускнікоў еўрапейскіх універсітэтаў: «...о зацные панове, котори есте той речи якобы отцами по таких фалебных предках своих позастали, и на мestyца их вступили, поневаж в том або жадное помочи люцкое дле греху нет, або только вы сами тому з милости ку отчизне вашей

помочи бысте могли, гды ж простота человека бедного посполитого, на вас очи завжды удавала и удает, и за вами идет». Як відаць, ён звяртаўся да свецкіх і духоўных уладароў з просьбай не толькі захоўваць хвалебныя гістарычныя традыцыі, не сароміцца свайго паходжання і сваёй мовы, але і ўсяляк спрыяць яе далейшаму развіццю, а значыць, і развіццю «народу вашому, неумеетностью заведеному и утрапеному». Для гэтага неабходна, каб замест мітуслівых старанняў пра ўласны дабрабыт прадстаўнікі ўлады «слова Божего сами се учили и других з маетностей и именей от ваших предков им не на марнотрацтва, не на строй и што такого, але для наук наданых».

У сувязі з гэтым Цяпінскі адстойваў права на адукацыю на роднай мове. Усім, хто зрокся ад «науки в слове своем», ён прыводзіў у прыклад братоў Кірыла і Мяфодзія, якія сталі гонарам славянскай культуры. Даўно наспелай справай ён лічыў адкрыццё школ, у якіх выкладанне вялося б не на лацінскай ці польскай, а на «русінскай» – старабеларускай – мове, досыць багатай для выкарыстання яе ў навучальных установах: «школы заложити и науку слова божего, от так много лет занедбаную». Школы і прадметы, якія ў іх вывучаюцца, па яго задуме, павінны адпавядаць усебаковаму развіццю адукацыі на роднай мове і, значыць, усебаковаму развіццю чалавека – «для лепшого им розсудку» – і для таго, каб «детки смыслы свои неяко готовали, острили и в вере прищивчали».

Нарэшце, праз усю Прадмову праходзіць думка пра неабходнасць рэлігійнай памяркоўнасці і талерантнасці, чаму таксама спрыяе веравызнанне на роднай мове: «...ведь же держу же не иначе одно з Евангелий, от бога через христа пана и его апостолов поданое, которая есть сума закону божего, которая з словенского абы им теж и их власным языком руским в друку вышла». Сваё Евангелле аўтар адрасаваў і сталым, і дзецям, і кальвіністам, і праваслаўным, і ўсім, хто захоча чытаць гэту кнігу: «Рад покажу мою веру, которую маю, а злаца народу своему рускому». Цяпінскі імкнуўся даказаць вялікую карысць ад чытання Евангелля на роднай мове, якое дае магчымасць лепш зразумець рэлігію, і таму «...не одно для лучшее их вери, же се не новое што, але их же властное им подаеть, але теж и для лучшего им розсудку, над то и для их самих цвичения, в том не леда учоном языку словенском Евангелия – писания святого Матфея и святого Марка и початок Луки есть в той убогой моей друкарни от мене им выдруковано».

Такім чынам, асноўнымі тэзісамі Прадмовы Васіля Цяпінскага выступаюць наступныя: ідэя непасрэднай узаемасувязі нацыянальнай мовы

і культуры і залежнасць узроўню сацыякультурнага развіцця ад ступені распрацаванасці і выкарыстання мовы ў грамадстве; сцвярджэнне першараднага значэння і адказнасці сацыяльнай эліты за стан нацыянальнай культуры і мовы; разуменне роднай мовы як умовы і сродку нацыянальнай адукацыі і асветы; прынцып рэлігійнай талерантнасці і веравызнання на нацыянальнай мове.

3.5. МОЎНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ МАСТАЦКАЙ ЛІТАРАТУРЫ

В. Ф. Кривчик

О словарном составе белорусских переводных повестей второй половины XVI века*

<...> Речь идет об одном памятнике белорусской письменности, так называемом Познанском сборнике, в котором содержится три повести: «Повесть об Атилле», «Повесть о Тристане» и «Повесть о Бове», переведенные на белорусский язык во второй половине XVI в. Этот памятник был обнаружен известным русским лингвистом О. М. Бодянским в Познани, куда он был вывезен из Белоруссии¹.

<...> Принято считать, что белорусский литературный язык с его фонетическими особенностями, грамматическим строем и словарным составом образовался в XVI в. По нашему мнению, из белорусских памятников XVI в. наиболее характерным и богатым в словарном отношении является именно Познанский сборник. Такого множества и разнообразия лексики нет ни в юридических, ни в библейских и богослужебных книгах того времени...

<...> Основной вывод, который вытекает из рассмотрения лексики повестей, состоит в том, что лексика, восходящая к древнерусскому языку, и составляет основу словарного состава Познанского сборника. Впоследствии эта лексика далеко не вся войдет в словарный состав современ-

* Тэкст прыводзіцца па выданні: Ученые записки Белорусского государственного университета. Серия филологическая. 1956. Вып. 27. С. 213–231.

¹ *Бодянский О. М.* О поисках моих в познанской публичной библиотеке. М., 1844.

ного белорусского литературного языка. Объясняется это не только тем, что в дальнейшем, в течение XVII–XIX вв., выпадет из словаря определенное количество устаревших слов типа *калита*, *тать*, но и тем, что в процессе формирования словарного состава белорусского литературного языка многие из слов, восходящих к древнерусскому литературному языку, в дальнейшем постепенно будут заменяться и в конце концов окажутся вытесненными из белорусского литературного языка соответствующими словами-синонимами, восходящими к местным диалектам (см. такие синонимические пары: *болезнь* – *хвороба*, *конюшня* – *стайня*, *видеть* – *бачить*, *ждать* – *чакать*, *искать* – *шукать* и др.). <...> В памятнике употребляется и то, и другое...

Что касается лексики, отсутствовавшей в древнерусском литературном языке... Подавляющее большинство этих слов до настоящего времени бытует в современном белорусском как литературном, так и живом народном языке (*бусел*, *хустка*, *хвороба*, *тыдзень*, *кохать*, *пильновать* и др.). Кроме того, здесь имеются также слова и термины, общие в настоящее время для русского и белорусского литературных языков типа *гулять*, *ванна*, *комета*, *поэт*, *танец*, *танцевать* и др.

Наше внимание главным образом привлекает лексика, отсутствовавшая в древнерусском письменном языке, но бытующая в современном белорусском литературном и общенародном языке. Уже сам этот факт дает возможность предположить, что в данном случае мы должны иметь дело с лексикой западнорусской, т. е. лексикой, которая проникла в литературный язык XVI в. из белорусских территориальных диалектов – тех диалектов, которые в силу определенных исторических причин легли в основу самостоятельного общенародного белорусского языка.

<...> Долгое время вопрос о специфических особенностях белорусского языка в области его словарного состава по сравнению с языком русским ставился и решался крайне ошибочно.

<...> Полная неизученность конкретных исторических путей развития единого белорусского языка и отсутствие правильных методологических установок содействовали укреплению ошибочной концепции. Сущность этой концепции состояла в том, что большинство старых исследователей склонны были рассматривать образование белорусского языка, который они часто называли... белорусским наречием, как результат исключительного влияния на него языка польского.

Вот как, например, характеризует язык повести о Тристане академик Е. Ф. Карский: «Несмотря однако на то, что источником нашей повести были сербские книги, язык ее изобилует полонизмами и вообще очень

сходен с языком Атилла, несомненно переведенного с польского. Объяснить это следует тем, что наша повесть, вероятно, не такой близкий перевод, как Атилла, а скорее пересказ сербского оригинала, сделанный вдобавок лицом, имевшим большой навык в литературном западнорусском языке второй половины XVI века, когда он уже очень приблизился к польскому¹. (Подчеркнуто нами. – В. К.)

Все новое, что наблюдается в лексике западнорусских памятников по сравнению с языком древнерусским, принято было приписывать и относить за счет языка польского. Только этим можно объяснить приведенное выше замечание Е. Ф. Карского. Ошибочность этого положения в ряде случаев слишком очевидна. Известно, например, что польский язык оформился письменно гораздо позже, чем древнерусский. В XV в. памятники польского письменного языка – явление еще очень редкое. Несмотря на это, исследователи относили отдельные слова в западнорусских памятниках XIV в. к полонизмам только на том основании, что позже они будут иметь место и в польском письменном языке.

<...> Много, например, общих лексических черт имеется между украинским и белорусским языком, с одной стороны, и языком польским, с другой. Но всегда ли в таких случаях можно говорить о заимствовании? Как определить, кто у кого заимствовал?

...Нет никаких оснований все общее, что наблюдается в словарных составах белорусского и польского языков, считать полонизмами в белорусском языке. А по существу дело сводилось именно к этому. Полонизмами в белорусском языке сплошь и рядом считали те слова, которые отсутствовали в свое время в древнерусском письменном языке и отсутствуют в настоящее время в русском литературном языке.

...Совершенно очевидна ошибочность отнесения к полонизмам целого ряда слов, встречающихся в письменных памятниках белорусского языка и имеющих место в современном белорусском как литературном, так и народном разговорном языке.

Что, например, специфически польского можно обнаружить в таких словах, как *хвороба, мова, мовити, тыдзень, бачыти, кохати, здрада, справа, страва, кашуля, ветки, пильновати, пильный, пильно, улада, уласный, лепшыи* и других, которые, как правило относят к полонизмам.

¹ Карский Е. Ф. Белорусы : в 3 т. Варшава, 1903. Т. III, кн. 2. С. 78. (Следует отметить, что Карский не всегда склонен был преувеличивать количество полонизмов в белорусском языке. Высказывания его по этому вопросу очень противоречивы.)

Все это свидетельствует в первую очередь о том, что к полонизмам часто относят слова, которые с древнейших времен принадлежали всем или почти всем славянским языкам и сохранились в настоящее время только в некоторых из них.

...Нам кажется, что достаточным основанием для того, чтобы данные слова в западнорусских памятниках не относить к полонизмам, может служить наличие соответствующих слов: во-первых, в территориальных диалектах современного русского языка, во-вторых, наличие этих слов в западнорусских памятниках XIV века, времени, когда польское влияние было незначительно, и, в-третьих, хотя бы в одном из южнославянских языков или в ранних памятниках старославянского языка, что, несомненно, свидетельствует об исключительной древности данных слов в славянских языках¹...

...О старославянизмах в белорусских памятниках того времени часто говорят без должного основания: к старославянизмам часто относят и такие слова, которые искони были в словарных составах территориальных говоров, вошедших в состав общенародного белорусского языка (типа *година, око, чело* и др.).

...Многие стилистические старославянизмы, типа приведенных выше, никак нельзя признать таковыми в языке белорусском. Здесь они не принадлежат к числу книжных, ибо широко представлены в территориальных диалектах современного белорусского языка.

...Старославянский элемент в языке рассматриваемого нами памятника очень незначителен по объему.

Несколько в большем количестве представлены в памятнике полонизмы. Однако и их количество никаким образом не свидетельствует о том, что белорусский литературный язык того времени подвергся сильному воздействию языка польского. Преобладающее большинство полонизмов нашего памятника имеет место только в повести об Атилле, которая была переведена на белорусский язык непосредственно с языка польского.

<...> Фактический материал полностью опровергает также ошибочное утверждение О. Бодянского, сделанное им после беглого знакомства

¹ См., например, следующие работы: *Головацкий Я.* Черты домашнего быта русских дворян на Подляшье (по актам XVI ст.). Вильна, 1888. С. 33 ; *Будилович А.* Общеславянский язык в ряду других общих языков древней и новой Европы : в 2 т. Варшава, 1892. Т. II. С. 227–231 ; *Огиенко И. И.* Иноземные элементы в русском языке. Киев, 1915. С. 70–72 ; *Карский Е. Ф.* Два памятника старого западнорусского наречия // Журн. М-ва народ. просвещения. 1893. Авг.

с Познанским сборником, о том, что польский язык овладел белорусским литературным языком того времени «и произвел самую отвратительную смесь, какую только можно себе представить и какая когда-либо существовала на Руси»¹. Не подтверждается также его замечание о сильном влиянии церковнославянского языка².

Совершенно ясно, что образование и развитие общенародного белорусского языка шло своим путем, что этот язык формировался и совершенствовался «по внутренним законам своего развития». Это формирование единого белорусского народного языка и находило отражение в литературном западнорусском языке того времени.

<...> Преобладающее большинство лексического состава повестей до настоящего времени характерно и для современного белорусского общенародного и литературного языка.

Наличие в рассматриваемом нами памятнике второй половины XVI в. целого ряда слов, восходящих к общему на определенном этапе для всех восточных славян письменному языку, но отсутствующих в современном белорусском литературном языке, свидетельствует, что словарный состав белорусского литературного языка формировался путем своеобразной перестройки одного типа литературного языка в другой: древнерусского письменного языка в белорусский литературный язык. Надо полагать, что процесс этот протекал очень медленно и в течение продолжительного периода времени. Он не был еще завершен и во второй половине XVI в.

<...> Чем древнее памятник западнорусской письменности, тем меньше в нем местных языковых черт. Конечно, это во многом зависит и от характера памятника. Но общая тенденция именно такова.

<...> О перестройке одного типа литературного языка в другой говорит, как нам кажется, и то, что многие слова в рассматриваемых нами повестях употребляются еще со значением, которое характерно было для них в древнерусском языке, тогда как в современном белорусском литературном языке они имеют другое значение. Так, например, существительное *воля* в повестях Познанского сборника, как и вообще в древнерусском языке, употребляется еще в значении *желание, хотение, власть*. В современном белорусском языке это существительное известно также в значении *свобода, независимость*. В повестях в значении *независимость* употребляется существительное *свобода*.

¹ Бодянский О. М. О поисках моих в познанской публичной библиотеке. С. 31–32.

² Там же. С. 32.

<...> Анализ лексики повестей Познанского сборника дает нам возможность сделать следующие выводы.

В основе словарного состава рассматриваемых нами белорусских переводных повестей второй половины XVI в. лежит лексика, восходящая к древнерусскому литературному языку. В дальнейшем эта лексика не вся войдет в словарный состав белорусского литературного языка.

В словарном составе повестей имеется также лексика, проникшая в язык рассматриваемого памятника в связи с оживанием местных диалектов, легших в основу при образовании общенародного белорусского языка. В последующей истории формирования словарного состава белорусского литературного языка этот слой лексики значительно возрастет. В Познанском сборнике эта лексика еще в основном употребляется в синонимическом плане по отношению к словам, восходящим к древнерусскому языку.

Количество старославянизмов в языке памятника очень невелико. В основном здесь речь может идти только о старославянизмах, определяемых по фонетическому признаку.

Языку памятника присуще незначительное количество полонизмов. Некоторые из них вошли даже в словарный состав современного белорусского языка, другие были характерны только для письменных западнорусских памятников того времени. Однако количество полонизмов и их значение в нашем памятнике не дают никаких оснований для утверждения, что белорусский литературный язык того времени значительно приблизился к польскому языку, как об этом говорили некоторые дореволюционные исследователи, касаясь языка западнорусских памятников.

Лексика рассматриваемого нами памятника, восходящая к древнерусскому письменному языку, в дальнейшем не вся войдет в словарный состав современного белорусского языка. Определенное количество этой лексики, характерное для словарного состава повестей, в дальнейшем будет заменено в белорусском литературном языке соответствующими словами-синонимами, восходящими к местным диалектам. Это обстоятельство заставляет предположить, что формирование словарного состава белорусского литературного языка того времени следует рассматривать как процесс перестройки одного литературного типа языка в другой: общего восточнославянского письменного языка в белорусский литературный язык. Об этом, как нам кажется, свидетельствует также и тот факт, что лексика западнорусских памятников, восходящая

к территориальным диалектам, легшим в основу при образовании общенародного белорусского языка, употребляется на первых порах только в синонимическом плане. Это еще во многом характерно для словарного состава рассмотренных нами повестей.

3.6. ЛЕТАПІСАННЕ Ў ВЯЛІКІМ КНЯСТВЕ ЛІТОЎСКИМ. ХАРАКТАРЫСТЫКА МОВЫ ЛЕТАПІСАЎ

В. К. Мароз

Мова Віцебскага летапісу (Панцырнага і Аверкі)*

Беларускае летапісанне вялося на працягу амаль сямі стагоддзяў – ад XII ст. да XIX ст. У гісторыі беларускага пісьменства здабыткі летапісання ацэньваюцца як надзвычай значныя і важкія, а самі летапісныя творы разглядаюцца як своеасаблівы і выключны феномен. Найменш даследаванымі застаюцца гарадскія летапісы-хронікі Магілёва, Віцебска, Слуцка. Іх вылучаюць у асобны тып летапісання і адметнасць бачаць у паступовай пераарыентацыі летапіснай тэматыкі з палітыка-ідэалагічных праблем на рэгіянальныя аспекты культурнага і сацыяльна-эканамічнага жыцця з адлюстраваннем светапоглядных пазіцый новага сацыяльнага асяроддзя – мяшчанства. Кожны такі летапіс пісаўся пэўна і нярэдка некалькімі пакаленнямі летапісцаў. Аўтары названых твораў – пераважна мяшчане беларускіх гарадоў, якія «...не страцілі сувязі з народнымі традыцыямі і апіраліся на беларускую культурную спадчыну»¹. Так, у Віцебску запісы вяліся службовымі асобамі розных гарадскіх устаноў з ахопам падзей прыкладна ад сярэдзіны XVII ст. да другой паловы XVIII ст. Як вынікае з тэксту Віцебскага летапісу, запісы ў ім да 1704 г. рабіліся віцебскімі мяшчанамі Міхалам Панцырным і Янам Чарноўскім. Далей да 1757 г. летапіс вёў Гаўрыла Аверка, які займаў на той час пост бурмістра і лентвойта. У 1760 г. Сцяпан Аверка (асоба мяшчанскага стану, сын Гаўрылы Аверкі) перапісаў «слова ў сло-

* Тэкст прыводзіцца па выданні: Беларуская лінгвістыка. 2006. Вып. 58. С. 30–38.

¹ Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Магілёва // Беларуская энцыклапедыя / рэдкал.: Г. Л. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск, 1998. С. 62.

ва» летапісныя запісы М. Панцырнага, а ў 1768 г. перакапіяваў у асобны сшытак увесь летапісны тэкст сваіх папярэднікаў, дадаўшы кароткія выпіскі з прац Мяхоўскага, Кромера, Длугаша, Бельскага і дапісаўшы заключную частку летапісу. Два прозвішчы (Панцырны і Аверка) з тых, хто старанна занатоўваў падзеі блізкай і далёкай мінуўшчыны Віцебска, увайшлі ў назву летапісу, і такім чынам у гістарыяграфіі замацаваліся варыянты – Віцебскі летапіс і Віцебскі летапіс Панцырнага і Аверкі.

Адметнай культуралагічнай рысай сацыяльнай групы, да якой належалі аўтары Віцебскага летапісу, быў полілінгвізм: пісалі і чыталі яны пераважна па-польску, але, як сцвярджае Мікола Улашчык, валодалі беларускай мовай («руским языком»), лацінскай і іншымі мовамі. Пра Віцебскі летапіс звычайна адзначаецца, што ён на польскай мове. Але калі ў адных публікацыях гэты факт не ставіцца пад сумненне («складзены ў 1768 на польскай мове»), то, паводле М. Улашчыка, «Летопись написана на польском языке с примесью белорусского»¹. Даследчык звярнуў увагу, што пры перадачы падзеяў, звязаных з Польшчаю ці польскімі афіцыйнымі коламі, летапісцы імкнуліся захаваць «правільную» польскую мову, а ў падачы мясцовых з’яў дапускалі адносна свабодны выклад з выкарыстаннем жывых фактаў беларускай мовы – лексічных, граматычных, фанетычных беларусізмаў.

<...> Складальнікі «Віцебскага летапісу» як людзі адукаваныя без цяжкасці адбіралі словы агульнага лексічнага фонду беларускай і польскай моваў, актыўна ўводзілі іх у зварот. Дастасаванне да фанетыкі і граматыкі польскай мовы стварала відавочнасць польскамоўнага тэксту. У «Віцебскім летапісе», як і ў іншых, напісаных (ці перапісаных) на тэрыторыі Беларусі лацінскім пісьмом, выпрацоўвалася адметная сістэма арфаграфічных прыёмаў. Падзеі, якія, па ўсёй верагоднасці, чэрпаліся з польскамоўных пісьмовых крыніц, летапісцы перадавалі правільнай польскай мовай. А ў падачы мясцовых з’яў дапускалі адносна свабоднае выкарыстанне жывых фактаў беларускай мовы – лексічных, граматычных, фанетычных беларусізмаў.

Найперш улічваліся такія фанетычныя рысы, як паслядоўнае зацвярдзенне шыпячых (*mieszczanin, zanocowawszy, założyła*), дзеканне і цеканне (*Dzwina, wysadziwszy, od siebie, po swiecie, Maciey*). Найболей названыя паказчыкі праявіліся пры перадачы беларускіх уласных назваў, сярод якіх віцебская мікратапаніміка (*Wzhorie, Zaruczewie, Zadunawie*),

¹ Улашчык Н. Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. М., 1985. С. 224.

назвы гарадоў (Dubino, Mścisław, Siebież, Wieliż), рэж (Dzisna, Dzwina). Напісанне большасці імёнаў і прозвішчаў таксама заснавана на гэтым прынцыпе: Audakim, Jan, Maciej, Hałuza, Muszczynka, Sapieha, Wieliżanin.

У шэрагу ўласных найменняў паказваецца фанетычнае падаўжэнне зычных: Amellanik, Illinics, Ullana. Адзначаны выпадкі пераходу *в – ў*: параўнай мужчынскае імя Audakim з жаночым Jewdokia. Нельга пакінуць па-за ўвагаю беларускія прозвішчы са словаўтваральнымі фармантамі *-овіч-, -евіч-*: Bohdanowicz, Milkiewicz, Stefanowicz, а таксама з суфіксам *-ск-*: Lubaszczynski, Olszewski, Rakowski. Імёны па бацьку тыпу Iakimowicz, Illinicz, Iurewicz, Hawriłowicz, Kurilowicz ілюструюць утварэнне прозвішчаў на *-овіч-/-евіч-*: Якімовіч, Юрэвіч, Гаўрыловіч, Курыловіч і інш. Жаночыя ўласныя найменні тыпу pani Jewdokia Awierkowa, pani Chadora Łagoszna, pani Pocięiowa Teresa – з былых прыналежных прыметнікаў, утвораных ад мужчынскіх імёнаў: pani Piogowa Zofia, Antoniego Piory żona.

Правапісным прыёмам стварэння фармальнага падабенства да польскай мовы выступае ў тэксце летапісу падвойнае напісанне літар там, дзе польская арфаграфія гэтага не патрабуе. Такое назіраецца ў беларускіх прозвішчах Jagiello, Sippko, Sallohub (Sołlohub), Halluza, Łyttka, Radziwiłł, геаграфічных назвах Wittebsk і прыметніках wittebski, littowski і інш. Фанетычная адаптацыя да польскай мовы прадугледжвала наяўнасць непаўнагалосных формаў назоўнікаў і прыметнікаў (droga, głód, krol, ktore, Grodna), напісанне спалучэнняў *эн, ан, он* на месцы насавых у польскай мове (renko, ustonpèla, padstonpił, zacsynaion), замену *о* на *у* ў закрытым складзе (gura), перадачу гука [p] спалучэннем літар *rz* (przez, potrzebe, przehrali, zgorzal), напісанне літары *g* як адлюстраванне *z* выбухнога (Łogoszna, Oginski, Gieysa, Giedymin, Zygmunt, Olgierd, Galicsyn, Gniezno, Jagiello, Gabriel, Sanguszko, Sergiusz). Пералічаныя паказчыкі фанетычнай адаптацыі не заўсёды паслядоўна вытрымліваюцца: захоўваецца напісанне *h* як адлюстраванне *z* фрыкатыўнага ва ўласных імёнах (Bohdan, Hrehory, Hawriłowicz, Harasim, Szuhaley, Olha, Sapieha (Sapicha), Helena, Bohoslow), а таксама ў беларускіх тапанімічных назвах (Hłozowiczy, Hołowczyn, Mohilow (Mohilew), Wzhorie).

Паводле лінгвістычных падыходаў, мова летапісу М. Панцырнага і С. Аверкі, як і іншых пісьмовых помнікаў названага перыяду, падпадае пад вызначэнне так званай макаранічнай мовы, дзе мела месца свядомае змешванне, а часам і неадрозненне формаў тагачаснай беларускай

і польскай моваў. У летапісе Панцырнага і Аверкі надзвычай выразна праявіўся працэс свядомай арыентацыі яго складальнікаў на агульныя з’явы ў абедзвюх мовах – беларускай і польскай. Гэта пацвярджаецца практычна адсутнасцю ў Віцебскім летапісе ўласна польскіх лексічных запазычанняў. Адносячы да паланізмаў словы тыпу *panskięgo, mrozobicie, powetrze, inne, wszystko, welebny, wienkszy, gdy, wypendzono, grossowało, zamieszkawzsy, zamieszanina, wieszczka, wodza, bendonc(a), ogon*, варта адзначыць, што тэкст летапісу не ўтрымлівае дэрыватаў ад іх. Такім чынам, няма паказчыкаў на тое, што ўласна паланізмы ў пісьмовай беларускай мове актыўна асвойваліся, што ад іх утвараліся новыя словы на беларускай глебе. Летапіс Панцырнага і Аверкі пацвярджае, што ў пісьмовую мову, як і ў народна-дыялектную, такая лексіка ўводзілася ў якасці лексічных «украпленняў». Выкарыстанне іх нярэдка характарызуецца ігнараваннем арфаграфічных, граматычных і лексічных нормаў польскай мовы. У слове *wielebny* дапушчаны пропуск *i*; лексема *bendonc(a)* – фанетычна змененае польскае *będęс, wodzą* – у польскай мове *wodze* ‘лейцы’, у адзіночным ліку ўжываецца толькі ў складзе ўстойлівага выразу *pod wodzą* – пад начальствам; *zamieszanina* (жаночага роду) – адпаведнік польскага *zamieszanie* (ніякага роду) і інш.

Такія з’явы ў вуснай (народна-дыялектнай) і пісьмовай (літаратурнай) беларускай мове развіліся ў выніку складаных сацыяльна-гістарычных працэсаў. Паланізацыя старажытнай беларускай мовы набыла ўстойлівы характар пасля Люблінскай уніі 1569 г., паводле якой на тэрыторыі ВКЛ дзяржаўныя інстытуты пачалі пераарыентавацца на польскую мову. Юрыдычна гэты працэс быў замацаваны рашэннем усеагульнай канфедэрацыі саслоўяў 1696 г., а пасля элекцыйнага сойму 1697 г. пераход з беларускай мовы на польскую паскорыўся ў справаводстве ВКЛ, найперш у судах. Пашырэнне польскай мовы ў справаводча-адміністрацыйнай сферы ВКЛ выклікала актывізацыю паланізмаў на ўсіх узроўнях, у тым ліку і ў народна-дыялектнай мове.

У дыхранічным аспекце беларуска-польскае двухмоўе гэтага перыяду звычайна разглядаецца ў межах гістарычнага полілінгвізму як адметная моўная сітуацыя.

<...> Узаемаабмен у лексічнай сферы паміж беларускай і польскай мовамі ў розныя гістарычныя перыяды меў розныя прычыны і неаднолькавую інтэнсіўнасць. Параўнальна-гістарычнае вывучэнне ўзаемаўплыву беларускай і польскай моваў назапасіла багатую факталогію. Праблема лексічнага ўзаемадзеяння абедзвюх моваў была аб’ектам спе-

цьяльных лінгвістычных даследаванняў як навуковых калектываў, так і асобных аўтараў¹.

Назірання даследчыкаў паказваюць, што крыніцамі запазычанняў з польскай мовы ў беларускую з'яўлялася як літаратурна-пісьмовая форма польскай мовы, так і дыялектная. Разам з тым вынікі навуковай распрацоўкі польска-ўсходнеславянскіх моўных кантактаў пацвердзілі, што значная доля адметных беларуска-ўкраінска-польскіх рысаў, не характэрных для іншых славянскіх моў, «не можа быць растлумачана з пункту гледжання тэорыі запазычання, што гэтыя рысы вельмі старажытнага паходжання, зыходзяць з дапісьмовага перыяду ў развіцці славянскіх моў, на падставе чаго можна гаварыць пра існаванне ў мінулым на славянскім моўным абшары пэўнага дыялектнага арэалу, у якім судатыкаліся гаворкі, інтэгрыраваныя затым у польскую і беларускую (украінскую) мовы. Гэтыя гаворкі і далі той зыходны матэрыял, які ў далейшым паслужыў важным чыннікам у працэсе паралельнага развіцця асобных з'яў у адзначаных мовах на базе агульных каранёвых марфем і агульнага словаўтваральнага інвентару»². Агульная беларуска-польская лексіка прааналізавана Г. В. Пальцавым па Падручным польска-беларускім слоўніку (Варшава, 1962), дзе з агульнай колькасці на 50 тысяч слоў да 20 тысяч вызначаюцца як суадносныя ў польскай і беларускай мовах.

Гэта дае падставы для новых падыходаў да вытлумачэння моўных фактаў, атрыманых у выніку параўнальна-гістарычнага вывучэння беларускай і польскай моваў.

Такім чынам, пра летапіс Панцырнага і Аверкі, як адзін з напісаных лацінкаю беларускіх летапісаў XVII–XVIII стст., нельга адназначна сказаць, што ён проціпастаўляецца кірылічным творам сістэмай фанетычных, граматычных і лексічных сродкаў. Прыёмы перадачы лацінкаю слоў, граматычных формаў, устойлівых выказаў і словазлучэнняў блізкія да кірылічнай традыцыі, але з перавагай фанетычнага прынцыпу.

Дзякуючы гэтаму ў хроніцы знайшлі адлюстраванне асноўныя рысы жывой беларускай мовы. З іншага боку, летапіс Панцырнага і Аверкі ілюструе працэс паланізацыі пісьмова-літаратурнай формы беларускай мовы: прыёмы пісьма ў хроніцы скіраваны на пераарыентацыю

¹ Шахун Л. М. Да праблематыкі і гісторыі вывучэння беларуска-польскіх моўных узаемаадносін // Карані роднай мовы. Выбраныя працы па гісторыі беларускай мовы. Мінск, 2001. С. 128.

² Там жа. С. 130.

беларускіх формаў пад польскамоўныя. Разам з тым у летапісе назіраецца працэс свядомай арыентацыі на агульны пласт лексікі і фразеалогіі ў абедзвюх мовах і фармальнае дастасаванне да польскай фанетыкі і граматыкі пераважна слоў агульнага лексічнага фонду беларускай і польскай моваў. Лінгвістычны аналіз такіх тэкстаў патрабуе адметнай метадалогіі даследавання. Такім чынам, гарадскія летапісы-хронікі заслугоўваюць больш пільнай увагі менавіта як каштоўныя помнікі беларускага пісьменства на этапе пераарыентацыі пісьмовай традыцыі з беларускай мовы на польскую.

3.7. МОВА МЕМУАРНЫХ ТВОРАЎ

У. М. Свяжынскі

«Гістарычныя запіскі» Ф. Еўлашоўскага*

<...> Акрамя «Гістарычных запісак» да твораў мемуарнага жанру старажытнай беларускай літаратуры з ліку вядомых належаць яшчэ «Баркалабаўскі летапіс» (пач. XVII ст.) і «Дыярыуш» (1646) А. Філіповіча. Мемуарны жанр літаратуры ўзнік на Беларусі ў пачатку XVII ст., калі традыцыйнае летапісанне спыніла сваё існаванне.

<...> Стваральнікамі твораў гісторыка-мемуарнай прозы былі ў асноўным прадстаўнікі шляхецкага саслоўя. У той час немагчыма было знайсці такой шляхецкай сям'і, дзе б ні вяліся сямейныя дзённікі і не толькі аб гаспадарчым і асабістым жыцці, але і аб найбольш важных палітычных падзеях, якія адбываліся ў краіне.

<...> У «Запісках» Еўлашоўскі мала спыняецца на грамадска-палітычных падзеях, лічачы гэта справай вялікіх паноў, абраных самім богам. Асноўнае месца ў творы адведзена падзеям асабістага і мясцовага жыцця. <...> Свае «Запіскі» ён ствараў, відаць, з намерам увекавечыць і гісторыю роднага краю. Важна і тое, што свае мемуары ён пісаў па-беларуску.

<...> Нават першае знаёмства з мовай «Запісак» паказвае, што ў сістэме помнікаў старабеларускай пісьменнасці гэты твор займае асобае месца. Звяртае на сябе ўвагу агульнасць моўных сродкаў твора з дзелавымі тэкстамі XVI–XVII стст. Не зусім звыклая для данай разнавіднасці старабеларускай мовы.

* Тэкст прыводзіцца па выданні: *Свяжынскі У. М. «Гістарычныя запіскі» Ф. Еўлашоўскага. Мінск, 1990. С. 7–32.*

рускай пісьменнасці і адсутнасць відавочных царкоўнаславянізмаў. Але асабліваю цікавасць выклікае вялікая насычанасць мовы помніка польскімі элементамі розных узроўняў, якая дазваляе гаварыць аб тэксце яго як аб білінгвальным. <...> Сістэму пазамоўных фактараў, якія вызначалі фарміраванне мовы «Гістарычных запісак», можна ўзнавіць са зместу самога помніка і іншых гістарычных крыніц. Так, з запісак і іншых крыніц мы ведаем, што Ф. Еўлашоўскі ўсё самастойнае жыццё займаў розныя афіцыйныя пасады: інвентарызаваў маёнткі, быў мастаўнічым, судовым абвінавачаным, дэпутатам сейма, памочнікам судзі (падсудкам). Пасады вымагалі пісання розных дзелавых папер, асобныя з якіх захаваліся да нашага часу¹. Прафесіяналізм, з якім яны напісаны, сведчыць аб працяглай практыцы іх стварэння. Значыць, пісьмова-літаратурныя навыкі Еўлашоўскага-мемуарыста фарміраваліся ў працэсе яго афіцыйна-канцэлярскай работы. Гэтым і тлумачыцца агульнасць моўных сродкаў «Запісак» (перш за ўсё графікі) з блізкімі па часе стварэння дзелавымі помнікамі.

Спецыфікай моўнай сітуацыі на Беларусі на мяжы XVI–XVII стст. можна растлумачыць і адсутнасць у «Запісках» відавочных царкоўнаславянізмаў. Гэта асаблівае мовы вывучаемага помніка з’яўляецца вынікам уздзеяння некалькіх сацыяльных фактараў. Выказванні тагачасных пісьменнікаў і іншыя гістарычныя крыніцы сведчаць аб заняпадзе царкоўнаславянскай мовы ў Вялікім Княстве Літоўскім у часы Ф. Еўлашоўскага.

<...> Акрамя гэтых аб’ектыўных фактараў, дзякуючы якім мова «Запісак» аказалася свабоднай ад царкоўнаславянізмаў, мелі месца і фактары суб’ектыўныя. Як вядома, нарадзіўся Ф. Еўлашоўскі ў праваслаўнай сям’і. Аднак вельмі рана адышоў ад праваслаўя і прыняў кальвінізм. <...> У двух другіх мемуарных помніках – «Баркалабаўскім летапісе» і «Дыярышы» А. Філіповіча, напісаных праваслаўнымі асобамі, уплыў царкоўнаславянскай мовы даволі адчувальны.

Аднак найбольш яркай асаблівацю мовы «Запісак» з’яўляецца небывалая ў старабеларускай пісьменнасці ступень насычанасці польскімі элементамі розных узроўняў. Гэта асаблівае мовы з’яўляецца вынікам таго становішча, у якім апынулася беларуская мова ў Вялікім Княстве Літоўскім пасля Люблінскай уніі.

Палітычная сітуацыя ў новай дзяржаве – Рэчы Паспалітай садзейнічала паступоваму выцясненню беларускай мовы мовай польскай і ўзмацненню ўплыву апошняй на першую.

¹ *Корицунаў А. Ф.* Новыя даныя аб Фёдары Еўлашоўскім // *Вест. АН БССР. Сер. грамад. навук.* 1983. № 1. С. 116–117.

<...> Такім чынам, мова «Запісак» Ф. Еўлашоўскага – заканамерны прадукт неспрыяльнай для лёсу беларускай мовы моўнай сітуацыі, якая канчаткова сфарміравалася ў выніку заключэння Люблінскай уніі. У новых умовах аўтара прыходзілася жыць і працаваць у асяроддзі апалячанай шляхты, знатныя прадстаўнікі якой былі апекунамі мемуарыста. <...> Натуральна, Еўлашоўскаму, які ўвесь час знаходзіўся на службе ў феадалаў-паланафілаў, даводзілася пераймаць іх звычкі і густы, у тым ліку і мову. Аднак мемуарыст засвойваў польскую мову не толькі ў сябе на радзіме. Пасля уніі ён як павятовы дэпутат сейма і асоба, набліжаная да каралёў, часта ездзіў і падоўгу бываў у польскіх гарадах Варшаве, Любліне, Кракаве, Торуні і, зразумела, карыстаўся польскай мовай. З цягам часу навыкі гаварыць на польскай мове ўсё больш замацоўваліся, выпцяняючы з лінгвістычнай свядомасці Ф. Еўлашоўскага паасобныя сегменты роднай мовы, што прывяло да ператварэння апошняй у беларуска-польскі макаранічны жаргон. Гэта пацвярджаецца мовай «Запісак». Выбар формы выказвання ў аўтара абумоўлены сітуацыйна: запісы аб падзеях па месцы жыхарства мемуарыста змяшчаюць менш польскіх элементаў розных узроўняў у параўнанні з апісаннем падзей, якія мелі месца ў час яго службовых паездак, звязаных са зносінамі з прадстаўнікамі класа феадалаў.

<...> Празмерная насычанасць мовы Еўлашоўскага паланізмамі тлумачыцца і псіхалагічна. Некаторыя носьбіты двухмоўя, як сведчаць назіранні, большую абьякаваць праяўляюць іменна ў роднай мове, перасыпаючы яе словамі і зваротамі з іншай мовы. <...> Аднак нягледзячы на высокую ступень уздзеяння польскай мовы, лінгвістычнай асновай «Запісак» з’яўляецца мова беларуская.

<...> Такім чынам, можна меркаваць, што выкарыстаная Ф. Еўлашоўскім пры напісанні мемуараў моўная сістэма магла сфарміравацца ў пэўнай грамадскай сітуацыі, асноўнымі прыкметамі якой былі паступовае звужэнне сферы ўжывання старабеларускай літаратурнай мовы і адначасова рост прэстыжнасці польскай мовы ў адукаваных слаях беларускага насельніцтва, асабліва пасля Люблінскай дзяржаўнай уніі. Гэтыя акалічнасці, а таксама асоба самога аўтара – яго класавая, канфесійная, прафесійная прыналежнасць садзейнічалі збліжэнню яго пісьмова-моўнай манеры з жывой народнай мовай і блізкай да яе мовай дзелавай пісьменнасці, выпрацоўцы ў яго беларуска-польскай макаранічнай маўленчай манеры.

3.8. БЕЛАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРНАЯ МОВА Ў XVIII ст.

Л. М. Шахун

Беларуская мова ў інтэрмедыях да драматычных твораў XVII–XVIII стст.*

<...> Беларускія інтэрмедыі XVII–XVIII стст. у пераважнай сваёй большасці напісаны лацінкай, дакладней, той графічнай сістэмай, якая выкарыстоўвалася ў тагачаснай польскай мове (выключэнне тут складаюць інтэрмедыі Смаленскай семінарыі, інтэрмедыі да драм Мітрафана Даўгалеўскага (1736–1737 гг.) і да трагікаеды Георгія Каніскага аб уваскрашэнні мёртвых (1747 г.), дзе «Літвін» гаворыць на беларускай мове, інтэрмедыя на нараджэнне Хрыстова са зборніка 1771–1776 гг., дастаўленага В. Н. Перэтку Д. М. Шчарбакоўскім і некаторыя іншыя). Старажытныя ж пісьмовыя помнікі аж да XVIII ст. звычайна пісаліся кірылаўскімі літарамі – найбольш прыстасаванай да славянскіх моў графікай. Прымененая ў беларускіх інтэрмедыях XVII–XVIII стст. новая графічная сістэма, заснаваная на лацінскім алфавіце, аказалася не такой удалай да перадачы на пісьме гукавых асаблівасцей беларускай мовы ў параўнанні з кірылаўскім пісьмом. Патрабаваліся асобныя надрадковыя значкі ў дадатак да лацінскіх літар, каб абазначыць, напрыклад, мяккасць зычных, гук *ж*, мяккасць галосных, шыпячыя *ч*, *ш* прыйшлося перадаваць праз спалучэнні некалькіх літар і г. д. Акрамя таго, трэба ўлічыць, што кірылаўская графіка мела даўнюю традыцыю выкарыстання ў беларускай пісьменнасці. На працягу шматвяковага існавання беларускай пісьменнасці былі выпрацаваны і замацаваны на практыцы пэўныя прыёмы перадачы беларускай мовы кірылаўскімі літарамі, а разам з гэтым склаўся і адпаведны правапіс. Такой традыцыі не мела новая графічная сістэма. А ўсё гэта прыводзіла да таго, што ў частых выпадках у інтэрмедыях непаслядоўна перадаваліся асобныя фанетычныя і граматычныя рысы беларускай мовы, напрыклад, адсутнічае часам надрадковы значок над мяккім зычным (*pamic*, *choc*) і *z*, калі неабходна было перадаць гук *ж* (*zart* замест *žart*), што прыводзіла да змяшэння гэтага гуку з гукам *z*; ужы-

* Тэкст прыводзіцца па выданні: Шахун Л. М. Карані роднай мовы. Выбраныя працы па гісторыі беларускай мовы. Мінск, 2001. С. 147–154.

ваюцца розныя лацінскія літары для абазначэння аднаго і таго ж гуку (*hladzi – zanimachła*); змешваюцца знакі, якімі перадаваліся гукі *i, y, ы* (*adzin, adzyn, uskać, byu, boley, mieucusu*) і г. д. Таму асобныя напісанні ў інтэрмедых неабходна разглядаць не як адлюстраванне якіх-небудзь своеасабліваасцей жывой гаворкі, а як недакладнасць графічнай сістэмы і правапісу, заснаваных на лацінцы, у прымяненні да беларускай мовы.

Аднак тая акалічнасць, што беларускія інтэрмеды XVII–XVIII стст. пісаліся пераважна лацінкай, мае і свае дадатныя бакі. Справа тут у наступным. Прымяняемыя ў старажытнай беларускай пісьменнасці кірылаўская графіка і традыцыйны правапіс, паходжанне якіх ідзе яшчэ ад часоў агульнарускага адзінства, захоўвалі ў сваіх правілах многа штучнага, архаічнага, такога, што ўжо не было ўласціва жывому вымаўленню, а прадаўжала ўжывацца на пісьме ад больш ранніх перыядаў у яго развіцці. Старажытны беларускі правапіс, па сутнасці, быў этымалагічна-традыцыйным, і многія жывыя моўныя з’явы паслядоўна не адлюстроўваў. Таму хаця ў старажытныя пісьмовыя помнікі ўжо з часоў фарміравання мовы беларускай народнасці ўсё больш і больш пранікалі жывыя моўныя рысы, тут, дзякуючы графіцы і правапісу, нават у пазнейшую пару, надзвычай шырока адлюстроўваліся традыцыйныя напісанні. Гэтым, напрыклад, у частых выпадках можна патлумачыць напісанні з *ѣ* і *ь*, якія нярэдка сустракаюцца ў пазнейшых беларускіх помніках, параўнаўчую рэдкасць слядоў адлюстравання такіх характэрных рыс беларускай мовы, як аканне, дзеканне і цеканне, пераход *л* у *ў* у дзеяслоўных формах прошлага часу і інш. Асабліва паслядоўна вытрымліваецца традыцыйны правапіс у друкаваных помніках, якія карэктыраваліся адукаванымі кніжнікамі.

...У мове інтэрмедый адсутнічаюць якія-небудзь прыметныя сляды ўплыву кніжнасці; тут не сустракаюцца царкоўнаславянізмы або іншыя архаічныя моўныя рысы, характэрныя для старажытнай беларускай пісьменнасці, і надзвычай шырока адлюстроўваюцца жывыя моўныя з’явы.

...Лексіка і фразеалогія інтэрмедый і іншых беларускіх тэкстаў у драматычных творах XVII–XVIII стст. у асноўным складаецца з тых пластоў, якія выкарыстоўваюцца ў бытавой гаворцы беларускага селяніна.

Прыклады: *praca, żart, paradak, klopat, siermaha, licha, harelka, chata, złodziej, skula, kwarta, garac, kawalak, chleb...* і інш. – у «Камедыі» К. Марашэўскага;

susied, trasca, wantroby, rada, ziolki, laznia... і інш. – у п’есе Цацэрскага;

навіны, гаворка (у сэнсе мова), *маністы, катъ, дурань, праждаліся...* і інш. – у Смаленскіх інтэрмедых і г. д.

<...> Сярод гэтай агульнаўжывальнай народнай лексікі параўнаўча вельмі рэдка сустракаюцца вузкаясцовыя словы (напрыклад, у Смаленскіх інтэрмедых: *карычок* у значэнні пасудзіны, *сачні*, г. зн. бліны, *кавярзень*, г. зн. лапаць, *берайсцень* – тут, магчыма, у сэнсе «гаршок, аплечыны бяроствай»: *берайсцень мязгі... людзіом узычю, мязга* – сушаная кара, якую таўклі і падмешвалі да мукі, і некаторыя іншыя).

Фанетычны бок мовы інтэрмедый таксама характарызуецца жывымі асаблівасцямі. У помніках адлюстраваліся ўсе характэрнейшыя рысы фанетычнай сістэмы беларускай мовы: аканне, дзеканне і цеканне, зацвярдзенне *р*, этымалагічнага *ц* і шыпячых, зацвярдзенне губных на канцы слова і перад *ј*, супадзенне старажытнага *е* з гукамі *е*, захаванне галосных *о*, *е* пад націскам перад складам з знікшым рэдуцыраваным галосным *ь* або *ь*, захаванне гукаў *ы*, *і* пад націскам перад старажытнымі *ј* і *и*, падваенне мяккіх зычных паміж галоснымі ў выніку асіміляцыі *ј* папярэдняму зычнаму, пераход *в* і *л* у *ў* (нескладовае) у закрытых складах, прыстаўныя галосныя і зычныя, афрыката *дж*, злучэнні *ры*, *лы* ў адпаведных выпадках на месцы старажытных злучэнняў *рѣ*, *рѣ*, *лѣ* паміж зычнымі і г. д.

...Поруч з агульнанароднай беларускай фанетычнай рысай ужываецца такая з’ява, якую ні ў якім разе нельга лічыць характэрнай для тагачаснага беларускага вымаўлення або якую неабходна разглядаць як дыялектызм. У прыватнасці, у Смаленскіх інтэрмедых разам з моцным недысімілятыўным аканнем (*маладыхъ, павалівся, земляныя...*) сустракаюцца выпадкі яго адсутнасці (напрыклад, *помолился, поклоны, челом, обчипався*), а часцей – дысімілятыўнага акання (*кыли, привизався...*). Апошнія прыклады з’яўляюцца тыповай дыялектнай рысай паўночнаўсходніх беларускіх гаворак, адлюстраванай у творах, напісаных на Смаленшчыне. Да дыялектных рыс можна аднесці і мяккае *р* этымалагічнае ў тых жа інтэрмедых: *брызгаць, придзись, пиряпѣчу...*

Марфалагічныя рысы помнікаў, як правіла, супадаюць з асаблівасцямі агульнанароднай беларускай мовы. Гэта асабліва датычыцца склонавых форм назоўнікаў і прыметнікаў, дзе адхіленні ад агульнанароднай нормы вельмі рэдкія. <...>

<...> Сінтаксіс інтэрмедый вызначаецца асаблівасцямі, уласцівымі ладу непасрэднай жывой гутаркі: як правіла, простыя... сказы з характэрнымі для дыялагічнай мовы канструкцыямі, разнастайнасцю інтанацый, шырокім ужываннем зваротка...

Звяртае на сябе ўвагу адсутнасць колькі-небудзь значнага іншамоўнага ўплыву на мову інтэрмедый. У помніку толькі зрэдку сустракаюцца словы і формы, характэрныя для сучаснай рускай мовы, якія часцей за ўсё падаюцца паводле жывога беларускага вымаўлення: *zenszczyna, jeszczo, niet, dziełać, idzia, граза, избa, благадарны* і інш. (пераважна ў Смаленскіх інтэрмедыях). <...>

Амаль не прыкметна ўздзеянне ўкраінскай мовы на мову беларускіх інтэрмедый XVII–XVIII стст., хаця ў іншых пісьмовых помніках XVII ст. сляды яго выяўляюцца не рэдка. <...>

І што асабліва трэба падкрэсліць – у помніках, дзе беларускія тэксты пераплятаюцца з тэкстамі, напісанымі на польскай мове, не дапускаецца ніякага змяшэння беларускай мовы з польскай. У беларускія тэксты элементы польскай мовы амаль не пранікаюць (выключэнне складаюць толькі асобныя словы, напрыклад, *fraszki* – жарты, *zaharki* – гадзіннікі...). Пісьменнікі, пераважная большасць якіх была самым цесным чынам звязана з польскай культурай, строга адрознівалі беларускую мову ад польскай. <...>

Такім чынам, уся сістэма моўных асаблівасцей беларускіх інтэрмедый XVII–XVIII стст. надзвычай блізкая да сістэмы сучаснай беларускай мовы. Аналіз мовы гэтых помнікаў паказвае, што к канцу XVIII ст. жывая гаворка беларускага народа набыла той воблік, які ў асноўным захаваўся аж да нашых дзён.

4. НОВЫ ПЕРЫЯД У ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

4.1. УМОВЫ СТАНАЎЛЕННЯ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ НОВАГА ПЕРЫЯДУ

А. І. Жураўскі, І. І. Крамко

Характар знешніх узаемаадносін беларускай літаратурнай мовы з іншымі славянскімі мовамі ў пачатковы перыяд яе фарміравання* *(Заканчэнне)*

...Перыяд станаўлення новай беларускай літаратурнай мовы аказаўся вельмі працяглым, храналагічна ён ахоплівае эпоху больш чым у сто гадоў, ад канца XVIII да пачатку XX ст. У гэтых адносінах гісторыя новай беларускай літаратурнай мовы істотна адрозніваецца ад гісторыі некаторых іншых славянскіх літаратурных моў, якія склаліся за больш кароткі час.

У сувязі з гэтым паўстае пытанне: чым растлумачыць такую зама-руджанасць працэсу складвання беларускай літаратурнай мовы?

Адказ на гэта пытанне трэба шукаць у тагачасных палітычных і культурных умовах жыцця беларускага народа. Для новай беларускай літаратурнай мовы найбольш неспрыяльным аказаўся той факт, што беларускі народ не меў дзяржаўнай самастойнасці і на працягу доўгага часу знаходзіўся ў палітычнай і культурнай залежнасці ад дзвюх моцных суседніх дзяржаў – Польшчы і Расіі. Мовы гэтых дзяржаў былі пануючымі на Беларусі, яны абмяжоўвалі магчымасці для пранікнення беларускай мовы ў важнейшыя галіны дзяржаўнага і культурнага жыцця. У папярэдні перыяд ролю літаратурнай мовы на Беларусі выконвалі польская і лацінская мовы. Пасля далучэння Усходняй Беларусі да Расіі гэта частка краю пачала хутка збліжацца з Расіяй. Імператрыца Кацярына II з самага пачатку імкнулася русіфікаваць край шляхам пасялення на занятай

* Тэкст прыводзіцца па выданні: *Жураўскі А. І., Крамко І. І.* Характар знешніх узаемаадносін беларускай літаратурнай мовы з іншымі славянскімі мовамі ў пачатковы перыяд яе фарміравання. Мінск, 1973. (Даклады VII Міжнароднага з'езда славістаў.)

тэрыторыі вялікай колькасці рускіх сем'яў з падараваннем ім маёнткаў, што безумоўна садзейнічала і пранікненню рускай мовы.

Аднак пазней, пасля таго як уся тэрыторыя Беларусі была ўз'яднана з Расіяй, такія спецыяльныя меры па русіфікацыі некалькі аслаблі, і гэта мела вынікам узмацненне польскага элемента. Польская мова паранейшаму застаецца мовай навучання, канцылярый і судовых устаноў. <...> У перыяд дзейнасці Віленскага ўніверсітэта паланізацыя Беларусі дасягае найвялікшай ступені¹. Тут разгарнулася актыўная навуковая, літаратурная і асветніцкая дзейнасць, пачалі выдавацца шматлікія часопісы, якія змяшчалі артыкулы з галіны літаратуры, гісторыі, палітыкі, эканомікі і дакладных навук.

Толькі ў пачатку 30-х гадоў XIX ст. больш актыўна пачала праяўляцца тэндэнцыя да пашырэння на Беларусі рускай мовы, і з гэтага часу Беларусь становіцца арэнай жорсткай палітычнай, ідэалагічнай і рэлігійнай барацьбы паміж царскім самадзяржаўем і польскай ідэалагічнай арыентацыяй. Барацьбу за лёс беларускага народа фактычна вялі два суседнія вялікія народы, у прамой залежнасці ад гэтай барацьбы аказваўся і далейшы лёс беларускай мовы.

<...> Прыхільнікам больш рашучых пераўтварэнняў... выступіў магільёўскі генерал-губернатар М. Мураўёў, які займаў гэту пасаду ў 1828–1831 гг. <...> Мураўёў лічыў неабходным... неадкладнае правядзенне рада спецыяльных мер, якія цяпер яшчэ можна ажыццявіць без асаблівых цяжкасцей, бо пазней, па меры росту адукаванасці насельніцтва, ажыццяўленне такіх мер можа быць звязана з некаторымі перашкодамі.

<...> Па рэкамендацыі М. Мураўёва законам ад 1 студзеня 1831 г. у судаходства і адміністрацыйнае кіраванне на Беларусі была ўведзена руская мова. Паўстанне 1831 г. мела вынікам жорсткія рэпрэсіі і масавую эміграцыю мясцовых культурных дзеячаў у заходнееўрапейскія краіны, і гэта значна аслабіла і паралізавала і беларускія нацыянальныя культурныя сілы. Моцным ударам для культурнага жыцця Беларусі з'явілася закрыццё ўказаў ад 1 мая 1832 г. Віленскага ўніверсітэта, які амаль ва ўсім сваім саставе прыняў удзел у паўстанні 1830–1831 гг.

У 30-я гады XIX ст. праводзілася актыўная агітацыйная работа па ліквідацыі ўніяцкай царквы і далучэнню яе да праваслаўнай, што і было ажыццёўлена 25 сакавіка 1839 г. У наступным, 1840 г. быў адменены і Літоўскі статут. Такім чынам, менш чым за дзесяцігоддзе былі ажыццёўлены ўсе важнейшыя з тых мерапрыемстваў, якія прапаноўваліся адказны-

¹ Wasilewski L. Litwa i Białoruś. S. 70.

мі прадстаўнікамі рускай адміністрацыі як неабходныя для паслаблення польскага культурнага ўплыву на Беларусь і для садзейнічання збліжэнню краю з Расіяй у культурных і рэлігійных адносінах.

Аднак усе гэтыя мерапрыемствы насілі ў большасці прэвентыўны характар і непасрэдна не закраналі праблем станаўлення новай беларускай літаратурнай мовы. Ускосна ж многія з іх мелі адмоўны ўплыў на развіццё беларускай літаратурнай мовы, бо яны практычна распаўсюджваліся і на беларускіх літаратурных дзеячаў польскай арыентацыі.

Новая хваля абмежаванняў супроць польскага культурнага ўплыву распачалася ў канцы 50-х гадоў XIX ст. У цыркулярнай прапанове намесніка міністра народнай адукацыі ад 30 мая 1859 г. адзначалася, што галоўнае ўпраўленне цэнзуры вырашыла забараніць друкаванне кніг з прымяненнем польскага алфавіта да рускай мовы, а таксама паставіць правілам, каб творы на маларасійскай гаворцы, разлічаныя для распаўсюджвання сярод простага народа, друкаваліся не інакш, як рускімі літарамі, і каб падобныя народныя кнігі, надрукаваныя за граніцай польскім шрыфтам, не дапускаліся да ўвозу ў Расію¹. На падставе гэтай пастановы і было забаронена ў 1859 г. друкаванне перакладу В. Дуніна-Марцінкевіча «Пана Тадэвуша» А. Міцкевіча.

Асабліва жорсткія меры супроць польскага нацыянальнага руху былі ўстаноўлены «Часовымі правіламі па цэнзуры», зацверджанымі царскім урадам 12 мая 1862 г. У асобным раздзеле гэтых правіл аб артыкулах і творах пра Заходнія губерні адзначалася, што ў сувязі з тагачаснымі намаганнямі польскай прапаганды да распаўсюджвання польскага нацыянальнага ўплыву на менш адукаваныя слаі насельніцтва Заходняга краю і да прабуджэння ў ім варажасці супроць урада цэнзура павінна з асаблівай увагай разглядаць творы і артыкулы, у якіх развіваецца такі ўплыў, і сачыць як за сутнасцю іх, так і за знешняй формай. Гэтым прадпісаннем цэнзура абавязвалася не дазваляць да друку артыкулаў, у якіх даказваецца неабходнасць устанаўлення незалежнасці і самабытнасці Польшчы, і не дазваляць прымянення польскага алфавіта да рускай мовы або друкаваць рускія ці ўкраінскія артыкулы і творы лацінска-польскімі літарамі.

У гэты час былі зроблены новыя крокі па шляху русіфікацыі краю. Тагачасны папярочыцель Віленскай вучэбнай акругі А. Шырынскі-Шыхматаў у пісьме міністру народнай асветы Я. Пуцяціну ад 2 верасня 1861 г.

¹ Сборник постановлений и распоряжений по цензуре с 1720 по 1862 г. СПб., 1862. С. 445.

прапаноўваў на пасады настаўнікаў нанова адкрываемых прыходскіх вучылішчаў назначыць ураджэнцаў велікарускіх губерняў, а настаўнікаў-туземцаў паступова замяняць рускімі, якія праходзяць падрыхтоўку ў Маскве, пакідаючы на месцах толькі вельмі нямногіх, самых надзейных і адукаваных.

Паўстанне 1863 г. паставіла тагачасную рускую адміністрацыю перад неабходнасцю правядзення рада радыкальных мер па забеспячэнню спакою ў Беларусі. На арэне палітычнага жыцця зноў выступіў М. Мураўёў, назначаны 1 мая 1863 г. генерал-губернатарам 6 паўночна-заходніх губерняў з надзвычайнымі паўнамоцтвамі. Жорстка расправіўшыся з паўстаннем, Мураўёў заняўся выпрацоўкай мер, накіраваных на поўнае выкараненне польскай дзейнасці ў Беларусі. Да ліку такіх мер ён адносіў замяшчэнне чыноўнікамі рускага паходжання вышэйшых службовых месц і тых асоб, што знаходзяцца ў непасрэдным сутыкненні з народамі, насаджэнне ў краі ўсімі магчымымі мерамі рускага элемента шляхам пасялення тут рускіх сялян, продажу ім канфіскаваных, секвестраваных і пратэрмінаваных па плацяжах маёнткаў і выгнання з краю ўсіх тых, хто ўдзельнічаў у паўстанні, скарачэння колькасці гімназій, прагімназій і трохкласных вучылішчаў, пакінуўшы іх толькі ў губернскіх гарадах і замяніўшы ў іх усе выкладчыцкія месцы настаўнікамі з Расіі. Мураўёў дамагаўся недапушчэння вывучэння польскай мовы ў гімназіях і іншых вышэйшых вучылішчах і забароны продажу польскіх буквароў і дапаможнікаў для выкладання на польскай мове.

...Справу па русіфікацыі краю адміністрацыйна працягваў новы генерал-губернатар К. Каўфман і ідэалагічна – новы папачыцель Віленскай вучэбнай акругі І. Карнілаў. Канчатковая мэта ажыццяўляемай імі палітыкі зводзілася да поўнага і беспаваротнага абрусення заходніх губерняў і да зліцця іх з праваслаўным рускім народам і дзяржавай. Карнілаў быў перакананы, што для Паўночна-Заходняга краю патрэбны адзіна і выключна рускія вучылішчы, руская мова, руская адукацыя. Усе грашовыя сродкі і наяўныя сілы павінны быць накіраваны толькі на гэта¹.

<...> Справе русіфікацыі краю Карнілаў падпарадкоўваў нават такія мерапрыемствы, як стварэнне Віленскай публічнай бібліятэкі. У першых жа сваіх праектах стварэння гэтай бібліятэкі, у інструкцыях для яе арганізатараў ён узмоцнена настойваў на магчыма большым зборы славяна-рускіх старадрукаваных кніг, якія выйшлі з даўніх заходнерускіх друкар-

¹ Корнилов И. Русское дело в Северо-Западном крае. СПб., 1908. С. 305–306.

няў, «каб яны, размешчаныя ў вітрынах бібліятэкі, служылі наглядным сведкам некалі былога панавання рускай асветы ў мясцовым краі і выразнымі прапаведнікамі рускіх пачаткаў і наглядна паказвалі б старшынства і сілу рускай цывілізацыі ў заходніх губернях»¹.

Асабліва жорсткія меры ў 60-х гадах прадыпрыняты былі супраць каталіцызму. Агульная палітыка накіроўвалася на абарачэнне католікаў у праваслаўных. Ураджэнцы Заходняга краю рымска-каталіцкага веравызнання звальняліся з займаемых пасадаў, яны не дапускаліся нават да іспытаў на права першапачатковага і дамашняга навучання.

<...> Прыведзены матэрыял паказвае, што на працягу ўсяго XIX ст. для Беларусі заставалася актуальным пытанне, якая мова – руская ці польская – павінна атрымаць тут пашырэнне ў якасці літаратурнай. Сама ж беларуская мова ў той час яшчэ не магла выступіць раўнапраўным канкурэнтам у гэтай барацьбе.

Інтэнсіўнаму пашырэнню рускай літаратурнай мовы на Беларусі спрыяў агульны ідэалагічны клімат таго часу. Дзяржаўнае аб’яднанне ўкраінскіх зямель з рускімі ў XVII ст. і беларускіх у XVIII мела адным з вынікаў прызнанне за рускай мовай новых задач: яна павінна была стаць мовай, агульнай для ўсёй Расіі, органам літаратуры і дзяржаўнага жыцця². Такі погляд на ролю рускай мовы асабліва папулярным стаў у 30-х гадах XIX ст. у сувязі з узнікненнем новага палітычнага кірунку, вядомага пад назвай панславізм.

<...> Надзвычай неспрыяльным фактарам для працэсу станаўлення беларускай літаратурнай мовы было тое, што беларуская мова не знайшла заслужанага прызнання ў філалагічнай навуцы таго часу.

Вядомы рускі даследчык этнаграфіі і фальклору Украіны М. Максімовіч лічыў беларускую мову самастойнай, якая па сваіх прыкметах займае прамежкавае становішча паміж рускай і ўкраінскай мовамі. Такага ж пункту погляду прытрымліваўся і М. Надзеждзін. Аднак гэты погляд не стаў папулярным у рускай навуцы сярэдзіны XIX ст. Асабліва адмоўную пазіцыю ў адносінах да беларускай мовы заняў І. Сразнеўскі, які не лічыў магчымым нават прызнаць яе асобным дыялектам рускай мовы. <...> Такі пункт погляду цалкам падзяляў і А. Патабня. Толькі ў самым канцы XIX ст. Я. Карскаму ўдалося замацаваць у навуцы перакананне,

¹ *Міловидов А. И.* Описание славяно-русских старопечатных книг Виленской публичной библиотеки (1491–1899 гг.). Вильна, 1908. С. 3–5.

² *Шахматов А.* Русский язык. Энциклопедический словарь. СПб., 1899. Т. XVIII. С. 580.

што «беларуская мова ёсць адзін з велікарускіх дыялектаў, раўназначны паўночнавялікарускаму і паўднёвавялікарускаму»¹.

<...> Неабходна адзначыць, што ў тагачаснай філалагічнай навуцы зусім іншыя адносіны былі да ўкраінскай мовы.

Большая частка вучоных прызнавалі ўкраінскую мову самастойнай, роўнай з іншымі славянскімі мовамі.

Такі неаднолькавы падыход у ацэнцы дзвюх роднасных моў меў неаднолькавае значэнне для вырашэння пытання аб праве кожнай з гэтых моў меў неаднолькавае значэнне для вырашэння пытання аб праве кожнай з гэтых моў на самастойную літаратурную апрацоўку. Пытанне аб магчымасці літаратурнага развіцця беларускай мовы ў тэарэтычным плане наогул не ставілася ў навуцы XIX ст.

<...> Веравызнанне на Беларусі, як і ў іншых славянскіх народаў, аказалася важным фактарам, які меў уплыў на характар станаўлення літаратурнай мовы. Насельніцтва Беларусі ў пачатку XIX ст. размяркоўвалася па трох рэлігійных напрамках: праваслаўе, каталіцызм і ўніяцтва, прычым найбольш проціпастаўленымі былі праваслаўе і каталіцызм, а ўніяцтва займала прамежкавае становішча паміж імі, пазней наогул растварылася ў іх.

З гэтага пункту погляду цікавым з’яўляецца факт, што першыя крокі гісторыі новай беларускай літаратурнай мовы звязваюцца з дзейнасцю прадстаўнікоў каталіцкага веравызнання.

<...> У іншым становішчы аказаліся беларусы праваслаўнага веравызнання. <...> Гэтай частцы беларусаў патрэбен быў яшчэ значны час, каб адчуць і зразумець сваю моўную і нацыянальную адметнасць.

Толькі ў самым канцы XIX ст. на арэну літаратурнай дзейнасці пачалі выходзіць прадстаўнікі беларускага праваслаўнага насельніцтва. Разыходжанне паміж праваслаўнымі і католікамі вызначалася ў тым, што яны падпарадкоўваліся розным моўным уплывам, і гэта знайшло сваё выражэнне нават у знешняй абалонцы літаратурных твораў. Беларусы – прыхільнікі рускай ідэалагічнай арыентацыі друкавалі свае творы кірыліцай рускага варыянта. Хоць адрозненне паміж гэтымі выданнямі было толькі графічнае і правапіснае, усё ж яно мела адпаведную рэакцыю сярод чытачоў. У адным з бібліяграфічных даведнікаў пачатку XX ст. выдзены лацінкай у 1907–1908 гадах творы Ф. Багушэвіча разглядаліся як кнігі на беларускай мове, тады як газета «Наша ніва» кірыліцкага варыянта аднесена да ліку выданняў на рускай мове.

¹ Карский Е. Ф. Белорусы. Введение к изучению языка и народной словесности. Вильна, 1904. С. 209–210.

<...> Прыкметную спецыфіку развіцця беларускай літаратурнай мовы XIX ст. складае яе адрыў ад навуковага вывучэння беларускай народнай мовы ў яе дыялектных формах. Гэта асабліва варта падкрэсліць, што наогул па навуковаму вывучэнню беларускай мовы на працягу XIX ст. было зроблена больш, чым па вывучэнню ўкраінскай. Для літаратурных дзеячаў XIX ст. практычна не меў значэння вялікі беларускі фанетычны, марфалагічны і лексічны матэрыял, прыведзены ў працах рускіх вучоных А. Патабні, М. Коласава, А. Сабалеўскага, А. Шахматава і іншых, якія выкарыстоўвалі яго галоўным чынам у параўнальным плане для інтэрпрэтацыі адпаведных фактаў рускай мовы. Не адыгралі сваёй ролі ў справе нармалізацыі беларускай літаратурнай мовы і спецыяльныя навуковыя працы аб беларускай мове беларускіх вучоных П. Шпілеўскага, І. Насовіча, І. Нядзёшава, Я. Карскага. Нават з’яўленне такой значнай навуковай працы, як «Словарь белорусского наречия» І. Насовіча, не адыграла якой-небудзь прыкметнай ролі ў справе ўзбагачэння і нармалізацыі слоўнікавага саставу беларускай літаратурнай мовы.

4.2. МОЎНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ПУБЛІЦЫСТЫКІ XIX ст.

С. А. Важнік

Сінтаксіс «Мужыцкай праўды» і «Пісьмаў з-пад шыбеніцы» Кастуся Каліноўскага*

<...> Першая беларуская нелегальная газета «Мужыцкая праўда», а таксама «Пісьмы з-пад шыбеніцы» – лепшыя ўзоры ўласна беларускай публіцыстыкі 60-х гадоў XIX ст., а таму менавіта гэтыя творы сталі для нас зыходнымі пры даследаванні найбольш істотных агульных сінтаксічных прымет, што пазней былі пакладзены ў аснову сінтаксічных норм беларускай літаратурнай мовы.

Мова сямі нумароў «Мужыцкай праўды», выдадзеных у 1862–1863 гг. лацінкай, і «Пісьмаў з-пад шыбеніцы» (апублікаваныя А. Гілерам у Парыжы праз тры гады пасля гібелі Каліноўскага) жывая народная. З мэтай большага ўздзеяння на сялянства, у якім Кастусь Каліноўскі

* Тэкст прыводзіцца па выданні: Працы кафедры сучаснай беларускай мовы. 2012. Вып. 11. С. 16–23.

бачыў асноўную рухаючую сілу гісторыі, аўтар «Мужыцкай праўды» звяртаецца да простага чалавека на зразумелай яму роднай мове ці, больш дакладна, на зразумелай яму народнай гаворцы.

Даследчыкі адносяць родную гаворку Каліноўскага («гаворка вакол Гродна»; «гродзенскія гаворкі», «гаворкі заходняй Гродзеншчыны») да паўднёва-заходняга дыялекту і груп яго гаворак, у якіх моцна адчуваецца і польская моўная стыхія. Н. Амелянюк, параўнаўшы мову сучасных жыхароў Мастоўлян з мовай сямі нумароў «Мужыцкай праўды» і «Пісьмаў з-пад шыбеніцы», прыйшла да высновы, што Каліноўскі быў іх аўтарам, за выключэннем сёмага нумара газеты.

<...> Будучы носьбітам гаворкі, што мяжуе з польскімі гаворкамі, Каліноўскі выкарыстоўвае ў сваіх творах і вялікую колькасць паланізмаў (фанетычных, лексічных, марфалагічных і сінтаксічных). Так, напрыклад, канструкцыі тыпу *idzie baranici swaho kraju; nie mieu hroszy; jon karystau z wolności; dzieruć z jeho nadsily; uczyć swajej mużyckej praudy; czelawiek maje halawu na toje kab dumau* гісторыкі мовы кваліфікуюць як сінтаксічныя паланізмы. Аднак, на нашу думку, не варта спяшацца называць падобныя з’явы паланізмамі. Больш карэктна ў пачатковы перыяд развіцця НБЛМ¹, якая, нагадаем, сфарміравалася на аснове народных гаворак, казаць пра агульныя беларуска-польскія або беларуска-рускія элементы ў тагачаснай беларускай мове. На ўзроўні сінтаксісу такія агульныя элементы прапануем называць ізасказэмамі.

Лагічна ўзнікае пытанне аб «моўнай асобе» Кастуся Каліноўскага. «Беларускасць» Каліноўскага не выклікае сумнення. Беларускаю мову і народную культуру Кастусь засвоіў з маленства. Яны былі для яго роднымі. Інакш у апошнія хвіліны свайго жыцця ён пісаў бы перадсмяротныя вершы і лісты не па-беларуску, а на якой-небудзь іншай мове, на што ў свой час звярнуў увагу яшчэ У. Караткевіч, «для якога самым важным у спрэчках пра Кастуся Каліноўскага быў непарушаны нічым факт: мова чалавека...»². А такіх моў, дасканалы засвоеных Каліноўскім, было яшчэ, як мінімум, дзве – польская, якую таксама ведаў, відаць, з дзяцінства, улічваючы полілінгвізм тагачаснай Беларусі, і руская, якую засвоіў ў гімназіі і ў Пецярбургскім універсітэце. Такім чынам, «вызначальным крытэрыем этнічнай самаідэнтыфікацыі аўтара» з’яўляецца мова «Пісьмаў з-пад шыбеніцы».

¹ НБЛМ – новая беларуская літаратурная мова.

² *Запрудскі І. М.* Кастусь Каліноўскі: абрысы і штудыі душы і лёсу // Па дарозе на Парнас. Атрыбуцыйныя даследаванні і пытанні рэцэпцыі беларускай літаратуры XIX стагоддзя / І. М. Запрудскі. Мінск, 2012. С. 110.

Папленнікі К. Каліноўскага, адданага «душой і сэрцам люду і бацькаўшчыне», называлі яго «адным з галоўных прыхільнікаў і папулярызатарай сепаратысцкіх літоўскіх памкненняў», які «не адзін раз выказваўся на сваёй сакавітай народнай мове, што «дурным варшаўскім мазгаўням нельга давяраць лёсы Літвы»¹. Больш за тое, «адносіны Літвы і Польшчы Каліноўскі разумеў толькі як федэратыўныя – з поўнай незалежнасцю Літвы. Зусім не прызнаваў улады Цэнтральнага камітэта, не хацеў прымаць адтуль ніякіх загадаў або распараджэнняў»². Беларускі патрыятызм (т. зв. «літоўскі сепаратызм») Каліноўскага непасрэдна звязаны з гісторыяй ВКЛ і з уплывам на фарміраванне яго светапогляду з боку старэйшага брата, які па заданні Віленскай археалагічнай камісіі займаўся зборам дакументаў на старабеларускай мове, датычных гісторыі ВКЛ, стасункаў ВКЛ і Польшчы.

Узровень макрасінтаксісу

У вызначэнні жанравай прыналежнасці «Мужыцкай праўды» ў айчынным літаратуразнаўстве пераважае «гілераўскі» падыход, згодна з якім пісьмы-ўлёткі Каліноўскага характарызуюцца як першая нелегальная газета, першае перыядычнае выданне. Аднак у навуковай літаратуры творы Каліноўскага называюць: не газетай, а цыклам адозваў, што выходзілі перыядычна, лістоўкамі (А. Луцкевіч); прамоўніцкай прозай, гутаркамі, палітычным памфлетам (Г. Кісялёў). Ёсць падставы бачыць у «Мужыцкай праўдзе» прыкметы літаратурнай містыфікацыі (на гэтую думку наводзіць і загадкавы сёмы нумар «Мужыцкай праўды», аўтарства якога да сённяшняга часу дакладна не вызначана), абумоўленай унікальнай культурна-гістарычнай сітуацыяй, у якой пачынаюць фарміравацца НБЛМ і НБЛ³.

Дарэчы, сам Каліноўскі называе сваё выданне пісьмамі: *Так з гэтага пісьма і відна: што няма чаго ждаці ад нікога, бо той толька жне, хто пасее. Так сейце ж, дзецюкі, як прыйдзе пара, поўнаю рукою – не шкадуйце працы, – каб і мужык быў чалавекам вольным, як е на цялюськам свеце. Бог нам дапаможа!!!; Так з гэтага пісьма і відна, што глум, здзерства і несправядлівасць выходзіць ад самога цара – ён-то з нас выбірае войска, ён-то з нас выдзірае грошы нібы на патрэбу народа, а ўзяў-*

¹ Каліноўскі К. За нашую вольнасць. Творы, дакументы / уклад., прадм., пераклад і камент. Г. Кісялёва. Мінск, 1999. С. 154, 163.

² Там жа. С. 161.

³ НБЛ – новая беларуская літаратура.

шыся за ўсімі гыцлямі за рукі, адно нас цяменжыць, трымае ў няволі* . Навідавоку ўсе атрыбуты ліста, але ліста не звычайнага, а фіктыўнага (В. Крычко): наяўнасць рамкі ліста – ветлівага зварота да адрасата (кожны нумар пачынаўся ветлівым зваротам *Дзецюкі*) і нязменнага подпісу *Яська-гаспадар з-пад Вільні*, пад маскай якога выступае шляхціц Вікенцій-Канстанцін Сымонавіч Каліноўскі. Як бы ні хаваўся Каліноўскі, у структуры кожнага допіса-пісьма бачная спрактыкаваная рука выпускніка юрыдычнага факультэта Пецябургскага ўніверсітэта: тэксты «Мужыцкай праўды» дакладна адпавядаюць трохкампанентнай мадэлі тэкстаў-разважанняў тэзіс – аргументы – выснова.

Узровень мікрасінтаксісу

Сінтаксіс «Мужыцкай праўды» і «Пісьмаў з-пад шыбеніцы» адрозніваецца ад сінтаксісу твораў беларускай мастацкай літаратуры адзначанага перыяду. Тут мы сустракаем пераважна складаныя сказы, дзе часта нават у межах адной канструкцыі (вельмі падобнай на перыяд або своеасаблівы сілагізм) маюць месца і складаназлуччаныя, і складаназалежныя сказы...

<...> «Мужыцкая праўда» і «Пісьмы з-пад шыбеніцы» напісаны ў лепшых традыцыях публіцыстычнага жанру. Кастусь Каліноўскі дасканалы валодаў усім арсеналам стылістычных фігур і рытарычных (прамоўніцкіх) прыёмаў.

У творах Каліноўскага сустракаем амаль усе тыпы сказаў, што і ў СБЛМ¹. Аўтар абапіраецца пры гэтым пераважна на ўласна беларускія сродкі. Так, напрыклад, ужо ў Каліноўскага выяўляецца багатая палітра ўласна беларускіх ветлівых зваротаў: акрамя тытульнай этыкемы *Дзецюкі*, маюць месца не менш знакавыя для свайго часу вакатывы *браткі, людцы, народзе, мае міленькія, мужыкі родныя, чалавеча*. Параўн.: *Но скажыце ж, браткі, хто нам лепш думае?!* (МП 7, с. 38); *Нямаш, браткі, большага шчасця на гэтым свеце, як калі чалавек у галаве мае розум і науку* (ЛШ, с. 46); *Праўда, людцы, ёсць за што падзякаваці!..* (ЛШ, с. 42); *Ты, аднак, Народзе, не дажыдайся, да з чым можаш ідзі ваяваці за свайго Бога, за сваё права, за сваю хвалу, за сваю бацькаўшчызну* (ЛШ,

* Цытаты ў артыкуле прыводзяцца кірыліцай паводле найбольш поўнага збора твораў і дакументаў Каліноўскага (*Каліноўскі К.* За нашу вольнасць. Творы, дакументы), што да сённяшняга часу лічыцца найбольш аўтарытэтай крыніцай у каліноўсказнаўстве.

¹ СБЛМ – сучасная беларуская літаратурная мова.

с. 45); *Горка пакінуць зямельку радную і цябе, **дарагі мой народзе*** (ЛШ, с. 46); ...но скажэце, **мае міленькія**, чы есць паміж намі хто-лень, каб не аплаківаў яшчэ альбо свайго сына, альбо свайго брата... (МП 5, с. 33); **Браты мае, мужыкі родныя** (ЛШ, с. 46); ...а ты, **чалавеча**, як перачытаеш альбо пачуеш гэту праўду, згавары пацеры, каб Бог вшэхлоцны дапамог людзям (МП 6, с. 36).

Ёсць у тэкстах «Мужыцкай праўды» і лексема **грамада**, якая ў пазнейшых нацыянальна-прэцэдэнтных тэкстах беларускай культуры стане ўжывацца ў функцыі ветлівага звароту. Параўн.: ...а **ахотнікаў** не будзе, так **грамада прысудзіць, каму йсці ў некруты** (МП 7, с. 38).

Сярод спецыфічных сінтаксічных з’яў, што вылучаюцца на фоне СБЛМ, адзначым:

1. Адметныя выпадкі лексічнай спалучальнасці тыпу *вызнаваць веру, гаварыць пацеры, гаварыць цэлю праўду, скрывіць праўду, хадзіць паничыну, заводзіць школы, дастаць вольнасць ды інш.* Параўн.: ...і **калі** **вызнае** тую веру, якую **вызнавалі** яго бацькі, дзяды, прадзеда... (МП 3, с. 31); ...а ты, **чалавеча**, як **перачытаеш** альбо **пачуеш** гэту праўду, **згавары пацеры, каб Бог вшэхлоцны дапамог людзям** (МП 6, с. 36); **Мы, мужыкі, браты вашыя, мы вам будзем гаварыць цэлю праўду, толька слухайце нас!** (МП 1, с. 27); **І тут нас цар падманывае, скрывіць хоча праўду, штоб нас саўсім пагубіць** (МП 7, с. 38); **Трудна сказаць, як доўга мы бы паничызну хадзілі, каб не паўстанне польскае** (ЛШ, с. 42); ...**дзе жылі палякі, літоўцы і беларусы, заводзіць маскоўскія школы, а ў гэтых школах учаць па-маскоўску...** (ЛШ, с. 43); **А для таго, дзецюкі, каб ніхто вас не мог ашукаці, цяпер ужэ талкуйце паміж сабою, якой вам вольнасці патрэба і якім адно спосабам мужык яе дастаць можа** (МП 3, с. 31).

2. Адрозныя мадэлі дзеяслоўнага кіравання, якія сёння варта разглядаць як выпадкі сінтаксічных архаізмаў. Параўн.: **учыць + N_{gen}**: *Няхай пазнаюць, што мы можам не толькі карміць сваім хлебам, но яшчэ і ўчыць сваеі мужыцкай праўды* (МП 1, с. 27); **спадзяваціся + ад N_{gen}**: *Ад маскаля і паноў няма чаго спадзяваціся, бо яны не вольнасці, а глуму і здерства нашага хочучы* (МП 1, с. 28); ...**чы можна ад яго спадзяваціся чаго-лень для нас альбо для дзяцей нашых?** (МП 3, с. 30); **бараніць + N_{gen}**: *Мужык, пакуль здужае трымаці касу і сакеру, бараніць свайго патрапіць і ў нікога ласкі прасіць не будзе* (МП 1, с. 28); *ідзе бараніці свайго краю тагды толькі, калі які непрыяцель надыдзе* (МП 3, с. 31); **належыць + да N_{gen}**: ...**бо гэта зямля да нас належыць...** (МП 2, с. 29); **даваць + да N_{gen}**: *Для таго чытайце з увагаю, а як перачытаеце, давайце да другой вёскі...*

(МП 3, с. 30); карыстаць + з N_{gen} : *Сягодня ўсе ўжэ паразумнелі, усе ўжэ мужыкі талкуюць, што Бог стварыў чалавека, каб ён карыставаў з вольнасці справядлівай...* (МП 3, с. 30); талкаваць + паміж N_{instr} : *А для таго, дзецюкі, каб ніхто вас не мог ашукаці, цяпер ужэ талкуйце паміж сабою, якой вам вольнасці патрэба...* (МП3, с. 31); глядзець + N_{gen} : *І як добры слуга глядзіць худобы гаспадарскай і слухае свайго гаспадара...* (МП 4, с. 32); слухаць + N_{gen} : *...добры ронд глядзець павінен шчасця людзей, слухаць народу і рабіці так, як народаві лепей* (МП 4, с. 32); дабіцца + да N_{gen} : *...мала таго, што ніколі не можаш дабіцца да куска хлеба, а ўсё, што заробіш, аздаці мусіш чорт ведае каму...* (МП 5, с. 33); заслужыць + на N_{acc} : *...каб знаў закон Божы, знаў свайго Бога, знаў сваю веру і заслужыў на шчасце нябеснае* (VG6, с. 35); шукаці + N_{gen} : *І гдзе ж тут шукаці праўды?* (МП 4, с. 33); адабраць + ад N_{gen} : *...як гэты антыхрыст, адабраў ад нас нашу справядлівую – уніяцкую веру і пагубіў нас перад Богам на векі* (МП 6, с. 36); ісці + да N_{gen} : *...і хто хоча, мае права хрысціць дзяцей па-уніяцкі да да уніяцкіх ксяндзоў ісці да споведзі* (МП 7, с. 38); глуміцца + над N_{instr} : *...пакасаваў маскаль усе сходкі людзей выбарных...* *пазволіў кожнаму дужшаму глуміцца над бедным як толька хоча...* (ЛШ, с. 41); збыткаваць + над N_{instr} : *...адзін марнуе да і над людзьмі збыткуе, а другі, бедны, панишчыну служыць альбо аброкі ў казну плаціць* (МП 2, с. 28); дазнаць + N_{gen} : *Хто хоча дазнаць праўдзівага смаку, няхай сам пажыве пад рондам маскоўскім* (ЛШ, с. 43).

3. Ужыванне давальнага карысці/шкоды ў мадэлях дзеясловаў фізічнай і інтэлектуальнай дзейнасці: *...і каб слёзы мужыцкія не трапілі перад трон праўдзівага Бога, забралі нам і духоўну нашу пацеху – нашу веру уніяцкую* (ЛШ, с. 42); *Таго, хто нам добра думае, мы выганяем, таму, хто нам ліха робіць, мы памагаем...* (МП 5, с. 34); *...усі ў адзін голас дурылі нас, што цар нам шчыра думае да дасць волю...* (МП 7, с. 37); *А будзе ў нас вольнасць, якой не было нашым дзядам да бацькам* (МП 7, с. 39).

4. Негацыя з родным склонам, што пазней было замацавана ў «Беларускай граматыцы для школ» Б. Тарашкевіча і скасавана пасля рэформы 1933 г.: *Для таго, каб была справядлівасць і праўда на свеце, а злыя людзі не збыткавалі і крыўды другім не рабілі, е ронд, што бярэ падаткі, робіць школы, наўчае кажнага, каб жыў па праўдзе, становіць суд...* (МП 4, с. 32).

5. Параўнальныя звароты з прыназоўнікам ад або без прыназоўніка: *Могучь яшчэ напісаці і другі маніфэст, яшчэ большы ад гэтага, но і з гэтага другога маніфэсту нічога добрага, як і з першага, не будзе*

(МП 1, с. 28); *Маем мы, браткі, горшую яшчэ ад той саранчы* (ЛШ, с. 42). Параўн. з канструкцыяй: *...жыццё нашае горша сабачага* (МП 5, с. 33).

6. Выражэнне часавага значэння ‘на працягу’, а таксама часавыя сінтаксемы за N_{gen} і па N_{instr}: *Праўда, абяшчалі то калісь даць нам вольнасць, но як нам здаецца на наш мужыцкі розум, што хочучь ашукаці, бо калі праз іэшць лет нічога не зрабілі, то чэраз рок пэўне не зробіць* (МП 1, с. 28); *і не падумалі, скуль яно на нас навязалася, чы гэтак было за нашых дзядоў і прадзедаў і чы гэтак мусіць быці?* (МП 5, с. 34); *Помняць яшчэ нашыя дзяды, паказываюць яны, што за іх часоў мужыкі рэкрута і не зналі* (МП 5, с. 34); *Зараз па вайне з пранцузам пад Севастопалем пачалі меж намі слухі хадзіці, што маюць мужыкам даць вольнасць* (ЛШ, с. 42).

7. Выражэнне лакатыва праз карэляцыйную пару там – гдзе і сінтаксему гдзесь: *А пакуль яшчэ пара, трэба нашым хлопцам спяшыць з віламі да з косамі там, гдзе дабіваюцца волі да праўды...* (МП 7, с. 39); *Ронд польскі, правіўшы намі, не браў з нас рэкрута, не адрываў народу ад дзяцей, ад бацькоў да і ад зямлі роднай і не гнаў гдзесь у канец света...* (ЛШ, с. 40).

8. «Мужчынска-персанальная» разнавіднасць транзітыўнай мадэлі, у межах якой вінавальны склон немужчынска-асабовых персанальных назоўнікаў, што абазначаюць жанчын, дзяцей і жывёл, супадае не з родным склонам, як у сучаснай беларускай мове, а з назоўным склонам: *Тут сказаці трэба, што маскаль, дабрадзеі мужыцкі... аблажыў падаткамі і мужыцкую зямлю, і мужыцкія хаты, і мужыцкую душу, і мужыцкія дзеці, і мужыцкую скаціну, жывых і ўмёршых* (ЛШ, с. 41–42).

9. Ужыванне мадалных канструкцый з дзеясловам мець ‘павінен’: *...за гэту зямлю ніхто не мае адрабляць паничызны...* *Зараз па вайне з пранцузам пад Севастопалем пачалі меж намі слухі хадзіці, што маюць мужыкам даць вольнасць* (ЛШ, с. 42).

10. Ужыванне неўласцівых СБЛМ злучнікаў у складаных сказах штоб, но, а ‘і’: *І тут нас цар падманывае, скрываець хоча праўду, штоб нас саўсім пагубіць. Слова наша простае, но зато шчырае...* (ЛШ, с. 40); *...высказаўся ён за вольнасць нашу, но маскаль то перашкодзіў і завёў свае ронды* (ЛШ, с. 41); *...пакасаваў маскаль усе сходкі людзей выбарных, усе школы нашы, а так, абабраўшы з сумлення да і з розуму, а завёўшы ў нас свой парадак маскоўскі, пазволіў кожнаму дужшаму глуміцца над бедным як толька хоча...* (ЛШ, с. 41).

11. Ужыванне канструкцый з выдзяляльна-абмежавальнай часціцай адно ў значэнні ‘толькі, выключна’, распаўсюджанай у гутарко-

вай мове паўднёва-заходняй часткі Беларусі¹: *Дапокуль яна ў нас будзе, у нас нічога не будзе, не будзе праўды, багацтва і ніякай навукі, – адно намі, як скацінай, варочаць будуць не для дабра, но на пагібель нашу* (ЛШ, с. 46); *...ніколі па-людску нічога не робіць, адно людзей абманьвае, а перад кнотом царскім гнецца, як астатні валацуга* (ЛШ, с. 43).

Разгледжаныя вышэй сінтаксічныя архаізмы, або раней актыўна ўжывальныя канструкцыі (мадэлі), у працэсе развіцця літаратурнай мовы ў асноўным былі выцеснены з ужытку іншымі канструкцыямі (мадэлямі), але, тым не менш, захаваліся ў прээдэнтных тэкстах і, нягледзячы на ўстарэлы характар, працягваюць мець нацыянальную своеасаблівасць, а таму маюць усе падставы адносіцца да ядра нацыянальна-маркіраваных ідыяматычных сродкаў мовы.

Такім чынам, публіцыстычная літаратура другой паловы XIX ст. адыграла істотную ролю ў станаўленні сінтаксічных норм беларускай літаратурнай мовы, а таксама ў выпрацоўцы асноўных рыс публіцыстычнага стылю БЛМ².

4.3. РОЛЯ БЕЛАРУСКІХ ПІСЬМЕННІКАЎ У СТАНАЎЛЕННІ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ НОВАГА ПЕРЫЯДУ

І. І. Бубновіч

Роля Янкі Купалы ў станаўленні, развіцці і нармаванні беларускай літаратурнай мовы *

<...> Беларускія даследчыкі па-рознаму ацэньваюць уклад Янкі Купалы ў развіццё беларускай літаратурнай мовы. Адны, як, напрыклад, П. В. Садоўскі, называюць Янку Купалу разам з Якубам Коласам стваральнікамі новай беларускай літаратурнай мовы³, другія, як Л. М. Шакун,

¹ *Блінава Э.* З назіранняў над мовай і стылем газеты «Мужыцкая праўда» // Лінгвістычны зборнік / Мін. дзярж. пед. ін-т імя А. М. Горкага. Мінск, 1965. С. 279.

² БЛМ – беларуская літаратурная мова.

* Тэкст прыводзіцца па выданні: Рэспубліканскія Купалаўскія чытанні : зб. навук. пр. / рэд. савет: І. В. Жук [і інш.]. Гродна, 2013. С. 144–149.

³ *Садоўскі П. В.* Мова Янкі Купалы // Янка Купала : энцыкл. давед. / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск, 1986. С. 404.

лічаць, што «няма падстаў прыпісваць усе заслугі ў стварэнні літаратурнай мовы адной-дзвюм асобам, якімі б выключнымі здольнасцямі яны не валодалі, які б прыкметны след у гісторыі нацыянальнай культуры яны не пакінулі»¹. Думаецца, можна пагадзіцца з Л. М. Шакуном, бо літаратурная мова фармуецца не адно дзесяцігоддзе, а яе падмурак закладваецца народнымі гаворкамі на працягу стагоддзяў, таму можна гаварыць пра ролю пэўных асобаў у развіцці і ўдасканаленні нормаў беларускай літаратурнай мовы, а не ў стварэнні літаратурнай мовы, бо на фармаванне любой мовы ўплываюць шматлікія інтралінгвістычныя і экстралінгвістычныя фактары. Тым не менш, у перыяд выпрацоўкі і замацавання нормаў літаратурнай мовы павялічваецца ўплыў пісьменнікаў, дзеячаў культуры і асветы, а гэты час для беларускай мовы прыпадае на XIX – пачатак XX ст. Многія асаблівасці беларускай мовы былі адлюстраваны ў мастацкіх і публіцыстычных тэкстах XIX ст., вызначыліся тэндэнцыі да перадачы фанетычных рысаў, пэўных марфалагічных, лексічных адметнасцяў, але агульнапрынятых і абавязковых нормаў выпрацавана не было.

Па гэтай прычыне пісьменнікі XX ст. пры напісанні і выданні сваіх твораў павінны былі, арыентуючыся на сваю родную гаворку, улічваць працу папярэднікаў, самастойна выпрацоўваць нормы літаратурнай мовы. Таму важнае значэнне ў гэты перыяд адыгрываюць моўнае чуццё, моўны густ аўтараў, уменне заўважыць найбольш тыповыя, зразумелыя ўсім беларусам рысы, і адлюстраваць іх у творах. У гэты час узрастае роля асобы, здольнай даць узор правільнага выкарыстання мовы, на які будуць арыентавацца іншыя, і такімі аўтарытэтамі ў беларускай культуры сталі Янка Купала і Якуб Колас. «Сама яго (Янкі Купалы) моватворчасць успрымалася сучаснікамі як нарматыўная, з’яўлялася прыкладам паслядоўнай перадачы асаблівасцей жывой беларускай гаворкі на пісьме, правільнага, дакладнага ўжывання слоў і зваротаў, граматычных форм і канструкцый», – піша Л. М. Шакун².

Улічваючы індыўідуальныя асаблівасці творчага і жыццёвага шляху, пры аналізе мовазнаўчай дзейнасці кожнага беларускага пісьменніка патрэбна, на наш погляд, разглядаць:

1) напісанне артыкулаў па праблемах нармавання беларускай літаратурнай мовы, яе развіцця, становішча мовы ў грамадстве, артыкулаў, у якіх прасочваюцца погляды на ролю мовы ў жыцці чалавека;

¹ Шакун Л. М. Роля Янкі Купалы ў развіцці беларускай літаратурнай мовы // Вес. АН БССР. Сер. грамад. навук. 1982. С. 28.

² Там жа. С. 32–33.

2) уплыў пісьменніка на станаўленне літаратурнай мовы, на фарманне грамадскай думкі, на адносіны да беларускай мовы ў грамадстве;

3) актыўны і плённы ўдзел у развіцці літаратурнай мовы пісьменніцкай працай;

4) дапамогу маладым пісьменнікам у авалоданні пісьменніцкім майстэрствам;

5) працу па стварэнні нарматыўных слоўнікаў, рэдагаванне артыкулаў часопісаў і газет, удзел у абмеркаванні шляхоў развіцця мовы (праца ў Правапіснай камісіі, удзел у Акадэмічнай канферэнцыі 1926 г. і інш.).

Янка Купала прыняў самы актыўны ўдзел у адраджэнні беларускай культуры, літаратуры, мовы, прапагандзе беларускай мовы, у пашырэнні беларускай мовы ў грамадстве, у павышэнні яе аўтарытэту. Нямала зроблена ім для нармавання беларускай літаратурнай мовы, выпрацоўкі і замацавання графіка-правапісных, лексічных, фанетычных, марфалагічных, стылістычных і арфаэпічных нормаў.

<...> Янка Купала не пакінуў пасля сябе артыкулаў па праблемах нармавання беларускай літаратурнай мовы, але асэнсаванню яе ролі ў жыцці грамадства, у станаўленні асобы прысвечаны палымяны артыкул «Ці маем мы права выракацца роднай мовы?», у якім мову называе «душою душы». Роднай мове, нацыянальнай культуры прысвечаны таксама шматлікія вершы Янкі Купалы: «Роднае слова», «Ворагам беларушчыны», «Маладая Беларусь» і інш., артыкулы «Чаму плача песня наша?», «Вера і нацыянальнасць».

<...> Цудоўна разумее Янка Купала значэнне школьнай адукацыі на роднай мове, набажэнства па-беларуску, заклікае ўсіх беларусаў «цвёрда дзяржацца роднай мовы сваёй і стаяць за яе правы ў школе і ў касцёле»¹.

<...> У нашаніўскі перыяд Янка Купала знаёміцца з узорамі розных беларускіх гаворак, шмат разважае над праблемамі развіцця роднай мовы, што дапамагае паэту ўважліва прыгледзецца да роднай гаворкі, вызначыць агульнапашыраныя рысы, выпрацаваць, удасканаліць моўны густ, таму ў творах Янкі Купалы ранняга перыяду выразна выяўляюцца тэндэнцыі, па-першае, да замацавання рысаў, характэрных яго роднай гаворцы, па-другое, імкненне прытрымлівацца агульнапашыраных рысаў, якія ёсць у іншых гаворках.

¹ Янка Купала. Поўны збор твораў : у 9 т. Мінск, 1995–2003. Т. 8 : Артыкулы, нататкі, выступленні. Калектыўныя творы. 2002. С. 30.

<...> Пра цікавасць да пытанняў нармавання беларускай літаратурнай мовы сведчыць удзел Янкі Купалы ў працы Акадэмічнай канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі (1926 г.), Правапіснай камісіі, вынікам пасяджэнняў якой стала выданне «Беларускага правапісу» (Мінск, 1930). Пры ўдзеле Янкі Купалы і Кандрата Крапівы быў складзены «Практычны беларускі вайсковы слоўнік» (Мінск, 1927)¹. Адзначаюць спрыянне Янкі Купалы выхаду ў свет на беларускай мове розных кніг і падручнікаў².

<...> У якасці падагульнення выдзелім галоўныя аспекты дзейнасці Янкі Купалы, у якіх выяўляецца яго роля ў станаўленні, развіцці і нармаванні беларускай літаратурнай мовы:

1) свядомы адбор і паслядоўнае адлюстраванне ў мове твораў найбольш пашыраных асаблівасцяў роднай гаворкі, зразумелых большасці беларусаў;

2) стварэнне па існуючых у беларускай мове мадэлях аўтарскіх новавораў, многія з якіх замацоўваюцца ў якасці лексічнай нормы і становяцца ўзорам для іншых пісьменнікаў;

3) прапаганда беларускай мовы, павышэнне яе аўтарытэту ў грамадстве;

4) рэдагаванне «Нашай нівы», на старонках якой абмяркоўваюцца пытанні развіцця беларускай мовы, беларускай графікі і правапісу, выпрацоўваюцца і замацоўваюцца графіка-правапісныя, фанетычныя, марфалагічныя і лексічныя нормы беларускай літаратурнай мовы;

5) удзел у працы Акадэмічнай канферэнцыі 1926 г., Правапіснай камісіі;

6) напісанне артыкулаў, звязаных з праблемамі гісторыі беларускага народа, яго культуры і мовы.

¹ *Крамко І. І., Юрэвіч А. К., Яновіч А. І.* Гісторыя беларускай літаратурнай мовы : у 2 т. Мінск, 1968. Т. 2. С. 219.

² *Лойка А. А.* Янка Купала // Янка Купала : энцыкл. давед. / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск, 1986. С. 14.

ЗВЕСТКІ ПРА АЎТАРАЎ ПУБЛІКАЦЫЙ

Анічэнка Уладзімір Васільевіч (1924–2001) – беларускі мовазнавец, доктар філалагічных навук, прафесар. Спецыяліст у галіне гісторыі беларускай мовы, беларуска-ўкраінскіх пісьмова-моўных сувязей старажытнай пары.

Бубновіч Іна Іванаўна – беларускі мовазнавец, кандыдат філалагічных навук, дацэнт. Навуковыя інтарэсы: гісторыя беларускай мовы; беларускае і рускае словаўтварэнне; мова твораў беларускіх пісьменнікаў; беларуская анамастыка.

Будзько Ірына Уладзіміраўна – беларускі лінгвіст, кандыдат філалагічных навук, дацэнт. Спецыяліст у галіне гісторыі мовы.

Булахаў Міхаіл Ганеевіч (1919–2012) – беларускі мовазнавец, доктар філалагічных навук, прафесар, заслужаны дзеяч навукі. Даследаваў праблемы сучаснай беларускай мовы і яе гісторыі, узаемадзеяння беларускай мовы з іншымі славянскімі мовамі на розных этапах іх развіцця, вывучаў мову старажытных помнікаў пісьменства, стварыў першы ў айчынным мовазнаўстве біябібліяграфічны даведнік «Усходнеславянскія мовазнаўцы» (т. 1–3).

Булыка Аляксандр Мікалаевіч – беларускі мовазнавец, доктар філалагічных навук, прафесар, член-карэспандэнт Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Асноўныя тэмы даследаванняў: гісторыя беларускай літаратурнай мовы, аналіз мовы помнікаў старажытнай беларускай літаратуры (мастацкай, канцылярска-юрыдычнай, канфесійнай). Навукоўцу належаць даследаванні ў галіне старабеларускай графікі, арфаграфіі, фанетыкі, марфалогіі, лексікалогіі, моўных кантактаў беларускай мовы з іншымі мовамі.

Важнік Сяргей Аляксандравіч – беларускі мовазнавец, кандыдат філалагічных навук, дацэнт. Займаецца праблемамі кантрастыўнага сінтаксісу славянскіх моў, параўнальнай граматыкі, беларуска-польскіх і беларуска-рускіх моўных сувязей, функцыянальна-камунікатыўнай граматыкі, семантычнага і функцыянальнага сінтаксісу, інавацыйных працэсаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове.

Вастокаў (сапр. Остэнэк) Аляксандр Хрыстафоравіч (1781–1864) – рускі філолаг-славист балта-нямецкага паходжання, заснавальнік параўнальнага славянскага мовазнаўства ў Расійскай імперыі, палеограф, археограф, лексікограф, перакладчык і паэт. Акадэмік Імператарскай акадэміі навук у Санкт-Пецярбургу.

Воўк-Левановіч Іосіф (Ocin) Васільевіч (1891–1943) – беларускі мовазнавец, спецыяліст у галіне гісторыі беларускай мовы і дыялекталогіі. Быў навуковым сакратаром Камісіі па ўкладанні гістарычнага слоўніка беларускай мовы Інбелкульту. Працаваў у Інстытуце мовазнаўства Беларускай акадэміі навук, выкладаў у Беларускім дзяржаўным універсітэце і інш. Рэпрэсаваны, рэабілітаваны пасмяротна.

Вэкслер Пол – ізраільскі лінгвіст, ураджэнец ЗША. Спецыяліст у галіне славянскай лінгвістыкі, білінгвізму, моў ідыш і іўрыт, аўтар тэорыі прыналежнасці мовы ідыш да славянскіх, а не германскіх моў.

Гаршкоў Аляксандр Іванавіч – расійскі філолаг, доктар філалагічных навук, прафесар. Спецыяліст у галіне гісторыі рускай мовы і тэорыі літаратурнай мовы.

Дзярновіч Алег Іванавіч – беларускі гісторык, кандыдат гістарычных навук. Даследуе гісторыю Балтыйскага рэгіёна і балтыйскай палітыкі Вялікага Княства Літоўскага, крыніцазнаўства гісторыі ВКЛ і Беларусі, Метрыку ВКЛ, нямецкую гістарыяграфію гісторыі ВКЛ.

Жураўскі Аркадзь Іосіфавіч (1924–2009) – беларускі мовазнавец, член-карэспандэнт АН БССР, доктар філалагічных навук, прафесар. Спецыяліст у галіне гісторыі мовы, гістарычнай лексікалогіі, міжмоўных кантактаў.

Жыдовіч Марыя Андрэеўна (1906–1977) – першая ў Беларусі жанчына – доктар філалагічных навук, прафесар, заслужаны дзеяч навукі БССР. Займалася праблемамі сучаснай беларускай мовы і яе гісторыі, вывучала цэнтральныя беларускія гаворкі.

Зіманскі Вадзім Эльдаравіч – беларускі мовазнавец, кандыдат філалагічных навук, дацэнт Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя П. М. Машэрава. Сфера навуковых інтарэсаў: гістарычная граматыка беларускай мовы, гісторыя беларускай літаратурнай мовы, царкоўнаславянская мова, беларуская палеаграфія, сучасная беларуская арфаграфія.

Кавалеўская Яўгенія Рыгораўна – расійскі мовазнавец, доктар філалагічных навук, прафесар. Спецыяліст у галіне гісторыі рускай літаратурнай мовы.

Карскі Яўхім Фёдаравіч (1861–1931) – заснавальнік беларускага навуковага мовазнаўства і літаратуразнаўства, філолаг-славіст, этнограф, фалькларыст, палеограф. Акадэмік Пецябургскай акадэміі навук, правадзейны член Інбелкульту, Чэшскай акадэміі навук.

Клімаў Ігар Паўлавіч – беларускі мовазнавец, кандыдат філалагічных навук, дацэнт. Кола навуковых інтарэсаў: гісторыя беларускай літаратурнай мовы, лінгвістыка тэксту, сацыялінгвістыка.

Клімчук Фёдар Данілавіч (1935–2018) – беларускі дыялектолаг, гісторык, кандыдат філалагічных навук. Асноўныя кірункі навуковай дзейнасці: дыялекталогія, лінгвагеаграфія, лексікаграфія, тапаніміка, глот- і этнагенез, міжмоўныя і міжэтнічныя кантакты, сацыялінгвістыка, этналінгвістыка.

Крамко Іван Ігнатавіч (1931–2019) – беларускі мовазнавец, кандыдат філалагічных навук, старшы навуковы супрацоўнік. Спецыяліст у галіне гісторыі беларускай мовы, беларускай дыялекталогіі, лексікаграфіі.

Крывіцкі Аляксандр Антонавіч (1927–2017) – кандыдат філалагічных навук. Даследаваў праблемы беларускай і славянскай дыялекталогіі, лінгвагеаграфіі, беларускай рэгіянальнай лексікаграфіі, сучаснай беларускай мовы і яе гісторыі.

Крыўчык Варвара Фёдараўна – беларускі мовазнавец, кандыдат філалагічных навук. Спецыяліст у галіне гісторыі беларускай мовы.

Ларын Барыс Аляксандравіч (1893–1964) – савецкі лінгвіст. Спецыяліст у галіне гісторыі рускай літаратурнай мовы, сацыялінгвістыкі санскрыта, літуаністыкі; выступаў таксама як перакладчык мастацкай літаратуры з літоўскай мовы.

Лепешаў Іван Якаўлевіч (1924–2014) – беларускі мовазнавец, доктар філалагічных навук, прафесар. Займаўся праблемамі фразеалогіі, парэміялогіі, лексікалогіі, граматыкі, культуры мовы, стылістыкі, мовы мастацкай літаратуры.

Лёсік Язэп Юр’евіч (1983–1940) – беларускі мовазнавец, пісьменнік, публіцыст, педагог, нацыянальны і палітычны дзеяч. Выкладаў у БДУ і іншых установах, правадзейны сябар Інбелкульту, акадэмік Беларускай акадэміі навук, намеснік дырэктара Інстытута мовазнаўства. Быў рэпрэсаваны, рэабілітаваны ў 1958 і 1988 гг.

Мароз Валянціна Канстанцінаўна – беларускі мовазнавец, доктар філалагічных навук. Кола навуковых інтарэсаў: даследаванне гісторыі беларускай мовы, праблемы культуры сучаснай беларускай літаратурнай мовы, метадыка выкладання лінгвістычных дысцыплін.

Мачульскі Васіль Фёдаравіч – літаратуразнавец, кандыдат філалагічных навук. У 1933 г. рашэннем Прэзідыума Беларускай акадэміі навук быў звольнены з Інстытута літаратуры і мастацтва як «класававарожы элемент». У 1934–1971 гг. працаваў выкладчыкам у вышэйшых навучальных установах Масквы.

Машчэнская Людміла Рыгораўна – беларускі лінгвіст, доктар філалагічных навук. Спецыяліст у галіне гісторыі рускай і беларускай літаратурных моў.

Міхеева Ірына Барысаўна – беларускі філосаф, кандыдат філасофскіх навук, дацэнт. Спецыяліст у даследаванні генезісу і спецыфікі культурна-філасофскай традыцыі.

Мяцельская Еўдакія Сцяпанаўна (1928–1995) – беларускі мовазнавец. Аўтар грунтоўных прац па беларускай дыялекталогіі, займалася таксама праблемамі гісторыі і сучаснай беларускай мовы, лексікалогіі, фразеалогіі. Скончыла БДУ і ўсё жыццё працавала ў гэтай установе.

Несцяровіч Віктар Іванавіч – беларускі мовазнавец, кандыдат філалагічных навук. Даследчык арабаграфічных помнікаў беларускага пісьменства.

Паляшчук Наталля Вікенцьеўна – беларускі мовазнавец, кандыдат філалагічных навук, дацэнт. Спецыяліст у галіне гісторыі мовы, гістарычнай лексікалогіі. Даследуе моўныя асаблівасці старабеларускага канцылярска-юрыдычнага пісьменства.

Памецька Ніна Казіміраўна – кандыдат філалагічных навук. Аўтар прац у галіне гістарычнай лексікалогіі і граматыкі, у якіх выкарыстаны багаты дыялектны і фальклорны матэрыял.

Піліпенка Міхаіл Фёдаравіч – беларускі этнолаг, доктар гістарычных навук, член-карэспандэнт Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Займаецца праблемамі беларускай традыцыйнай культуры, этнагенезу беларусаў.

Пічэта Уладзімір Іванавіч (1878–1947) – адзін з заснавальнікаў беларускай гістарычнай навукі, гісторык, археолаг, педагог. Першы рэктар БДУ (1921–1929), першы заслужаны прафесар БССР, першы акадэмік Акадэміі навук БССР.

Прыгодзіч Мікалай Рыгоравіч – беларускі мовазнавец, доктар філалагічных навук, прафесар. Даследуе праблемы гісторыі словаўтварэння ў беларускай мове, графіка-арфаграфічныя і палеаграфічныя асаблівасці помнікаў беларускага пісьменства, інавацыйныя працэсы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове.

Свяжынскі Уладзімір Мітрафанавіч – беларускі мовазнавец, літаратуразнавец, гісторык, кандыдат філалагічных навук. Асноўныя сферы навуковых інтарэсаў: дыяхранічная сацыялінгвістыка, а таксама меуарыстыка ВКЛ XVI–XVIII стст.

Сразнеўскі Ізмаіл Іванавіч (1812–1880) – расійскі філолаг-славіст, этнограф, палеограф. Акадэмік Пецябургскай акадэміі навук.

Станкевіч Ян (1891–1976) – беларускі мовазнавец, гісторык, доктар філалагічных навук. Аўтар навуковых прац у галіне беларускай гісторыі, гістарыяграфіі, мовазнаўства.

Успенскі Барыс Андрэевіч – расійскі філолаг, доктар філалагічных навук, прафесар. Асноўныя напрамкі навуковых даследаванняў: агульнае і славянскае мовазнаўства, гісторыя культуры.

Шакун Леў Міхайлавіч (1926–1996) – беларускі мовазнавец, доктар філалагічных навук, прафесар. Спецыяліст у галіне гісторыі беларускай літаратурнай мовы, гісторыі беларускага мовазнаўства, словаўтварэння, праблем выкладання беларускай мовы ў вышэйшых навучальных установах.

Юргелевіч Пётр Якаўлевіч (1894–1973) – беларускі мовазнавец. Даследаваў пытанні сучаснай беларускай літаратурнай мовы, беларускія народныя гаворкі, аўтар-складальнік шэрага падручнікаў. У 1964 г. напісаў «Праграму па гістарычнай граматыцы беларускай мовы: Для філалагічных і гісторыка-філалагічных факультэтаў». Быў рэпрэсаваны, рэабілітаваны ў 1960 г.

Юрыцына Ірына Юр’еўна – кандыдат філалагічных навук, дацэнт Казахскага нацыянальнага ўніверсітэта імя аль-Фарабі. Спецыяліст у галіне гісторыі рускай літаратурнай мовы, аўтар кандыдацкай дысертацыі «Статейныя спіскі в системе письменности русского литературного языка конца XVI – начала XVIII веков (историко-лингвистический аспект)» (2000).

Янкоўскі Фёдар Міхайлавіч (1918–1989) – доктар філалагічных навук, прафесар, заслужаны дзеяч БССР, член Саюза пісьменнікаў СССР. Аўтар шматлікіх даследаванняў і вучэбных выданняў па фразеалогіі, стылістыцы, культуры маўлення, а таксама дапаможніка па гістарычнай граматыцы (4-е перавыданне выйшла ў 2019 г.). З 1953 г. працаваў у Мінскім дзяржаўным педагагічным інстытуце імя Максіма Горкага.

Яфімаў Аляксандр Іванавіч – расійскі філолаг, доктар філалагічных навук, прафесар. Спецыяліст у галіне гісторыі рускай літаратурнай мовы.

ЗМЕСТ

ПРАДМОВА.....	3
---------------	---

Частка I

ГІСТАРЫЧНАЯ ГРАМАТЫКА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

1. ТЭАРЭТЫЧНЫЯ АСНОВЫ ГІСТАРЫЧНАЙ ГРАМАТЫКІ.....	6
---	----------

1.1. Прадмет і задачы курса «Гістарычная граматыка беларускай мовы»	6
--	----------

<i>Лёсік Я. Ю.</i> Граматыка і родная мова.....	6
---	---

<i>Воўк-Левановіч О. В.</i> Лекцыі па гісторыі беларускай мовы. Уступ	9
---	---

<i>Янкоўскі Ф. М.</i> Прадмет і задачы курса гістарычнай граматыкі	13
--	----

1.2. Крыніцы гістарычнай граматыкі беларускай мовы	17
---	-----------

<i>Мяцельская Е. С.</i> Роля даных сучасных народных гаворак для гісторыі мовы.....	17
---	----

<i>Памецька Н. К.</i> Фальклорныя тэксты як крыніца вывучэння гістарычнай граматыкі беларускай мовы	20
---	----

1.3. Сувязь гістарычнай граматыкі беларускай мовы з іншымі навукамі.....	26
---	-----------

<i>Несцяровіч В. І.</i> Сувязь гістарычнай граматыкі з іншымі лінгвістычнымі дысцыплінамі.....	26
--	----

<i>Крывіцкі А. А.</i> Дыялекталогія і гістарычнае развіццё беларускай мовы	27
--	----

<i>Пичета В. И.</i> Белорусский язык как фактор национально-культурный	31
--	----

1.4. Параўнальна-гістарычны метадаў даследаванняў па гісторыі мовы.....	34
--	-----------

<i>Воўк-Левановіч О. В.</i> Метадалагічная кваліфікацыя дыялекталагічнага матэрыялу і пісаных памятнаў мовы	34
---	----

2. ГІСТАРЫЧНАЯ ФАНЕТЫКА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ.....	38
---	-----------

<i>Востоков А. Х.</i> Рассуждение о славянском языке.....	38
---	----

<i>Карский Е. Ф.</i> Исторический очерк звуков белорусского языка. Согласные звуки. Зубные д, т	42
---	----

<i>Юргелевіч П. Я.</i> Аканне	48
-------------------------------------	----

<i>Юргелевіч П. Я.</i> Змяненне л, в, в' на ў	51
---	----

3. ГІСТАРЫЧНАЯ МАРФАЛОГІЯ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ.....	55
---	-----------

3.1. Гістарычныя змены і з'явы ў марфалогіі.....	55
---	-----------

<i>Зіманскі В. Э.</i> Змены ў марфемнай структуры слоў. Апрошчанне і перараскладанне.....	55
---	----

<i>Зіманскі В. Э.</i> Старажытная сістэма часцін мовы. З’явы аналогіі і спрощання.....	56
3.2. Назоўнік	57
<i>Памецька Н. К.</i> Да праблемы вызначэння старажытных тыпаў скланення назоўнікаў.....	57
<i>Жыдовіч М. А.</i> Назоўнікі з асновай на <i>-о</i> . Родны склон.....	63
Скланенне назоўнікаў <i>вока, вуха, плячо</i>	70
3.3. Займеннік	71
<i>Юргелевіч П. Я.</i> Займеннік.....	71
3.4. Прыметнік	86
<i>Шакун Л. М.</i> Ужыванне іменных і займенных форм прыметнікаў у атрыбутыўнай функцыі ў беларускай мове.....	86
<i>Шакун Л. М.</i> Ужыванне іменных і займенных форм прыметнікаў у прэдыкатыўнай функцыі ў беларускай мове.....	91
Поўныя і кароткія формы якасных прыметнікаў.....	96
<i>Булахаў М. Г.</i> Займеннікавыя формы адносна-якасных прыметнікаў. Родны склон. Жаночы род.....	98
<i>Булахаў М. Г.</i> Формы найвышэйшай ступені параўнання.....	105
3.5. Дзеяслоў	106
<i>Жураўскі А. І.</i> Плюсквамперфект	106
Прошлы час	114

Частка II

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

1. ТЭАРЭТЫЧНЫЯ АСНОВЫ ГІСТОРЫІ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ	116
1.1. Прадмет і задачы курса «Гісторыя беларускай літаратурнай мовы»	116
<i>Жураўскі А. І.</i> Гісторыя беларускай літаратурнай мовы.....	116
<i>Шакун Л. М.</i> Гісторыя беларускай літаратурнай мовы.....	117
<i>Ларін Б. А.</i> Лекцыі па історыі рускаго літаратурнага языка (X – сярэдзіна XVIII в.).....	118
<i>Горшков А. И.</i> О предмете истории русского литературного языка.....	119
<i>Юрицына И. Ю.</i> Основные категории истории русского литературного языка (к проблеме определения предмета и объекта ИРЛЯ).....	121
1.2. Паняцце «літаратурная мова», гістарычная зменлівасць яго зместу	124
<i>Ковалевская Е. Г.</i> История русского литературного языка.....	124
1.3. Праблемы перыядызацыі беларускай літаратурнай мовы	124
<i>Аниченко В. В.</i> Развитие белорусского литературного языка в XVIII в.	124

Шахун Л. М. Аб перыядызацыі гісторыі
беларускай літаратурнай мовы 130

**2. АГУЛЬНАЎСХОДНЕСЛАВЯНСКІ ПЕРЫЯД
У ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ** 132

**2.1. Характар і паходжанне літаратурна-пісьмовай
мовы Кіеўскай Русі** 132

Успенский Б. А. История русского литературного
языка (XI–XVII вв.) 132

Клімаў І. П. Кваліфікацыя літаратурна-пісьмовай
мовы Кіеўскай Русі 132

2.2. Стылявая дыферэнцыяцыя тэкстаў XI–XIII стст. 135

Ефимов А. И. Светские и церковно-книжные стили
литературного языка древнерусской народности
(эпоха Киевской Руси) 135

Будзько І. У. Да паняцця «стыль» у дзяржанічных даследаваннях:
літаратуразнаўчы і лінгвістычны аспекты 137

2.3. Кніжна-славянскі тып літаратурнай мовы 138

Мощенская Л. Г. «Слово по пасцѣ» Кирилла Туровского
как текст традиционной культуры 138

2.4. Свецка-мастацкі тып літаратурнай мовы 141

Мачульскі В. Ф. Да пытання аб беларускім элеменце
ў «Слове аб палку Ігаравым» 141

2.5. Дакументальна-юрыдычны тып літаратурнай мовы 143

Жураўскі А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы 143

Ларин Б. А. Лекции по истории русского
литературного языка (X – середина XVIII в.) 144

Успенский Б. А. История русского
литературного языка (XI–XVII вв.) 145

Прыгодзіч М. Р. Берасцяныя граматы 146

**3. СТАРАБЕЛАРУСКІ ПЕРЫЯД У ГІСТОРЫІ
БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ** 150

3.1. Узнікненне беларускай народнасці і яе мовы 150

Срезневский И. И. Мысли об истории русского языка
и других славянских наречий 150

Станкевіч Ян Гісторыя беларускага языка 152

Лепешаў І. Я. Да пытання пра сістэматызацыю
прыказак паводле паходжання 153

Клімчук Ф. Д. Да глотагенезу беларусаў 154

Піліпенко М. Ф. Возникновение Белоруссии: новая концепция 157

3.2. Грамадская роля старабеларускай літаратурнай мовы. Моўная сітуацыя ў Вялікім Княстве Літоўскім.....	161
<i>Жураўскі А. І., Крамко І. І.</i> Характар знешніх узаемаадносін беларускай літаратурнай мовы з іншымі славянскімі мовамі ў пачатковы перыяд яе фарміравання (<i>Пачатак</i>).....	161
<i>Дзярновіч А. І.</i> Дэфініцыі афіцыйнай мовы ВКЛ: паміж сацыялінгвістыкай і гістарычнымі дыскурсамі.....	163
<i>Свяжынскі У. М.</i> Аб статусе беларускай і ўкраінскай моў у часы Вялікага Княства Літоўскага	165
<i>Вэкслер П.</i> Царкоўнаславянская мова ў Беларусі.....	168
3.3. Старабеларускае канцэлярска-юрыдычнае пісьменства і яго роля ў развіцці беларускай літаратурнай мовы.....	170
<i>Паляшчук Н. В.</i> «Судзэбнік Казіміра» (1468) як помнік старабеларускай дзелавай пісьменнасці	170
3.4. Мова рэлігійнай літаратуры.....	174
<i>Булыка А. М., Жураўскі А. І., Свяжынскі У. М.</i> Мова выданняў Францыска Скарыны	174
<i>Прыгодзіч М. Р.</i> «Для простых людзей языка русскаго...» (Сымон Будны і яго «Катэхзіс»).....	179
<i>Міхеева І. Б.</i> Беларуская мова як фактар дзяржаўнай незалежнасці і рэлігійнай свабоды.....	184
3.5. Моўныя асаблівасці мастацкай літаратуры.....	187
<i>Кривчик В. Ф.</i> О словарном составе белорусских переводных повестей второй половины XVI века.....	187
3.6. Летапісанне ў Вялікім Княстве Літоўскім. Характарыстыка мовы летапісаў.....	193
<i>Мароз В. К.</i> Мова Віцебскага летапісу (Панцырнага і Аверкі)	193
3.7. Мова мемуарных твораў.....	198
<i>Свяжынскі У. М.</i> «Гістарычныя запіскі» Ф. Еўлашоўскага	198
3.8. Беларуская літаратурная мова ў XVIII ст.	201
<i>Шакун Л. М.</i> Беларуская мова ў інтэрмедых да драматычных твораў XVII–XVIII стст.....	201
4. НОВЫ ПЕРЫЯД У ГІСТОРЫ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ	205
4.1. Умовы станаўлення беларускай літаратурнай мовы новага перыяду.....	205
<i>Жураўскі А. І., Крамко І. І.</i> Характар знешніх узаемаадносін беларускай літаратурнай мовы з іншымі славянскімі мовамі ў пачатковы перыяд яе фарміравання (<i>Заканчэнне</i>).....	205

4.2. Моўныя асаблівасці публіцыстыкі XIX ст.....	211
<i>Важнік С. А.</i> Сінтаксіс «Мужыцкай праўды» і «Пісьмаў з-пад шыбеніцы» Кастуся Каліноўскага.....	211
4.3. Роля беларускіх пісьменнікаў у станаўленні літаратурнай мовы новага перыяду.....	218
<i>Бубновіч І. І.</i> Роля Янкі Купалы ў станаўленні, развіцці і нармаванні беларускай літаратурнай мовы.....	218
ЗВЕСТКІ ПРА АЎТАРАЎ ПУБЛІКАЦЫЙ.....	222

Вучэбнае выданне

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ. ХРЭСТАМАТЫЯ

Вучэбны дапаможнік

Складальнікі:

Кулеш Ганна Іванаўна
Свістунова Марына Іосіфаўна

Рэдактар *Н. В. Яфімава*

Мастак вокладкі *Т. Ю. Таран*

Тэхнічны рэдактар *В. П. Явуз*

Камп'ютарная вёрстка *Л. У. Жабароўскай*

Карэктар *А. І. Данілава*

Падпісана да друку 28.11.2022. Фармат 60×84/16. Папера афсетная.

Друк лічбавы. Ум. друк. арк. 13,48. Ул.-выд. арк. 14,91.

Тыраж 80 экз. Заказ 534.

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт.

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 1/270 ад 03.04.2014.

Пр. Незалежнасці, 4, 220030, Мінск.

Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства

«Выдавецкі цэнтр Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта».

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 2/63 ад 19.03.2014.

Вул. Чырвонаармейская, 6, 220030, Мінск.